

Науково-теоретичний журнал • Виходить щоквартально
• Заснований 1996 року • Засновник Українська
академія внутрішніх справ • Свідectво про державну
реєстрацію серія KB № 1922 від 25 березня 1996 року

1

1996

Редакційна колегія:

Я.Ю. Кондратьєв
(голова),
М.В. Костицький
(заступник голови),
В.І. Антипов,
О.І. Галаган,
І.П. Голосніченко,
А.В. Довбня,
М.М. Ібрагімов,
І.П. Козаченко,
В.В. Копейчиков,
В.Г. Лихолоб,
О.Є. Маноха,
В.К. Матвійчук,
П.П. Михайленко,
М.М. Михеєнко,
О.Ф. Фрицький,
А.С. Чайковський,
Г.О. Юхновець

• Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію авторів

• За точність викладеного ма-
теріалу відповідальність покла-
дається на авторів

• Зміни тексту та скорочення,
що не впливають на зміст ма-
теріалів, а також їх переймену-
вання, вносяться редакцією без
узгодження з автором

• Рукописи не рецензуються і не
повертаються

• Листування з авторами ве-
деться на сторінках журналу

• При передруку матеріалів по-
силення на "Науковий вісник
Української академії внутрішніх
справ" обов'язкове

Адреса редакції: Україна,
252035, м. Київ-35,
пл. Солом'янська, 1
Тел.: (044) 271-90-97

Головний редактор
А.В. Довбня

НА ШЛЯХУ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Невідкладні проблеми реформування системи органів внутрішніх справ

Ю.Ф. КРАВЧЕНКО

Розбудова демократичної правової держави, на що спрямовані зараз політична воля і реформаторські зусилля вищих органів влади і управління України, владних структур на місцях, передової частини громадськості, вимагає приведення у відповідність із новими реаліями життя правових, організаційних, структурних та інших засад функціонування всіх державних інституцій. У цьому зв'язку потребує свого розв'язання проблема удосконалення організації та діяльності, чіткого визначення і розподілу повноважень усіх органів державної влади.

Законодавчою основою для розв'язання цієї проблеми є нова Конституція, прийняття якої відкриває широкий шлях до радикальних перетворень суспільно-політичного ладу та економічної системи України.

Органи внутрішніх справ посідають у системі державних інституцій своє специфічне місце. Виходячи з орієнтації держави на пріоритетність прав і свобод людини, вони покликані забезпечити захист життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. Для того, щоб органи внутрішніх справ успішно виконували ці завдання, необхідне радикальне поліпшення їх організації та діяльності, піднесення їх на рівень вимог сучасності і майбуття.

Сьогодні органи внутрішніх справ функціонують у складних умовах. Реформування економіки України, націленість на створення ринкової багатоукладної змішаної системи господарювання, інтеграція у світову економічну систему супроводжуються загальною кризою, яка досягла значної глибини і охопила всі сфери громадського життя. Створилася якісно нова ситуація в економічному, соціальному, політичному житті країни, що суттєво впливає на стан правопорядку. Відбуваються відчутні зміни в економічному просторі, трансформується виробнича сфера основних галузей промисловості та сільського господарства, виникають нові тенденції, при чому не завжди й позитивні.

Кравченко Юрій Федорович — міністр внутрішніх справ України, генерал-лейтенант міліції

Міністр внутрішніх справ України генерал-лейтенант міліції Ю.Ф. Кравченко виступає на міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми реформування системи органів внутрішніх справ на сучасному етапі", яка відбулася в Українській академії внутрішніх справ у січні 1996 року

Негативні явища в економіці, соціальній сфері викликають подальші загрозливі зміни в динаміці, структурі, якісних характеристиках злочинності. Протягом останніх п'яти років вона невпинно зростає. Збільшується інтенсивність злочинної агресії, насильницьких посягань на життя і здоров'я людей. У структурі злочинності переважають майнові злочини, дедалі більше домінуюче становище посідає організована злочинність. Коло традиційних правопорушень у сфері економіки розширюється за рахунок різного роду фінансових шахрайств та розкрадань, пов'язаних з привласненням і неповерненням кредитів, що завдають значних збитків громадянам, державі, сприяють відтоку коштів до тіньового обігу.

Прогноз подальшого розвитку криміногенної ситуації свідчить, що зазначені негативні тенденції збережуться, а в деякій частині й поглибляться. Якщо не будуть вжиті кардинальні заходи упереджувального характеру, то можливе ще більше розширення масштабів злочинності, підвищення ступеня небезпеки й зухвалості дій злочинців з посиленням їх озброєності, технічного оснащення, збільшення кримінального тиску

на економіку і політику. Є реальна загроза використання міжнародними злочинними угрупованнями території України для наркобізнесу, відмивання злочинних прибутків.

Зростання злочинності висуває перед органами внутрішніх справ нові завдання, спонукає до перегляду стратегічних напрямків їх діяльності, пошуку нових підходів до організації охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями, які б відповідали сучасній обстановці та тенденціям розвитку на перспективу.

Зробити це можливо лише в процесі реформування системи органів внутрішніх справ, необхідність якої назріла і викликається рядом факторів.

По-перше, політичне, економічне та соціальне оновлення суспільства в процесі побудови демократичної правової держави зумовлює потребу приведення правових організаційних структур та інших засад функціонування органів державної виконавчої влади в Україні у відповідність з новими умовами їх діяльності та розвитку. Звичайно, що діюча система МВС, яка створена багато років тому, була пристосована до суспільно-політичного ладу колишнього СРСР. Зараз її структурна побудова, завдання та функції, форми та методи роботи хоч і набули певних еволюційних змін, але далеко не повною мірою відповідають сучасним політичним, економічним та соціальним реаліям в Україні. Як наслідок, діяльність органів внутрішніх справ не завжди встигає за процесами побудови нової держави.

По-друге, структура Міністерства внутрішніх справ і організація управління нею надто громіздкі. Чисельні підрозділи і ланки управління дублюють одна одну, через що має місце неузгодженість між ними у виконанні функцій. Звідси низький рівень впливу управлінських структур на ефективність діяльності системи.

По-третє, в системі виконавчої влади Міністерство внутрішніх справ з підпорядкованими йому органами є центральною ланкою забезпечення правопорядку і боротьби зі злочинністю в державі. Тому воно повинно переорієнтувати свою діяльність на забезпечення, насамперед, захисту прав і свобод людини. Ця принципова лінія значною мірою вже реалізується на практиці. З іншого боку, органи внутрішніх справ, як і все суспільство, також переживають кризу. На їх діяльності негативно позначаються надмірні перевантаження, що певною мірою пов'язані з виконанням багатьох функцій, які безпосередньо не стосуються охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Хоча чисельність їх працівників досить значна, ефективність у захисті прав і свобод громадян, боротьбі з правопорушеннями ще не досить висока.

І, нарешті, в чинному законодавстві на сьогодні відсутні визначення поняття органів внутрішніх справ, їх завдань, повноважень, структурної побудови.

Подальший розвиток системи МВС має базуватися на таких основних принципах:

єдності системи, її високої економічності, простоти, гнучкості структурної побудови і максимальної адаптації до потреб сьогодення; першочергового забезпечення та розвитку низових ланок органів внутрішніх справ як основи системи;

доступності для населення інформації про діяльність органів внутрішніх справ і можливості впливу громадської думки на формування їх іміджу;

пріоритетної орієнтації кожної служби і підрозділу незалежно від їх функціональної спеціалізації на вирішення завдань боротьби зі злочинністю і забезпечення громадської безпеки;

тісної співпраці з місцевими органами державної виконавчої влади у забезпеченні правопорядку на їх території;

наступності, поетапності та гласності у здійсненні всіх перетворень, недопущення або зведення до мінімуму можливих утисків законних інтересів працівників.

Серед головних напрямків реформування одним із чільних має стати удосконалення управління та організації структури системи Міністерства внутрішніх справ.

При цьому слід виходити з того, що безконфліктне суспільство у майбутньому - це утопія. При побудові демократичної держави, де існують різні точки зору, різні політичні течії, різні партії, органи внутрішніх справ завжди стоятимуть на вістрі конфліктних ситуацій, які виникатимуть у суспільстві.

З урахуванням цього фактору розвиток управління має здійснюватися з метою забезпечення ефективного функціонування системи як у звичайних, так і в екстремальних умовах, з урахуванням змін у соціально-політичній та економічній ситуації.

Пріоритетним завданням стає забезпечення стійкого управління на основі максимально повної інформації про оперативну обстановку, тенденції, перспективи її розвитку. Це вимагає здійснення низки заходів щодо чіткого розмежування і забезпечення раціонального співвідношення функцій міністерства і підпорядкованих йому органів і підрозділів, налагодження організаційної єдності і керованості системою.

Цілком очевидна необхідність зміцнення штабної функції з метою підвищення ефективності управління, особливо - оперативного, усунення

дублювання в роботі, делегування частини управлінських функцій від Міністерства внутрішніх справ до головних управлінь МВС в містах і областях та райвідділів, зменшення на цій основі втрат на утримання управлінського апарату, посилення служби підрозділів практичної спрямованості.

Необхідно досягнути оптимального співвідношення штабних, лінійно-галузових функціональних підрозділів у структурах управління. На рівнях апаратів МВС, ГУМВС залишаються функції координації, методичного керівництва, інформаційно-аналітичного обслуговування, контролю й інспектування, безпосереднього планування та організації проведення заходів державного, міжрегіонального рівня, а також організації реагування на надзвичайні ситуації та розкриття тяжких злочинів, що викликали широкий громадський резонанс.

З метою усунення паралелізму в управлінні здійснюється перебудова структури апарату Міністерства, перерозподіляються функції між окремими його підрозділами. Підлягають об'єднанню головні управління та управління, які вирішують однотипні та подібні завдання, в єдині управлінські блоки або служби.

Зважаючи на особливу роль в управлінській діяльності штабів, їх реорганізація спрямовується на створення дійової системи оперативного реагування на зміну в оперативній обстановці. За рахунок зменшення аналітичних і контрольних функцій галузових служб посилюються аналітичні функції штабів, створюються підрозділи планування та проведення профілактичних та спеціальних операцій, координації дій МВС в умовах надзвичайних ситуацій.

З урахуванням нової організаційно-штатної структури апарату міністерства здійснюється структурна перебудова апаратів ГУМВС-УМВС в областях. Начальникам цих управлінь надається право коригувати відповідні організаційні структури і перерозподіляти штатну чисельність підпорядкованих підрозділів і служб у межах номенклатури посад, визначеної міністерством, з урахуванням оперативної обстановки на місцях. Вони також можуть передавати частину своїх повноважень начальникам міськрайвідділів, служб і управлінь.

Особливої уваги потребує удосконалення діяльності міськрайорганів внутрішніх справ. Їх структурна перебудова, правове, організаційне, методичне, матеріально-технічне забезпечення мають бути приведені у відповідність із сучасними умовами. З цією метою слід розробити і експериментально випробувати різні моделі їх штатної побудови і організації діяльності з урахуванням конкретної оперативної обстановки. Такий експеримент в Україні почався, він про-

водиться на базі УМВС Київської області та Мінського районного управління м. Києва.

Для подальшого поліпшення діяльності з попередження і розкриття злочинів необхідно здійснити нормативне розмежування функцій у цій сфері між підрозділами кримінальної міліції, міліції громадської безпеки та підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю. Концептуальний підхід, на наш погляд, такий.

На кримінальну міліцію покладаються завдання та функції по попередженню і розкриттю тяжких злочинів шляхом проведення оперативно-розшукових заходів. Їх виконують структурні підрозділи кримінальної міліції, карного розшуку, боротьби з незаконним обігом наркотиків, державної служби боротьби з економічною злочинністю, боротьби з кримінальним приховуванням прибутків від оподаткування, кримінальної міліції у справах неповнолітніх. У цьому їм сприяють, виконуючи спеціальні завдання, підрозділи кримінального пошуку, експертно-криміналістичні та оперативних служб.

Визначаючи чіткі межі компетенції кожної із служб кримінальної міліції, а також між рівнями МВС, ГУМВС, міськрайорганами, розробляється та нормативно закріплюється критерій розкриття злочинів, який би відбивав реальний стан цієї роботи і оцінював внесок кожної служби в розкриття та попередження злочинів.

Карний розшук має насамперед займатися розкриттям тяжких злочинів, пов'язаних з посяганням на життя та здоров'я громадян, на власність, виявленням каналів та припиненням незаконного обігу зброї та наркотиків, розшуком осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів, і тих, хто переховується від слідства і суду.

Зусилля підрозділів боротьби з економічною злочинністю необхідно зосередити на найбільш кримінальних і важливих для економіки держави сферах, на посилення боротьби з хабарництвом, порушенням правил валютних операцій, розкраданням на підприємствах, в установах та організаціях, незалежно від форм власності, супроводження державних проектів, які сьогодні визначаються як доленосні для нашої держави. Це приватизація, яка повинна завершитися в нинішньому році, це енергетичні проекти, які уряд уклав з іншими структурами.

Спецслужба по боротьбі з організованою злочинністю повинна забезпечити виявлення та припинення діяльності організованих злочинних груп, бандформувань, інших злочинних формувань з міжрегіональними і міжнародними зв'язками, встановлення їх ко-
румпованих зв'язків в органах влади.

Підвищується роль міліції громадської безпеки у боротьбі зі злочинністю. Мається на увазі поліпшення роботи її структурних служб, спрямованої на здійснення загальної та індивідуальної профілактики злочинів, а також на розкриття злочинів, не віднесених законодавством до категорії тяжких.

Дискусійним поки що є питання про муніципальну міліцію. МВС України виробило свої пропозиції, з якими глава виконавчої влади – Президент України – погодився і на базі двох міст – Києва та Харкова – вона буде створена.

Сьогодні міністерство працює над розробкою нормативної бази, яка б регулювала відносини державної і муніципальної міліції.

Великий обсяг роботи належить здійснити в напрямку підвищення ролі внутрішніх військ. Особливо спеціальних моторизованих частин в охороні громадського порядку, а також в боротьбі з проявами тероризму.

Служба дільничних інспекторів міліції повинна стати центральною ланкою профілактики правопорушень. Їй доцільно надати право приймати рішення за фактами окремих адміністративних правопорушень. Такі пропозиції МВС подало до Верховної Ради України, і вони чекають свого законодавчого вирішення.

Вживаються заходи щодо звільнення міліції громадської безпеки від деяких невластивих їй функцій: паспортної і візової роботи, медичного обслуговування нетверезих, утримування осіб, які ведуть бродячий спосіб життя.

Потребують реорганізації підрозділи дорожньої міліції, робота яких у нинішньому вигляді є неефективною. Тому сьогодні керівництво міністерства вивчає проблему і напрацьовує пропозиції щодо створення найбільш ефективної та гнучкої системи обслуговування автомагістралей і шляхових артерій нашої держави. Розв'язання цієї проблеми, на наш погляд, потребує обов'язкового врахування розпочатого експерименту, а також стану справ на місцях.

Треба також змінити співвідношення старшого, середнього і молодшого начальницького складу в підрозділах Державтоінспекції. Всі офіцери повинні займатися організаторськими функціями, а не регулюванням руху на вулицях.

У процесі реформування апаратів попереднього слідства передбачається здійснити заходи для зниження навантаження на слідчих до рівня обґрунтованих нормативів, зосередження їх зусиль на розкритті тяжких злочинів, поєднання правового і соціального захисту слідчих, законодавчого визначення їх статусу, зміцнення професійного ядра. Їх подальший

розвиток здійснюватиметься у відповідності з концепцією судово-правової реформи в Україні.

Останнім часом серйозною проблемою стало реформування системи виконання покарань та її підпорядкування. Новим проектом Концепції судово-правової реформи, що розробляється за дорученням Президента України, передбачається передача функцій виконання покарань до відання Міністерства юстиції. Не заперечуючи в цілому проти такого рішення, якщо воно буде затверджене органами влади України, вважаємо, що проводитися в життя воно повинно поступово, після глибокого і всебічного опрацювання всіх пов'язаних з цією проблемою питань.

На нашу думку, потрібно звільнити Міністерство внутрішніх справ від функцій примусового лікування від алкоголізму і наркоманії, передавши їх Міністерству охорони здоров'я або взагалі форму примусового лікування ліквідувати.

Пріоритетним напрямком кадрової роботи має стати поступове доведення штатної чисельності органів внутрішніх справ до рівня науково обгрунтованих нормативів, якісне поліпшення системи відбору і підготовки кадрів, удосконалення нормативно-правової бази, а також інформаційного забезпечення кадрових процесів.

На сьогоднішній день ми спостерігаємо екстенсивну форму наповнення міліції, і критика, яка лунає з усіх поверхів влади про те, що міліції на сьогоднішній день багато, а вона працює неефективно, є справедливою.

Альтернативною екстенсивній формі може бути тільки інтенсифікація праці на підставі забезпечення міліції інформаційними каналами, технічними можливостями контролю за оперативною обстановкою. Передбачається впровадити систему контрактного і конкурсного прийняття на службу в органи внутрішніх справ, новий порядок і умови проходження служби, удосконалити кваліфікаційні вимоги до кандидатів і працівників, підвищити ефективність системи службової, бойової, фізичної та морально-психологічної підготовки особового складу.

Кадрові апарати повинні взяти на себе функції соціального захисту працівників, психологічного забезпечення службової діяльності та здійснення культурно-масової роботи. Вони реформуватимуться з урахуванням цих нових завдань.

Для підвищення професійно-освітнього рівня працівників органів внутрішніх справ необхідно розробити і реалізувати перспективні програми розвитку навчальних закладів і наукових установ системи Міністерства внутрішніх справ, підготовки фахівців різного профілю.

Вирішення викладаних та деяких інших проблем реформування органів внутрішніх справ передбачається проектом Концепції розвитку системи Міністерства внутрішніх справ, який розглядається у Кабінеті Міністрів України. Окремі її положення ще треба узгодити з проектом Концепції судово-правової реформи, яка буде затверджуватися Верховною Радою України.

Процес реформування потребує відповідного правового забезпечення. Потрібно розробити і подати до органів влади України ряд проектів законодавчих актів, у тому числі Закону про органи внутрішніх справ, постанов уряду з питань удосконалення структури апарату Міністерства внутрішніх справ, звільнення органів внутрішніх справ від невласливих функцій тощо. Нормативна база буде приведена у відповідність з міжнародними правовими стандартами і міжнародними зобов'язаннями України.

Важливу роль у забезпеченні реформування органів внутрішніх справ та вдосконалення їх організації і діяльності має відіграти відомча наука – науково-дослідні установи та навчальні заклади МВС України, де зосереджений значний науковий потенціал – працюють 63 доктори та 420 кандидатів наук, наукові працівники, фахівці майже з усієї номенклатури наукових спеціальностей.

Результати проведених ними наукових досліджень покладені в основу проектів законів, програм, концепцій, наказів та вказівок міністерства, методичних матеріалів з удосконалення діяльності органів внутрішніх справ.

Відомча наука покликана виконати функцію наукового забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ. Основними її напрямками є розробка нормативної бази, що визначає функціонування органів, служб та підрозділів системи МВС, удосконалення організаційно-тактичних засад їх оперативно-службової діяльності, поліпшення їх організаційно-структурної побудови; забезпечення їх новітніми технічними засобами і технологіями, що підвищують ефективність їх дій, рівень безпеки співробітників у штатних та екстремальних ситуаціях, вироблення рекомендацій щодо підвищення якості відбору, підготовки кадрів, розвиток у особового складу навичок виконання поставлених перед ними завдань за нових соціальних умов.

Значний обсяг науково-дослідних робіт виконується у вищих навчальних закладах системи МВС України. Їх професорсько-викладацький склад працює не тільки над розробками, спрямованими на забезпечення навчально-педагогічного процесу, але й над науковими рекомендаціями щодо вдосконалення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ.

Багато робиться у цьому напрямку професорсько-викладацьким та науковим складом Української академії внутрішніх справ, яка відзначає своє 75-річчя. Наукові пошуки тут ведуться на кафедрах та у багатопрофільному Науковому центрі. Науковими розробками проблем відомчої освітньої діяльності покликаний займатися Республіканський науково-методичний центр. Багато наукових рекомендацій, підготовлених в академії, вже впроваджено у практичну діяльність органів внутрішніх справ.

Слід нагадати, що академія стала ініціатором проведення міжнародної науково-практичної конференції "Проблеми реформування органів внутрішніх справ на сучасному етапі", в роботі якої взяли участь вчені та практичні працівники правоохоронних органів як України, так і США, Великобританії, ФРН, Росії, Білорусі, Болгарії, Естонії, Угорщини. Оприлюднений учасниками конференції досвід правоохоронної роботи, думки та пропозиції, виголошені ними на пленарних і секційних засіданнях та під час роботи "круглих столів" і узагальнені в рекомендаціях конференції, заслуговують на те, щоб бути врахованими при доробці вже існуючих проектів документів міністерства та підготовці нових, спрямованих на удосконалення діяльності органів внутрішніх справ.

Доведенню результатів наукових досліджень, проведених професорсько-викладацьким та науково-дослідницьким складом академії, до відома практичних апаратів та науково-педагогічної громадськості має слугувати "Науковий вісник Української академії внутрішніх справ", перший номер якого виходить у рік 75-річчя цього провідного вищого навчального закладу системи МВС України.

Нове видання має сприяти науковому забезпеченню законотворчого процесу в нашій державі, практичній діяльності органів внутрішніх справ та впровадженню результатів наукових досліджень у навчально-виховний процес вищих навчальних закладів МВС України, висвітлювати актуальні проблеми юридичних і суміжних наук та їх ролі в удосконаленні правоохоронної діяльності. Цим нове видання зробить свій вагомий внесок у реформування системи органів внутрішніх справ, удосконалення відомчої наукової та освітньої діяльності.

Держава та право України: історія, теорія, практика розбудови

Видання засноване в 1992 році. Засновник і перший редактор: проф. Юрій І. Охріменко. Заступник редактора: проф. Ірина В. Копейчикова. Редактор: Ірина В. Копейчикова. Відповідальний за випуск: Ірина В. Копейчикова. Адреса редакції: м. Київ, вул. М. Грушевського, 10/2, к. 10. Тел.: (044) 222-11-11. Електронна пошта: dtp@ukr.net

МОМЕНТ ІСТИНИ

Питання конституційного процесу в Україні

В.В. КОПЕЙЧИКОВ

Без усякого перебільшення можна сказати, що в політичному житті України на початку 1996 р. сталася дуже важлива подія – після довгої, напруженої і багатогранної роботи Конституційна комісія прийняла проєкт Конституції України і направила його до Верховної Ради. Це знаменний етап у розвитку конституційного процесу в нашій державі, адже вперше після її обрання у березні 1994 р., тобто аж через два роки, Верховна Рада одержала можливість безпосередньо зайнятися вирішенням принципових питань конституційного будівництва. Такий довгий термін, безумовно, велика розкіш для країни, яка тільки стає на шлях практичного формування громадянського суспільства, побудови демократичної, соціальної, правової держави Україна.

Ми дуже відстали у конституційному будівництві від інших постсоціалістичних країн, і тому саме зараз кожен, за винятком заздалегідь неприязної людини, може бачити, наскільки прозорливим було рішення Верховної Ради України від 8 червня 1995 р. про укладання Конституційного Договору між нею та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до прийняття нової Конституції. Конституційний Договір закріпив і визначив на подальше основні напрямки розвитку конституційного процесу в Україні, сформулював, без всякого перебільшення сказати, філософські підвалини нашого конституційного устрою, сприяв розвитку конституційної правосвідомості не тільки безпосередніх учасників конституційного процесу, але й великої частини

Копейчиков Володимир Володимирович – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави та права Української академії внутрішніх справ, радник Президента України з правових питань, член робочої групи Конституційної комісії при Президентові України, академік Академії правових наук України.

населення. Зараз вже цілком зрозуміло, що не склавши майже рік тому Конституційного Договору, ми й досі не прийшли б до тої знаменної межі у розвитку конституційного процесу, коли Конституційна комісія передала схвалений нею — нехай із зауваженнями, і це цілком природно, бо у великій справі за демократичних умов не може бути одноголосся, — проект Конституції України органу законодавчої влади — Верховній Раді незалежної держави Україна.

Треба підкреслити одну суттєву обставину, врахування якої взагалі дуже важливо у великій політиці й, безумовно, у такій історичній події, як прийняття нової Конституції держави. Справа в тому, що конституція — це основний закон, за приписами якого повинен жити весь народ, усе суспільство, у якому існують і діють різні політичні партії, люди різних, іноді прямо протилежних поглядів. Одних норми конституції влаштовують, інших — ні, але в цивілізованому суспільстві різні політичні сили знаходять можливості для того, щоб "не розгойдувати човна", бо в такому разі можуть бути великі неприємності для всіх: і лівих, і правих, і рожевих, і прибічників усіх інших кольорів. Але для цього всім слід навчитися знаходити порозуміння стосовно всіх, без будь-якого винятку, питань суспільного життя. Україна у нас одна, і нам у ній жити, а ось як жити — це вже залежить від нас. Новітня історія дала нам щодо цього яскравий приклад того, що треба, а чого не треба робити, і нехтувати світовий історичний досвід ми не маємо права. Наш народ протягом багатьох останніх десятиріч страждав від різних експериментів над собою, отож пора, як кажуть, і міру знати.

Дійсно, знайти максимально виважені, узгоджені, такі, що відповідають консенсусу, політичні й соціально-економічні рішення нелегко, тим паче, що за логікою певних політичних кіл, політична узгодженість, порозуміння відносно вирішення основних питань життя суспільства і країни — це обов'язково не що інше як прояв безпринципності, догідництва, політичного пристосування й тому подібних негативів, щоб не сказати більше. Але цих поглядів слід позбуватися, і чим швидше, тим краще, бо вони штучно насаджувалися у свідомості народу, адже за таких умов набагато легше маніпулювати його долею, складати уявлення про якусь принциповість своєї політики тощо.

Невже хтось гадає, що у розвинених демократичних державах серед політичних партій, громадських об'єднань, навіть серед лідерів країн не виникають розходження стосовно вирішення відповідних, іноді дуже важливих питань, не ведеться політична боротьба за перевагу у ході виборів, у процесі прийняття тих чи інших законів, у тому числі конституцій, і в інших подібних ситуаціях? Так, ця боротьба ведеться, але

вона, як правило, ніколи не переходить ту межу, за якою виникає небезпека для існуючого в країні державного ладу, небезпека щодо мирного розвитку подій.

Час вже з практичної точки зору навчитися тому, що політика — це міра можливого, а можливе у цивілізованому суспільстві досягається не силою, а розумом, не зброєю, а шляхом узгодження.

Про це можна було б і не казати, оскільки ми вже маємо досвід такого порозуміння, прикладом чого і є Конституційний Договір.

Деякі сили у нашому суспільстві з недовірою ставляться до Конституційного Договору, до самої можливості довірливого, поважливого порозуміння щодо принципових питань розвитку суспільства. Тим часом саме такий шлях є найбільш поширеним у демократичних державах. Саме тому західні теорії демократії і парламентаризму обстоюють і обґрунтовують не тільки принцип розподілу влад, але й принцип так званої "поділеної демократії", суть якої зводиться до того, що елемент узгодженості повинен бути присутнім не тільки у стосунках між гілками влади, але й у межах кожної з них, особливо при вирішенні найбільш важливих питань державного управління. Не випадково ще один з батьків — засновників американської конституції Джеймс Медісон, обґрутовуючи цю ідею потребою вдосконалення роботи Конгресу, зробив висновок, що в законодавчих установах штатів і федерації "пристрасть ніколи не пропустить нагоди вирвати скіпетр у розуму".

Дуже важливо, щоб Верховна Рада України при обговоренні проекту нової Конституції звільнилася від усіх необґрунтованих політичних упередженостей, не дозволяла нікому безпідставно порочити цей проект. Істина завжди має бути максимально конкретною, а тому слід вимагати від кожного, хто бере участь в обговоренні, максимально конкретного обґрунтування як позитивних, так і, тим більш, негативних оцінок кожного з положень, що є предметом обговорення.

В ході обговорення проекту в Конституційній комісії і в пресі зустрічалися безпідставні критичні зауваження, які не відповідають дійсності. Ось декілька прикладів.

Досить поширеним з боку так званих "лівих сил" є твердження, що нібито проект Конституції написаний "виключно під Президента". Але давайте цю критику поставимо на реальний ґрунт. Достатньо порівняти статус Президента України, як він представлений у проекті Конституції України, зі статусом президентів більшості не тільки президентських, але навіть і парламентських республік, як стане зрозуміло, що всі ці твердження розраховані виключно на незнання народом дійсного стану

справ. Особливо посиляються на те, що Президент, згідно зі ст. 90 проекту Конституції України, може достроково розпустити Палату депутатів, якщо остання протягом двох місяців після першого подання двічі відхилила Програму діяльності Кабінету Міністрів України. Слід спитати: "що в цій нормі є недемократичного?" Адже мова йде про зняття бойкотування діяльності Уряду, який протягом двох місяців не може нормально виконувати свої управлінські функції. Таке блокування загрожує розвалом державного управління. Що стосується самої можливості розпуску Президентом країни парламенту – не тільки нижньої палати, а парламенту в цілому, – то така можливість з боку Президента передбачена у конституціях переважної більшості держав: Франції (ст. 12), Італії (ст. 88), ФРН (ст. 68), Ісландії (ст. 24), Фінляндії (ст. 27), Австрії (ст. 29), Словаччини (ст. 102), Естонії (ст. 89, 97, 119), Литви (ст. 58) та ін.

Іншим стандартним об'єктом критики є моделювання в проекті нової Конституції двопалатного парламенту, тобто законодавчого органу. Знов-таки слід спитати горе-критиків, що в цьому поганого? По-перше, ми в цьому разі на практиці застосовуємо принцип "поділеної демократії" в тому плані, що буде забезпечена більш повна узгодженість між представниками різних політичних сил у законотворчій праці, за умов вирішення та практичного здійснення інших парламентських функцій. Крім того, підвищиться зв'язок з регіонами, у парламенті більш цілеспрямовано будуть враховуватися місцеві інтереси, у самому парламенті підвищиться взаємний контроль за роботою кожної з палат тощо. Дійсно, можливо треба удосконалити порядок обрання у верхню палату, з тим щоб кількість представників від регіонів врахувала чисельність населення цих регіонів.

Безумовно, обрання двопалатного парламенту суттєво змінить структуру сьогоденньої Верховної Ради, але ж на практиці це, у кінцевому підсумку, приведе до підвищення парламентської демократії, що для нас головне.

Зауважимо також, що саме кількість двопалатних парламентів набагато переважає кількість парламентів однопалатних, та й взагалі перші мають набагато більшу історію. Саме двопалатні парламенти існують в усіх найбільш розвинутих країнах, що відіграють провідну роль у міжнародному житті (Франція, Великобританія, США, Австрія, Італія, Німеччина, Швейцарія, Індія, Бельгія, Ірландія, Канада, Австралія, Японія, Мексика тощо). При цьому слід підкреслити, що двопалатні парламенти створені й працюють далеко не тільки у федеративних державах.

Значні ускладнення у конституційному будівництві виникли у зв'язку з визначенням статусу Криму. Це непросте питання, але вирішувати його

треба на послідовно демократичній основі з урахуванням відповідних міжнародних стандартів, а також думок самого населення Криму, його керівництва. Що стосується змісту відповідних міжнародних стандартів, то для України, як і для Криму, важливим є те, що будь-який автономний статус, чи то статус автономної області, чи то автономної республіки, ні за яких умов не може передбачати права вільного виходу із складу держави Україна, за винятком того випадку, що така можливість з самого початку була закладена у відповідному окремому договорі. Слід вважати, що і за таких умов питання повинно вирішуватися не на кримському, а на загальноукраїнському референдумі. Тому, оскільки це питання з самого початку було вирішене саме таким чином і Криму був наданий республіканський рівень, залишається погодитися зі статусом Криму як автономної республіки у складі України, територія якої є невід'ємною частиною території України.

Про те, що проект Конституції України відповідає існуючим у світовій практиці стандартам, яскраво свідчить вирішення в ньому питань регулювання правового статусу людини і громадянина. Проект закріплює ті настанови, які містяться у таких міжнародних документах, як Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти про економічні, соціальні і культурні права, а також про громадянські та політичні права, Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЕ, а також у багатьох інших правових актах.

До таких стандартів відноситься, наприклад, положення ст. 22 проекту Конституції про те, що кожна людина має невід'ємне право на життя, що обов'язком держави є захист життя людини, ст. 24 про особисту недоторканність людини і про те, що людина може бути заарештована або триматися під вартою виключно за вмотивованим рішенням суду (тільки суду) і тільки на підставах, визначених законом. Також тільки за рішенням суду може здійснюватися обшук чи огляд у житлі (раніше це можна було робити й на підставі санкції прокурора). Кожен громадянин може вільно покинути територію України і повернутися в Україну в будь-який час, і це теж відповідає міжнародним стандартам.

Не можна не підкреслити, що проектом Конституції України гарантується право приватної власності, право підприємницької діяльності, забезпечується захист конкуренції у підприємницькій діяльності. На відміну від того, що стверджують критики проекту, в ньому гарантується широке коло соціальних прав людини. Досить у зв'язку з цим посплатися на положення ст. 37, де вказується, що держава захищає права

споживачів, здійснює контроль за якістю і безпекою продукції, усіх видів обслуговування, підтримує діяльність громадських об'єднань споживачів.

Демократичними і дійовими є встановлені проектом Конституції України гарантії практичного здійснення прав і свобод. Показовою в цьому плані є ст. 50, яка конкретно встановлює і закріплює систему засобів охорони прав людини (оскарження до суду незаконних дій державних, самоврядних органів та їх посадових осіб; захист прав за допомогою уповноваженого у правах людини; звернення за захистом своїх прав і свобод до судових чи інших установ ООН та Ради Європи; обрання будь-якого іншого законного шляху захисту кожним свого суб'єктивного права). Наведений приклад є показовим у тому плані, що наочно свідчить: проект Конституції не тільки декларує, встановлює відповідні права людини і громадянина, але й у можливих для Конституції межах, визначає механізм практичної реалізації цих прав і свобод.

У цьому ж плані всебічного гарантування прав та свобод людини і громадянина слід розглядати розгорнуте визначення в проекті Конституції України різних аспектів презумпції невинності, відшкодування державою матеріальної і моральної шкоди, завданої особі неправомірним судовим вироком, можливість для людини відмовитися від виконання очевидно злочинного розпорядження чи наказу.

Після цього дуже хочеться запитати "критиків" проекту Конституції: так де ж тут насильство над особистістю, антидемократизм, порушення прав людини, прояви диктатури, де реальні підстави для тих звинувачень на адресу робочої групи Конституційної комісії, багатьох членів самої Конституційної комісії, що вони пишуть "диктаторську конституцію", яка ігнорує загальновизнані принципи та ідеї гуманізму і демократії.

Все це насправді робиться з однією метою — будь-якими засобами гальмувати конституційний процес, адже саме за таких умов, коли немає ще Основного закону держави, легше проводити антидержавну політику, спрямовану на те, щоб ставити усі можливі перешкоди процесу формування в Україні громадянського суспільства, дійсно гуманістичної ідеології, зорієнтованої на особистість, послідовно втілювати у життя усі складові сучасної української національної ідеї. Це не влаштовує критиків проекту Конституції України, бо вони дивляться не вперед, а назад, знову хочуть привернути до себе народ гаслом про "світле майбутнє".

Разом з цим слід сказати, що, незважаючи на цю активну протидію, розробникам проекту Конституції вдалося скласти саме такий документ, який свідчить, що Україна, хоча зараз і перебуває у тяжкому економічному стані, є країною достатньо високого інтелектуального й політичного гатунку, що забезпечує їй успіх на шляху ефективного

цивілізованого розвитку, спрямованого на побудову суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Саме ця висока духовність, відданість справі, помножені на історичний конституційний досвід дозволили плідно організувати конституційний процес, який, незважаючи на усі гальма, що мали місце на його шляху, дав необхідний якісний результат — проект нової Конституції України.

Такий результат не є випадковим. Навпаки, він є наслідком історичного спадкоємства, адже ще за часів Київської Русі прихильність до права, саме правового урегулювання різноманітних суспільних відносин була однією із знаменних рис стародавньої Київської держави. Історія свідчить про те, що саме в договорах, які мали як міжнародну, так і внутрідержавну спрямованість (договори князів між собою, або їхні договори з народом, що укладалися на вічах), встановлювалися правила, які мали установчу конституційну якість.

Саме ще з тих часів ідея конституціоналізму в Україні знаходить свої матеріалізовані в праві витоки, одержує свій розвиток, запозичуючи пізніше міжнародний досвід в нормах Литовського статуту та Магдебурзького права, повністю розквітає на національному ґрунті в Конституції Пилипа Орлика, в конституційних проектах Георгія Андрузького, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, групи членів Української народної партії тощо. Велику спадщину в цьому плані конституційний процес в Україні дістав у Конституції УНР 1918 р., а також у конституційних доробках, що їх було створено в Україні у період 1917-1920 рр. Не можна ігнорувати у плані розвитку конституційного процесу в Україні конституцій, що були прийняті за радянських часів, хоча деякі з них, як, наприклад, остання Конституція України 1978 р., була лише різновидом загального макету конституції для союзних республік, складеного у Москві.

Новий етап у розвитку сучасного конституційного процесу в Україні пов'язаний з широким обговоренням проекту нової Конституції Верховною Радою України та громадськістю. Слід спеціально підкреслити, що й за часом, і за своєю якістю конституційний процес, учасниками якого всі ми стали, заслуговує високої оцінки. Так, дійсно, конституційний процес триває вже дуже довго, досить сказати, що він йде вже майже п'ять років. Можна поставити у провину й те, що після жовтня 1993 р. він на якийсь час призупинився. Але ця повільність мала й позитивні наслідки, а саме дозволила більш ретельно, скажімо так, причепливо подивитися на ті проекти, які були підготовлені, подискутувати відносно тих положень, які здавалися з тих чи інших причин недостатньо якісними. Було проведено декілька, у тому числі міжнародних, конференцій з

питань конституційного будівництва, всі без винятку проекти Конституції, що їх підготувала робоча група Конституційної комісії, пройшли наукову експертизу, і до того ж за участю відомих зарубіжних вчених-конституціоналістів. Така організація праці, де дослідницька робота була органічно поєднана із законопроектною, безумовно, привела до позитивного результату.

Можна почути голоси відносно того, що й одне, і друге, і третє в проекті Конституції зроблено не так, що представлений Верховній Раді України проект є недосконалим, потребує змін тощо. Але мова, коли конкретно розібратися у суті справи, йде не про досконалість чи недосконалість тих чи інших положень проекту Конституції, а про те, що критики проекту займають принципово іншу політичну позицію, а тому, природно, не можуть позитивно, а значить й об'єктивно, оцінювати проект, переданий на розгляд Верховній Раді України.

Що можна сказати з цього приводу? Шлях в цьому випадку може бути тільки один — досягнення узгодженості. Саме такий спосіб вирішення справ допоміг нам у ситуації з Конституційним Договором, тільки він може допомогти й у процесі прийняття нової Конституції України.

Слід спеціально зауважити, що зараз у політичному житті багатьох розвинених демократичних країн, де панує політичний плюралізм і стало неможливим для будь-якої політичної сили диктувати свою волю всім іншим, великого поширення набула практика укладання публічно-правових договорів, які можуть бути різного рівня і змісту. З цих позицій кожна конституція також є різновидом публічно-правових договорів, а саме установчим договором. Саме цей вид договорів, як свідчить світовий досвід, вирішує принципові конституційні питання.

Виходячи з такої практики, нам теж, коли неформально, то по суті слід йти цим шляхом, не конфліктувати, а радитися й приходити до спільної згоди, іншого шляху нема. Якнайшвидше прийняття нової Конституції - нагальна суспільна потреба. Це вкрай необхідно для вирішення всіх найважливіших питань розвитку нашого суспільства, і перш за все для забезпечення плідного державного управління, створення стабільності в усіх сферах життя.

Всі ми разом і кожен окремо повинні керуватися почуттям відповідальності, великої відповідальності за долю країни, за долю народу.

Конституція, її демократична якість, її успішне прийняття — це для нас зараз дійсно історичний крок, той момент істини, який буде свідчити, чи здатні ми виконати історичне призначення, яке на кожного з нас поклала історія, — забезпечити нашому народу пристойні умови життя, сформувати в Україні демократичне, гуманне, соціально забезпечене суспільство.

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯК ОСНОВА РЕФОРМУВАННЯ СУДОВИХ І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

М.В. КОСТИЦЬКИЙ*

Докорінне реформування українського суспільства, соціальне і національне відродження, розбудова сучасної Української держави потребують розробки української політико-правової доктрини в теоретичному аспекті та її втілення в Конституції України, законах і підзаконних актах, в зміні характеру державного управління, запровадженні самоврядування, формуванні судової влади тощо. Тому важливим є використання історичного досвіду державно-правового будівництва української нації, аналіз політико-правових доктрин від часів Руси-України до наших днів.

Під політико-правовою доктриною слід розуміти систематизоване вчення, яке синтезує теорії, концепції, принципи, ідеологію та ідеї щодо суті, характеру, форми, розвитку держави, громадянського суспільства і права.

Особливостями української політико-правової доктрини є її національний зміст, зв'язок з історією українського народу та української нації. Специфічні особливості української політико-правової доктрини зумовлені менталітетом українців, характером їх індивідуальної та соціальної психології, геополітичним розташуванням на межі двох світів – Сходу і Заходу, народними традиціями і звичаями, неписаними етичними правилами, толерантністю до людей інших культур, релігій, національностей.

У філософії, історії політико-правової думки, теорії держави і права виділилося декілька підходів щодо взаємозв'язку практики державно-правового будівництва та розвитку політико-правової теорії: психологічний (Л.Петражицький), соціологічний (М.Вебер, Е.Дюркгейм), соціокультурний (П.Сорокін), економіко-марксистський (К.Маркс, Ф.Енгельс), природного розвитку (М.Грушевський, Л.Силенко) та ін.

Абсолютизація будь-якого підходу (як це мало місце в марксистському підході) призводить до перетворення гіпотези чи теорії в догму, а застосування такої догми в практиці державно-правового будівництва спричинює відхід від магістрального історичного шляху розвитку цивілізації.

Розуміючи прогрес людства як проходження ним послідовних фаз розвитку спрямованої і незворотної еволюції, в якому порядок із загальними закономірностями, характерними для всього людства, має

* Костицький Михайло Васильович – доктор юридичних наук, професор, проректор Української академії внутрішніх справ, академік Академії правових наук України, полковник міліції.

місце національна специфіка суспільно-політичного розвитку та державно-правового будівництва, автор відстоює інтегральний підхід як синтез соціологічного, соціокультурного, економічного, природного та психологічного підходів.

Інтегральний підхід дає змогу трактувати українську політико-правову доктрину як систему політичних, етичних, правових поглядів, принципів, теорій, на яких повинні будуватися держава і право України.

В історії на певних стадіях і в культурі окремих націй виникли та розвинулися теологічна, природного права, нормативістська, договірна доктрини. Але вони стосувалися більше права і не були політико-правовими в нашому розумінні. Сьогодні під впливом ноосферного підходу В.Вернадського і Тейяра де Шардена виробляється синергетична доктрина. З нею перегукуються висловлені вище міркування щодо загальних закономірностей суспільно-політичної організації людства. Однак потрібно чітко розмежувати загальнолюдське і національне. Синергетична доктрина – це теоретичний фундамент суспільно-політичної організації людства через сто, а може більше років. Історичний досвід українського та інших народів, об'єднаних колись у СРСР, засвідчує шкідливість, навіть небезпеку випереджування історії, перескакування чи випадання в розвитку проміжних щаблів. Тому абсолютизація в українській політико-правовій доктрині права особи чи загальнолюдських прав при ігноруванні права родини (сім'ї) і права нації є, на наш погляд, науково неспроможним.

Пріоритет права особи, домінування загальнолюдських та міжнародно-правових норм – це ідеал, до якого повинно змагати українське суспільство в своєму державно-правовому розвитку. Однак це ж суспільство має пройти еволюційну фазу національного відродження, суттю якого є національне самоусвідомлення українців як спільності, у котрій за плечима тисячоліття історичного розвитку, відродження і подальший розвиток української культури, науки, економіки. Тому політико-правова доктрина фази (періоду) українського національного відродження повинна ґрунтуватися на інтегральному підході щодо взаємозв'язку, цілісності прав особи, родини (сім'ї), нації. Оскільки питання стоїть взагалі про існування української нації, то в цій триєдності системоутворюючим має бути право нації.

Індивідуальна і соціальна свідомість, психологія особи, соціальних мікро- і макрогруп є такою, що для того, щоб викристалізувалася політико-правова доктрина, вона має пройти такі ступені еволюції, як ідея, ідеологія, доктрина.

Аналіз давніх і нових відрізків історії підтверджує думку про ступеневий характер розвитку доктрини з ідеї. Ідеї носять національний характер і через ідеологію розвиваються в доктрини.

Видається, що українська ідея як сукупність думок, поглядів на самобутність, специфічність культури, суспільної організації українців розвивалася від "Слова о полку Ігоревім", "Слова про закон і благодать", через праці В.Мономаха, Й.Дамаскина, П.Орлика, І.Гізеля, С.Яворського, Г.Сковороди, М.Гулака, П.Куліша, Т.Шевченка, І.Франка, М.Грушевського, В.Винниченка, Д.Донцова, програми ОУН, сучасних українських політичних партій до концепції та проекту Конституції України. Те ж можна сказати і про українську ідеологію як систему поглядів українців на бажану самостійність Української держави. Хоч ідеологія українства нещадно знищувалася, все ж вона чітко визначилася в XVI ст. і розвивається до сьогодняшнього дня.

Українська політико-правова доктрина уже чітко простежується в середині XVI ст. Вона видозмінювалася від доктрини автономної, васальної, напівмонархічної державно-правової системи до доктрини соборної суверенної держави і специфічного українського права. Існує певна повторюваність у розвитку української політико-правової доктрини 1649-1656, 1707-1710, 1917-1920, 1989-1991 років. Можливо, це підтвердження того, що зупинений зовнішніми і внутрішніми чинниками державний та правовий розвиток українського народу повертався до витоків і знову проходив ті ж етапи розвитку, доки повністю не реалізувався в соціумі.

З огляду на сказане та враховуючи історичний досвід державного і правового будівництва інших народів, особливо тих, які проходять посттоталітарну фазу, українська по суті політико-правова доктрина за формою на сьогодняшньому етапі може бути ліберальною, соціал-демократичною чи консервативною.

Необхідними особливостями ліберальної доктрини є ідеї природного і невідчужуваного права кожної людини на життя, свободу і приватну власність. При цьому остання є і умовою реалізації особистості, і базою індивідуальної свободи. Ліберальна політико-правова доктрина має однакові можливості та рівні права членів суспільства: зокрема, в економіці це виражається у вільному ринку і вільній конкуренції, а в політиці - в рівності всіх перед законом. Механізмом здійснення цих засад є правова держава.

Соціал-демократична доктрина передбачає доповнення політичних прав такими соціальними правами, які передбачають надання всім членам суспільства мінімуму для даних умов матеріальних благ. Обов'язковим є юридична відповідальність приватних підприємств та держави і її інституцій. Функції держави при цьому розширюються, вони доповнюють або замінюють функції громадянського суспільства. Правова дер-

жава, характерна для ліберальної доктрини, все більше трансформується в державу добробуту, "державу загального благоденства".

Консервативна політико-правова доктрина поєднує риси ліберальної і соціал-демократичної доктрин, залишаючи специфічні притаманні їй ознаки, зокрема установки і орієнтації на індивідуалізацію в політичній, соціальній і економічній сферах. При цьому наголос робиться на якісних характеристиках: на зміну проблемі рівня життя неминуче приходить показник якості життя; замість матеріальних цінностей – так звані постматеріальні цінності (психологічний комфорт – індивідуальний, сімейний, глобалістичний і екологічний підхід до міжнародних політичних і економічних процесів, потреба стабільності і миру – і на мікро-, і на макросоціальному рівні тощо).

Держава соціального благополуччя трансформується в консервативній доктрині в суспільство благополуччя і добробуту. Новітній консерватизм включає вільні ринкові взаємини, конституціоналізм, представницькість та виборність органів влади, парламентаризм, політичний і ідеологічний плюралізм.

Україна стала перед вибором форми політико-правової доктрини: яку вибрати? Ліберальну, соціал-демократичну чи консервативну?

Ліберальна доктрина започаткована в теорії Дж.Локком, Ш.Л.Монтеск'є, І.Кантом, Т.Джеферсоном та ін. в XVIII ст., а втілена в суспільній практиці в Англії періоду "славної революції", у Франції після Великої Французької революції та в Італії й Німеччині перед і одразу ж після першої світової війни.

Цікавим є те, що консерватизм виникає одночасно із лібералізмом і, здебільшого, в тих же країнах, що й лібералізм, очевидно у відповідності із законом діалектичної єдності і протилежності.

Ідейними витокami соціал-демократії є ідеї соціалістів-утопістів та марксизм. Однак у 80-х роках XIX ст. стався розрив "демократичного соціалізму" з марксизмом. Сьогоднішня соціал-демократична політико-правова доктрина успішно "працює" на Півночі і в Центрі і має перспективи в посттоталітарних країнах Східної Європи.

Марксистська політико-правова доктрина на практиці реалізувалася в декілька варіантів (моделей): радянську, азійську, східно-європейську.

В ментальності українського народу сьогодні залишилися як архетипи фрагменти соціалістичної політико-правової доктрини, які ліві партії прагнуть регенерувати.

На наш погляд, ця ціль не може бути досягнута. Проте вказані обставини створюють передумови для розвитку соціал-демократичної політико-правової доктрини, яка, на наш погляд, наявна в загальних рисах в програмах соціал-демократичної партії, партії демократичного відродження та соціалістичної партії.

Україна не може запроваджувати політико-правові доктрини лібералізму чи консерватизму, бо це означало б бути відкинутими у розвитку не менше як на два століття. Але програми новоствореної ліберальної партії і народного руху України, демократичної партії містять досить багато положень, які слід розцінювати як ліберальні.

У той же час політичні програми, партійні проекти Конституції та інших законодавчих актів, підготовлених ХДПУ, республіканською партією та Конгресом українських націоналістів, свідчать про приналежність до консерватизму. При цьому, на наш погляд, найбільш повно консервативна чи неоконсервативна доктрина прослідковується у християнських демократів.

З огляду на задекларований вище інтегративний характер української політико-правової доктрини, вона має містити риси, характерні і для лібералізму, і для консерватизму, і для соціал-демократів. Поданий до Верховної Ради України проект Конституції України значною мірою носить такий інтегративний характер. З доопрацюванням проекту, доповненням його положеннями, які посилюють гарантії прав особи, родини і нації, та наступним прийняттям такої Конституції закладається база для розвитку нового українського законодавства, яке теж носитиме інтегративний (з так званих приведених політико-правових доктрин) характер.

Робота тимчасової комісії, створеної Верховною Радою України для доопрацювання проекту Конституції, характер прийняття Конституції в першому читанні, особливості роботи цієї комісії по підготовці проекту до другого читання дає підстави говорити про компроміс між позиціями різних політичних сил у парламенті і вибор власне інтегративного підходу до основних положень, які закріплюються в Конституції.

На жаль, історичні обставини в Україні склалися так, що Конституція, яка має закріплювати основні положення політико-правової доктрини в конституційних нормах, випереджає в розвитку саму політико-правову доктрину і перебирає на себе її роль.

Реформування судів і правоохоронних органів є складовою частиною державного і правового будівництва в Україні. Логічним було б, щоб таке реформування проходило після прийняття Конституції. Але оскільки процес її прийняття затягнувся, то зміна правового статусу, функцій, структури судів і правоохоронних органів почався з прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України та закріплення у трансформованій Конституції УРСР принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Завдяки зусиллям прогресивних юристів, вчених і практиків, при підтримці демократично настроєних політиків Верховна Рада України 22 квітня 1992 року прийняла постанову "Про Концепцію судово-правової реформи в Україні".

Ця Концепція є складовою частиною політико-правової доктрини. Її особливістю її є те, що вона спочатку була розроблена на теоретичному рівні, а пізніше - затверджена вищим законодавчим органом держави.

Як вказано в Концепції судово-правової реформи, її реалізація передбачає створення судочинства, яке б гарантувало рівність громадян перед законом, надійний судовий захист їх прав, презумпцію невинності та рівність всіх перед законом і судом.

Для забезпечення судово-правової реформи має бути підготовлена та прийнята Верховною Радою України ціла низка законодавчих актів з питань діяльності суду, органів юстиції, міліції, служби безпеки, прокуратури, митниці, прикордонної охорони, пенітенціарної системи; має бути докорінно реформоване матеріальне та процесуальне законодавство, встановлений судовий контроль за законністю та обґрунтованістю процесуальних рішень, які обмежують права громадян, запроваджене апеляційне провадження в судах, реформована їх система.

Серйозним кроком у здійсненні судово-правової реформи було прийняття законів "Про судоустрій", "Про статус судів", "Про органи суддівського самоврядування", "Про кваліфікаційні комісії, кваліфікаційну атестацію та дисциплінарну відповідальність суддів судів України", "Про арбітражний суд" та ін. Завдяки прийняттю цих законів створювалася система судів незалежної української держави, судді виводилися з-під диктату чи впливу політичних партій та рухів, їм законодавчо забезпечувалась незалежність, високий соціальний статус, певна самоврядність всередині судової системи.

Паралельно із врегулюванням діяльності судів було прийнято низку законодавчих актів, спрямованих на закріплення статусу та правове регулювання діяльності правоохоронних органів - закони "Про прокуратуру", "Про міліцію", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про службу національної безпеки", "Про судову експертизу" та ін.

Наступним логічним кроком на шляху реформування судових та правоохоронних органів була розробка проектів цивільного, цивільно-процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, адміністративно-процесуального та виконавчого кодексів.

Указана робота триває більше чотирьох років. На сьогодні підготовлено два варіанти проекту Кримінального кодексу, проекти Кримінально-процесуального та Цивільного кодексів. Йде робота над підготовкою інших проектів вищевказаних кодексів.

Ще одним з напрямків судово-правової реформи судової системи та правоохоронних органів є упорядкування структури правоохоронних органів. Першим кроком в цьому напрямку було створення Координаційного комітету

по боротьбі з організованою злочинністю та корупцією при Президенті України, який забезпечує координацію боротьби із злочинністю в масштабах держави на найвищому рівні, об'єднує зусилля міліції, служби безпеки, прокуратури та визначає стратегічні напрямки діяльності в цьому процесі.

Удосконалення управління боротьбою із злочинністю на рівні держави вимагає покращення її окремих напрямків та реформування структури органів, які її забезпечують. Зокрема, сказане стосується системи органів внутрішніх справ. Власне, це відомство перше стало на шлях реформування в новітніх умовах. У листопаді 1995 р. колегією МВС України схвалено Концепцію реорганізації органів внутрішніх справ. Ця концепція пройшла вагому наукову експертизу — вона була предметом аналізу Міжнародної науково-практичної конференції, яка відбулася в Українській академії внутрішніх справ у січні 1996 р. Дали їй позитивну оцінку міжнародні експерти — вчені та практики із ФРН, США, Росії, Польщі, інших країн.

Очевидно, мають бути реформовані й інші правоохоронні органи України. Цей процес є довготривалий і вимагає як серйозного наукового забезпечення, так і певних фінансових та матеріальних ресурсів.

Для власне доробки концепції судово-правової реформи спеціальним Указом Президента України була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли висококваліфіковані юристи — вчені і практики. Ця комісія успішно працює і виробляє оптимальну позицію щодо статусу, структури і функцій судів, прокуратури, міліції, служби безпеки, дізнання, слідства, пенітенціарної системи, організації правової освіти та науки, правового виховання громадян.

Можна стверджувати, що такий важливий блок української політико-правової реформи, як концепція судово-правової реформи, забезпечений теоретично і буде реалізований практично. Проте досвід, набутий за час роботи в Комісії по доопрацюванню Концепції судово-правової реформи та в Конституційній комісії, врахування неодноразових висловлювань Президента України Л.Д.Кучми про потребу розробки української ідеї, аналіз соціально-політичних обставин дають підстави сказати, що навіть сьогодні, незважаючи на те, що вже готовий проект Конституції України, є потреба в теоретичній розробці української політико-правової доктрини. За аналогією з Комісією по доопрацюванню Концепції судово-правової реформи мала б бути створена державна Комісія по виробленню української політико-правової доктрини. Власне на такому рівні може бути розроблена ця доктрина як стратегія і тактика державного і правового будівництва в Україні.

ПЕРЕХІДНІ ПЕРІОДИ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ І ВИКЛАДАННЯ

С.Л. ЛИСЕНКОВ

Довгий час у вітчизняній теорії держави і права, як і в багатьох інших гуманітарних науках, при розгляді питань, що виникають у зв'язку зі змінами суспільно-економічних формацій, основна увага приділялась переходу від капіталізму до соціалізму. Особливості перехідних періодів між іншими формаціями практично не досліджувались¹. Така ситуація не була випадковою. Адже наріжним каменем пануючої тоді державно-правової доктрини була теза про історичну неминучість держави диктатури пролетаріату при переході до соціалізму. Основоположники розглядали її як своєрідний символ віри для своїх послідовників².

З утратою марксистсько-ленінським вченням становища монопольно пануючої державної ідеології положення та висновки її стали піддаватися масованій, але в багатьох випадках скоріше емоційній, ніж науково обгрунтованій критиці, або ж зовсім замовчувались як такі, що не існують у палітрі соціально-політичних та державно-правових учень.

На нашу думку, таке становище завдає більше шкоди, ніж користі, і тому його не можна вважати нормальним. Безапеляційне відкидання підходів, якими ще зовсім недавно всі беззастережно керувались у науковій та викладацькій діяльності, призводить до помітного зубожіння теоретичного поля вітчизняної науки, до суттєвого утруднення, а то й неможливості врахування або використання тих раціональних зерен, які містяться в ряді положень та висновків відкинутої теорії.

Як окремий випадок викладеної ситуації можна розглядати те, що певна частина нових наукових та навчальних видань вже не приділяють перебільшеної уваги явищу, яке йменувалось "диктатура пролетаріату", та пов'язаним з ним процесом переходу від одного суспільного ладу до іншого. За інерцією суттєво зменшилась увага до ряду загальнотеоретичних питань, які стосуються процесів зміни суспільно-економічних формацій та відповідних типів держави і права.

Отже, вбачається необхідність, по-перше, приділяти відповідну увагу розгляду теоретичних проблем перехідних періодів у процесі змін суспільно-економічних формацій, та, по-друге, відповідним чином

Лисенков Сергій Леонідович — професор кафедри теорії держави і права Української академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент, полковник внутрішньої служби,

висвітлювати факт існування як на протязі, так і за межами перехідних періодів диктатури відповідних класів чи соціальних груп, здійснюваної в різних формах за допомогою різних методів і ставлячої за мету досягнення різних результатів.

У науковій літературі обгрунтована точка зору, відповідно до якої перехідний між суспільно-економічними формаціями період — це певний історичний проміжок часу, упродовж якого економічні, політичні та інші суспільні відносини, що були притаманні відживаючій формації, у тій або іншій формі замінюються на відносини, які характеризують нову і, як правило, більш прогресивну формацію³.

Теоретично і практично значущими є питання про початок і закінчення перехідних періодів. Історичний досвід показує, що перехідний період припиняє своє існування тоді, коли повністю сформувались і укорінились у суспільну практику відносини нового типу та завершилось їх державно-правове регулювання. Якщо відносини старого типу ще існують, то в таких сферах і масштабах, які не справляють помітного впливу на подальший розвиток нових відносин та не дають підстав навіть припускати можливість реставрації попередньої формації.

Проблема визначення початку перехідного періоду значно складніша. Рабовласницька, феодальна та початкові етапи капіталістичної формації ґрунтуються на обумовленій походженням чи майновим станом, офіційно, юридично та ідеологічно визнаній соціальній нерівності членів суспільства, на пануванні меншості над більшістю. Наявність таких загальних рис у принципових характеристиках цієї групи формацій робить можливим виникнення і розвиток відносин або їх більш-менш суттєвих елементів, притаманних новій (вищій) формації, у надрах старої (нижчої) формації. Коли ж протиріччя між старим і новим помітно розвиваються і призводять до конфліктів у суспільстві, то нові відносини вже мають певну соціальну базу і розповсюдження. Це суттєво сприяє перемозі нового типу відносин, а новому пануючому класу полегшує шлях до оволодіння державою і встановлення своєї політичної влади.

То ж є підстави говорити про те, що при змінах рабовласницького ладу на феодальний, а феодального на капіталістичний перехід від нижчої до вищої формації започатковується ще в надрах відживаючого суспільного ладу одночасно з виникненням відносин, характерних для нової (вищої) формації. У цих випадках перехідні періоди починаються задовго до оволодіння новим пануючим класом державною владою.

Принципово інша картина спостерігається при зміні формацій, які ґрунтуються на взаємовиключних антагоністичних принципах і в яких при владі змінюють одне одного антагоністичні класи. За таких умов клас, що володіє політичною владою і розпоряджається державним апаратом, не допустить формування, а тим більше реального здійснення і розповсюдження відносин, спрямованих

на підриві повну ліквідацію його панівного становища в суспільстві. Тому формування і впровадження в життя суспільних відносин нового типу можливі лише після приходу до влади нового класу. Отже, у такому випадку започаткування перехідного періоду реально можливе лише після оволодіння новим пануючим класом політичною владою і державним апаратом.

Перехідним періодам притаманний опір з боку класів, які відходять з історичної арени, і цей опір тим більший, чим менше ідеали та цілі нового соціального лідера та основні підвалини нової формації мають спільного з ідеалами пануючого на даний момент класу і принципами старого ладу. Природно, що рівень цього опору визначає силу наступального тиску з боку класу, який стверджує своє панування, та жорстокість тих конкретних заходів, до яких він удається після оволодіння політичною владою. Це повністю підтверджується світовим досвідом: найбільшійшими періодами були переходи від капіталістичної до соціалістичної організації суспільства. Адже організаційні засади і форми здійснення політичної влади, практичне започаткування економічних відносин, характерних для суспільства, яке в принципі відкидає приватну власність, не могли практично формуватись, проходити свого роду апробацію і коригування з метою їх удосконалення в умовах суспільства, що ґрунтується на цій формі власності. Антагоністичні протиріччя між новим і старим при цьому не допускали їх паралельного співіснування.

В інших випадках, при зміні формацій по лінії: рабовласницький лад — феодалізм — капіталізм, існуючі та ті, що приходять їм на зміну формації, ґрунтуються на принципах та ідеях, яким притаманна деяка спільність. Завдяки цьому, у певних межах, можливе формування і фактичне здійснення початкових форм нових економічних і політичних відносин ще за умов відживаючої формації. Тому і перехідні періоди у цих випадках мають суттєво меншу напругу. Але і тут протистояння між новим і старим може розвинути до крайніх меж. Досить лише згадати перипетії розвитку буржуазних революцій в Англії та Франції.

Взагалі, історичний досвід показує, що чим вищий ступінь переходу по лінії рабовласницький — феодальний — капіталістичний — соціалістичний лади, тим менше вбачається загальних рис між старим і новим, і, відповідно, об'єктивно обумовлюється вищий рівень протистояння між ними з усіма впливаючими з цього наслідками.

У процесі перехідного періоду, вже після завоювання політичної влади, новий пануючий клас удається до заходів, які б у найбільшій мірі забезпечували його провідне становище в суспільстві. З одного боку, ці заходи спрямовані на утвердження в економіці, політиці та в інших сферах саме тих типів відносин, які відповідають його ідеалам і інтересам. З другого боку — всіляко сприяють усуненню соціальних сил, що зорієнтовані на відносини старого типу і тому

утруднюють втілення життєвих ідеалів. Звичайно, перш за все йдеться про соціальні сили та відносини, які визначали сутність попередньої формації.

Дії пануючого в суспільстві класу, спрямовані на утримання і постійне зміцнення своєї державної влади, за своєю сутністю і є виразом його диктатури. Після досягнення вказаних цілей і ліквідації загрози реставрації старого ладу потреба в диктатурі щодо усунутого від панування класу відпадає. Це не означає, що пануючий клас у всіх випадках перестає здійснювати заходи по забезпеченню своєї провідної ролі у суспільстві. Але ці заходи здійснюються вже виключно в межах і за правилами, притаманними відносинам нової формації і щодо соціальних опонентів, що породжені саме цими відносинами, у тому числі — і проти новоявлених претендентів на соціальне лідерство.

Отже, з урахуванням історичного періоду існування та їх соціальної спрямованості, на нашу думку, є підстави розрізнити три етапи здійснення диктатури пануючого класу.

По-перше, це диктатура, що здійснюється новим пануючим класом в умовах перехідного періоду і яка спрямована, перш за все, проти соціальних опонентів та відносин, породжених старим суспільним ладом. Така диктатура перехідного періоду притаманна всім без винятку відомим процесам переходу від одного суспільного ладу до іншого і здійснюється в період усунення старих та утвердження нових відносин.

По-друге, це диктатура, що здійснюється пануючим класом після вирішення завдань перехідного періоду, у процесі розвитку нової формації і спрямована проти опонентів та відносин, що породжені вже за умов нового ладу, але ще не зазіхають на лідерство пануючого класу. Таке здійснення панівної ролі певного класу, яке можна назвати диктатурою періоду розвитку, з більшою чи меншою визначеністю характерне для всіх формацій. Необхідність в її здійсненні відпадає із створенням дійсно демократичної правової держави і громадянського суспільства.

По-третє, це диктатура, необхідність в якій виникає після того, як даний лад вичерпує ресурси свого поступального розвитку і в його надрах починають зароджуватись і зміцнюватись передумови до переходу до нової, вищої формації. Така диктатура - диктатура періоду занепаду — спрямована проти класу, який претендує на роль нового лідера в суспільстві і прагне до перебудови його на основі нових цілей та ідеалів.

Розпад СРСР та складні соціально-політичні процеси, які відбуваються зараз, виявили можливість повернення (з відповідним

коригуванням, яке враховує світовий досвід) до ідей і принципів організації і функціонування суспільства, яке абсолютно протилежне тому, що з величезними труднощами вкорінювалось більш ніж 70 років. Отже, ми маємо приклад нового перехідного періоду від суспільства, заснованого на відкиданні, причому в самих різних формах, приватної власності, до ладу, який розглядає її як головну цінність, основу свого існування і розвитку. Виходячи з антагонізму означених принципів, можна було б чекати високого рівня протистояння прихильників цих ідей в нашому суспільстві з самого початку перехідного періоду. Цього не відбувається, що, на нашу думку, можна пояснити рядом причин.

По-перше, після більш як семидесятирічного існування суспільства, заснованого на запереченні приватної власності, рівень добробуту народу виявився вкрай низький на тлі політичних досягнень великої групи країн, що виходять із протилежного принципу. Це служить для більшості населення переконливим аргументом на користь утримання від опору перехідним процесам.

По-друге, результати "перебудови" і несправджені очікування швидких змін на краще за останні роки привели більшість населення країни від бурхливого виписку політичної активності до соціальної та політичної пасивності.

По-третє, виникнення великої кількості політичних партій розпорошує прибічників протилежних позицій на невеликі групи, не дає їм можливості об'єднатися навколо єдиних центрів і стати згуртованими і впливовими політичними силами. Тому і з'ясування позицій між ними відбувається лише з приводу конкретних казусів, що не може захопити до протистояння широкі кола населення.

На нашу думку, врахування викладених тут положень буде сприяти більш глибокому і різнобічному дослідженню та викладанню проблем, пов'язаних зі змінами суспільно-економічних формацій та відповідних історичних типів держави і права.

¹ Показовою є в цьому плані монографія "Теория государства и права" (М., Изд-во АН СССР, 1962), в якій питанням, пов'язаним з висвітленням переходу від капіталізму до соціалізму і відповідних змін у типі держави, присвячена спеціальна глава обсягом майже 50 сторінок, тоді як перехідні періоди між іншими формаціями практично не розглядаються. Див., також, Сурилов А.В. Теория государства и права. Киев-Одесса: Вища шк., 1989. С. 146-148.

² Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 28. С. 427; Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 39. С. 73; Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое государство. М.: Юридическая литература, 1972. С. 29-37 та ін.

З Див.:, наприклад, Петров В.С. Тип и форма государства. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1967. С.24-36.

ІСТОРИЧНІ ДОЛІ ОДНІЄЇ ІДЕЇ: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОГРАМИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА

О.Ф.ФРИЦЬКИЙ

Різними часом бувають долі здавалося б однієї й тієї ж ідеї. Йдеться про ідею об'єднання слов'янських народів, поневолених у XVIII-XIX ст. Туреччиною та Австро-Угорщиною. Приблизно в один і той же час вона матеріалізувалася в Росії в суспільно-політичну течію, ідеологічним обґрунтуванням якої стала теорія про особливу роль слов'янських народів в історії і необхідність державного об'єднання (т.зв. "панславізм"), а в Україні — в програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства, основою яких було звільнення і об'єднання слов'янських народів, поневолених іноземними загарбниками — турецькими, австрійськими, угорськими та німецькими феодалами. Цікаво визначити витоки, з яких виникла ця ідея, мету та засоби її втілення.

В Росії, безумовно, основним джерелом її був постулат, за яким після падіння Візантії у 1453 р. месіанська роль Третього Риму переходила до Москви, і саме Російська держава мала продовжувати зовнішню політику Древнього Риму та Візантії. Перемоги Росії у війнах проти Туреччини у XVIII-XIX ст. дозволили уточнити цю роль, яка була ідеологічно обґрунтована представниками панславізму, і звести її до конкретної мети — звільнення слов'ян від поневолення та об'єднання їх під началом Російської імперії. Слід, проте, зауважити, що погляди щодо засобів її досягнення серед панславістів були різні. Демократична частина її (М.О.Бакунін, П.І.Шафарик, а також деякі учасники Кирило-Мефодіївського товариства: М.Костомаров, В.Білозерський та ін.) пов'язували об'єднання слов'ян з їх національним визволенням. Проте більшість панславістів у 30-70 рр. XIX ст. (зокрема, М.П.Погодін, І.С.Аксаков та представники західно-українських земель, т.зв. "москвофіли") стояли на позиціях об'єднання слов'ян під владою російського царизму. Це співпадало з прагненнями буржуазно-поміщицьких кіл Росії, завдяки чому мета панславістів цього крила була підтримана самодержавством і зведена до рангу загальнодержавної політики, яку протягом середини XIX — початку XX ст. царизм послідовно втілював. Інші джерела, мета та засоби здійснення аналогічної ідеї були

Фрицький Олег Федорович — доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри конституційного права Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

сформульовані у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства в Україні.

Як відзначав у своїй праці "Думки про федеративне начало Древньої Русі" М.Костомаров, таким джерелом були перш за все християнська віра і Єдина церква. Дійсно, Христове вчення в основі своїй несе об'єднуюче начало для всіх людей світу: "Заповідь новую даю вам, да любите друг друга. Люби ближнього, як самого себе". Ця заповідь, крім того, обґрунтовує також мир між народами: "Живіть у мирі зо всіма людьми"¹. Святий апостол Павел відмічав ці особливості, відзначаючи в посланні до колосян, що Христове вчення однакове і для елліна, і для іудея, варвара і скіфа, раба і вільного².

Конкретне втілення об'єднавча функція Христового вчення здобула у подвижницькій діяльності братів Кирила і Мефодія, великих слов'янських просвітителів, проповідників Християнства, які у 863 р. були запрошені з Візантії князем Ростиславом до Великоморавської держави, де створили не залежну від германського єпископату слов'янську церкву, а згодом вперше перевели з грецької на слов'янську мову основні положення Християнського вчення.

До речі, як свідчать літописи часів Київської Русі, Кирило у 853 р. у складі візантійської місії побував у Хозарській державі. В Херсонесі (Корсуні) якийсь русин, за свідченням одного з Житій, показував Кирилові Євангеліє і Псалтир "руськими письмєнами писано"³.

Оскільки Христове вчення, перекладене слов'янською мовою, розповсюджувалося серед слов'ян у період прийняття ними християнства і творення своєї державності, зрозуміло, що воно водночас із просвітительською функцією виконувало більш важливу функцію — об'єднувало слов'ян на основі єдиного для них Христового вчення.

Ось чому утворена в грудні 1845 р. — січні 1846 р. таємна політична організація, яка взяла собі за гасло ідею духовного і політичного об'єднання слов'ян, і була названа "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія", або "Кирило-Мефодіївське товариство" (ще — братство).

Метою цього товариства (братчиків), як і панславистів, було об'єднання слов'янських народів. Але засоби досягнення цієї мети докорінно різнилися від програмних положень останніх. Вони полягали у духовному і політичному об'єднанні слов'ян, причому кожний народ мав одержати власну незалежність, власну державність, рівні права і свободи громадян без зважання на їх релігійну приналежність і соціальний стан.

За такого підходу ідеї товариства не були сприйняті самодержавством. Якщо панславізм став державною політикою, то програмні положення товариства були забуті й поховані в архівах ІІІ-го жандармського

відділення. Проте з'ясування життєвості цих двох програм може дати лише історія та аналіз їх втілення в життя. Обмежимося розглядом лише правових аспектів ідеї об'єднання слов'янства.

Як відомо, програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства були "Устав Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія. Головні ідеї" (травень 1846 р., автор - В.М.Білозерський), основний програмний документ "Книга битія українського народу" ("Закон Божий"), "Записка", складена В.Білозерським, праці М.І.Костомарова "Думки про федеративне начало Древньої Русі", а також деякі інші роботи⁴.

У цих програмних документах товариства йшлося по суті про три блоки державно-правових питань: 1) про права і свободи слов'янських народів і народу України, 2) про майбутній державний устрій України і слов'янських держав, 3) про форму їх правління.

При визначенні прав і свобод людини в слов'янських державах за вихідні бралися Християнські заповіді, зокрема визначення Христом відношення людини і влади. Як відомо, це сформульовано однією фразою: "Кесарю – кесарево, Богу – богово".

За Христом, внутрішній світ людини відділений від будь-яких посягань з боку суспільства, і особливо з боку держави. "Царство моє не від світу сього". Світ Христа – це царство внутрішньої свободи людини, свободи як призначення людини і всього людства.

Саме з цього зерна через 1800 років виросло дерево, яке зветься "Декларація прав людини", а ще через 150 років – акт ООН "Декларація прав людини", підписана майже всіма країнами світу.

Основна думка Христова – людина народжується з правами, які даровані їй лише Богом, і ніким іншим.

Виходячи саме з цих положень, в Уставі закріплюлася рівність усіх громадян слов'янського світу, незалежно від релігійної приналежності і соціального стану. Окремо підкреслювалося з цього приводу, що "суспільство буде старатися заздалегідь про викорінення рабства та всілякого гноблення нижчих класів"⁵.

Такий підхід дуже важливий з погляду на те, що первинне: людина чи держава, людина чи влада, хто кому повинен служити?

У програмних документах товариства відповідь на це питання однозначна: перш за все людина, а держава з її органами лише допоміжне знаряддя, хоча й основне, в захисті людини, її прав і свобод.

Безумовно, при обґрунтуванні цього висновку товариство виходило саме з Християнських заповідей та "Декларації прав людини", проголошеної творцями Великої французької революції. Тому воно є предтечею

сучасного підходу України та інших держав до правильного вирішення проблеми "людина – держава".

Як відомо, такий підхід до згаданої проблеми не властивий панславістам. Протягом майже півтора століття вважалося, що права і свободи людини і громадянина милостиво надаються народові монархом, а пізніше – державою.

Згадаймо, що вперше окремі права в Російській імперії були дані народові Маніфестом у жовтні 1905 р. і деталізовані у 1906 р. у першій Конституції Росії "Основні закони". Після Жовтневого перевороту більшовиків у 1917 р. у першій Конституції РРФСР 1918 р. права громадян, надані їм Радянською владою, були диференційовані окремо для пролетаріата і селянства, а обов'язки покладені на експлуататорів. Усі подальші конституції СРСР та союзних республік на вищому законодавчому рівні закріплювали пріоритет держави над людиною, що проявлялося навіть у назві відповідних розділів Основних Законів – "Держава і особа". При цьому не зрозуміло, яке юридичне значення має термін "особа", коли мова йде про права і свободи людини, а не особи, оскільки остання – це носій певних властивостей.

Якими ж були погляди кирило-мефодіївців щодо майбутнього державного устрою України і слов'янських держав?

Основи міжслов'янських відносин, а також соціально-політична програма визволення і об'єднання слов'янських народів, містилися, зокрема, в "Уставі Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія", "Книзі битія українського народу" та установчій Записці, складеній В.М.Білозерським; Записці М.І.Костомарова про панславізм; прокламаціях "Брати українці", "Брати великоросіяни і поляки", які додавалися до "Книги битія".

У цих документах засуджувалася національна політика Турції і Австрії, які пригноблювали слов'ян, а також царської Росії. Були висловлені месіанські ідеї про те, що саме Україна повинна власним прикладом показати шлях до свободи і незалежності Росії, Польщі, Чехії, Хорватії, Сербії і Болгарії, встановивши у себе, а потім в усіх слов'янських країнах республіку та об'єднавшись у федеративний союз. Його політичним органом для вирішення загальних проблем і завдань повинен був стати "Загальний слов'янський собор" з представників усіх слов'янських народів.

М.І.Костомаров та В.М.Білозерський, обгрунтовуючи месіанську роль української нації, виходили з того, що саме вона являє собою особливу єдність, яка пройнята духом рівності й братерства.

Кирило-мефодіївці, як вже було сказано, підтримували зв'язки не лише з панславістами, а й із Спілкою литовської молоді, відомими славістами В.Ганкою, П.Шафариком та іншими діячами слов'янського руху за кордоном. Все це надавало товариству загальнослов'янського значення, а Київ перетворився в один із центрів визвольного руху слов'янських народів.

У своїй праці "Думки про федеративне начало Древньої Русі" М.І. Костомаров обґрунтовував ідею про необхідність розбудови української децентралізованої держави і встановлення федеративних основ у відносинах між народами Росії. Що стосується інших слов'янських народів, то він висловлював ідею об'єднання слов'ян у федеративну республіку з наданням кожному народові рівних прав. Отже, форма державного устрою у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства була визначена досить чітко.

Слов'янська держава мала виділитися зі складу трьох монархій — Росії, Німеччини та Австро-Угорщини і створити свою самостійну і незалежну державу з республіканською формою правління (в тому числі й Росія). Спільність цих слов'янських держав повинна була забезпечити федеративна парламентська республіка. Проте передбачене в програмних документах створення спеціального центрального органу — політичного органу федерації — для вирішення загальних проблем і завдань не дозволяє погодитися з тим, що така форма об'єднання держав є федерацією. "Федерація, або союзна держава, — визначав Г.Єлінік, — є утворення з декількох держав суверенної держави, державна влада якої походить від його окремих членів, зв'язаних в одну державну єдність"⁶. "Федерація, — писав німецький державознавець Т.Маунц, — це таке державноправове об'єднання держав, при якому його учасники залишаються або є державами (держави-члени), але і об'єднання само стає державою (центральною державою)"⁷.

Створення політичного органу всіх слав'янських держав у вигляді "Загального слов'янського собору" не означає, що створюється загальна для всіх слов'янських держав центральна держава. Це лише орган і не більше.

Зазначений підхід ставить ряд запитань, зокрема про доцільність такого вибору форми державного устрою. Адже відомо, що федерація — не краща його форма. Недарма невдалим виявився перший досвід федерації — італійського союзу вільних держав. Як відомо, він був створений як альтернатива імперії, виходячи з того, що будь-яка багатонаціональна імперія — це гробниця свободи, а раз так, то вона згідно з самою природою своєю потребує твердого рішення.

Нетривкість зв'язків її частин, які спаяні лише силою, постійно дає себе знати. Тому керівництву федерації завжди доводиться тримати машину придушення напоготові й постійно збільшувати апарат чиновників.

На негативні риси федерації вказував і Імануїл Кант у своєму трактаті "До вічного миру (про союз народів)". Він, зокрема, писав: "Це був би союз народів, який, проте, не повинний бути державою народів". Останнє означало б протиріччя, оскільки будь-яка держава містить в собі відношення вищого (законодавця) до нижчого (підкоряючогося) тобто народу. Багато народів у державі (оскільки тут ми розглядаємо право народів по відношенню один до одного, остільки вони утворюють окремі держави і не повинні бути злиті в одну державу) утворили б тільки один народ, що протирічить передумові"⁸.

Навряд чи при розробці форми державного устрою Кирило-Мефодіївським товариством за модель майбутньої федерації слов'янських народів могла слугувати Північно-Американська федерація, виходячи з трьох причин: по-перше, її суб'єктами були не держави, а територіальні одиниці, по-друге, вона була побудована не за національною ознакою і, по-третє, засоби її утворення є протирічними меті програмних положень товариства (мається на увазі приєднання окремих територій до федерації за допомогою зброї, купівля окремих територій тощо).

Найбільш імовірно, що основою моделі майбутньої федерації слов'янських народів міг стати історичний досвід Польщі другої половини XVI ст., відомий членам Кирило-Мефодіївського товариства. У багатьох відносинах ця феодальна держава являла собою явище, яке не мало аналогів в історії. З точки зору державно-правової це була федеративна держава. Як відомо, Люблінська унія 1569 р. не припинила існування Великого князівства Литовського, але вона зв'язала його з Польським королівством нерозривними узами; відтоді і в Польщі (Короні), і в Литві мав бути один государ, один загальний парламент (сейм). Але кожна з частин цієї двуєдиної держави мала свій власний апарат управління.

Польсько-Литовська держава називалася *Rzeczpospolita* (у старому руському значенні – Русь Посполита), що було буквально перекладом слова *respublika*. І вона дійсно була республікою, незважаючи на те, що на чолі її стояв монарх. Але цей монарх був обраним. Обраний король підписував зобов'язання не порушувати прав і обов'язків феодалів. Невиконання цього зобов'язання давало їм формальне право відмовити королю у повноваженнях. Історія Польщі знає приклади таких "законних мятежів" (рокошей), що потрясали всю державу, як рокош Зебжидовського у 1606-1607 рр. або рокош Любомирського у 1665-1666 рр.

Найважливіші питання вирішувалися сеймом, який був вищим органом державної влади і складався з двох палат: сената і палати депутатів (посольської ізби). За встановленим звичаєм усі рішення в польському сеймі вимагали одногосності. Згодом доведений до свого логічного завершення цей принцип (*liberum veto* – *вільна заборона*) давав право одному депутату (послу) своєю незгодою призупиняти всю діяльність сейму. Вперше застосував таке одноосібне вето в 1652 р. посол від Ушетського повіту Владислав Сидинський. У подальшому зловживання послами права вето стало звичайним явищем.

На нашу думку, окремі положення історичного досвіду Польщі були використані М.І.Костомаровим при обґрунтуванні необхідності створення федерації слов'янських народів. Зокрема, у "Книзі биття українського народу" М.І.Костомаров поряд з ідеєю єдності трьох народів – українського, польського і російського, висловлює думку, що при "об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність", що кожен народ "скомпоновав свою Річ Посполиту і управлявся би незалежно з другими, так щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу і свою справу". У відозві "До українства" М.І. Костомаров писав: "Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года"⁹.

Створення такої моделі федерації М.І. Костомаров обґрунтовував тим, що стародавніх слов'ян об'єднувало: а) християнська віра і єдина церква; б) походження, побут і мова; в) єдиний княжий рід. Однак вже в старовину, зазначав він, між окремими слов'янськими племенами існувала і ворожнеча, яка спиралася на "одвічну" психіку людей, різницю в одязі, побутові умови, житлові будівлі й підтримувала окремішність. Разом з тим, вважав він, хоча все вело до самотності земель, але між ними створився і підтримувався зв'язок. "Вся історія Русі удільного укладу є поступовий розвиток федеративного начала, але боротьба з началом єдинодержавія"¹⁰.

Таким чином, М.І. Костомаров висунув ідею федеративного державного устрою перш за все як альтернативу самодержавності, формою державного устрою якого була унітарна держава, яка ніякої самостійності окремим частинам держави не надавала.

Ідея федеративного державного устрою переслідувала мету цивілізованого виділення України з Російської імперії, але із збереженням з нею тісних політичних, економічних і культурних зв'язків, що відображало як постійне прагнення українського народу до самостійності, так і традиційні українсько-російські зв'язки.

Що ж стосується сутності запропонованої моделі федерації слов'янських народів, то суб'єктами федерації повинні були стати незалежні держави, що в принципі є характерним для класичних федерацій. В той же час питання, загальні для всіх суб'єктів федерації, мали вирішуватися єдиним загальнодержавним органом, що більше відповідає конфедерації.

Слід відзначити, що такі непримиримі супротивники федеративного устрою держав, як К.Маркс і Ф.Енгельс, очевидно, будучи знайомими з ідеями Кирило-Мефодіївського братства, не виключали можливості створення "федеративної республіки слов'янських держав"¹¹, але зовсім іншим шляхом — лише за допомогою "радикальних революцій кривавої боротьби"¹².

Відомо, що В.І.Ленін не виключав можливості створення федерації на Балканах.

Ідеї товариства щодо майбутнього державного устрою України були використані до певної міри в процесі становлення української державності у 1917-1918 рр. Зокрема, у II і III Універсалах Української Центральної Ради йшлося про автономний устрій України у складі Росії. "Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів"¹³.

І лише у IV Універсалі остаточно було вирішено питання про державний устрій України. "Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу"¹⁴. Це положення законодавчо було закріплено в Конституції Української Народної Республіки 1918 р.

У радянській історичній літературі настійливо проводилася думка, що об'єднання слов'янських народів у федеративну парламентську республіку передбачало надання кожному народові рівних прав і широкої політичної автономії¹⁵. Стверджувалося також, що М.І.Костомаров був узагалі прибічником української культурно-національної автономії¹⁶.

Тут усе поставлено з ніг на голову. Виходить, що спочатку передбачалося створити федерацію, яка згодом надавала б статус політичної автономії (тобто не статус суверенної держави) слов'янським народам. Але ж це протирічить програмним документам товариства. Твердження ж про культурно-національну автономію взагалі нічого спільного з державою не має.

Можна було б не звертати уваги на ці перекручення фактів. Проте подібний підхід виправдовує позиції політиків, які на практиці намагалися, і не без успіху, надати Україні статус політичної автономії. Згадаємо з

цього приводу обгрунтування такої позиції Й.В.Сталіним. У листі до В.І.Леніна від 12 червня 1920 р. він писав: "У своїх тезах Ви робите різницю між башкірським і українським типом федеративного зв'язку, але насправді цієї різниці нема, або вона так замала, що дорівнюється нулю"¹⁷. Пізніше, в жовтні 1920 р., у статті "Політика Радянської влади з національного питання в Росії" він дав настільки широке тлумачення політичної автономії, що прирахував до її суб'єктів і Україну¹⁸.

• Якщо в документах товариства і згадувався термін "автономія", то він, безумовно, означав права слов'янських народів на самоврядування на власній території.

При вирішенні питання про форму державного устрою ясно прослідковується деякий романтизм молодих інтелектуалів товариства. Якщо припустити, що така федерація дійсно виявилася б життєздатною і була б побудована, то виникає ціла низка питань. Як здійснювалося б управління в федерації, яка територіально простягалася б від Італії до Аляски? Як можливо було б відділити слов'ян у Росії від інших націй? Змінився б менталітет Росії й України при об'єднанні, чи ні? Чи не виникли б між слов'янськими державами непримиримі протиріччя, які, наприклад, згодом виникли між Чехією і Словачією?

Можна припустити, що таке об'єднання було б праобразом сучасного ЄС з його Європарламентом як органом, який вирішує загальні проблеми європейських держав, що входять до ЄС.

На відміну від поглядів на державний устрій слов'янських народів членів Кирило-Мефодіївського товариства, панславісти вважали найкращою формою такого устрою унітарну державу, оскільки ця форма повною мірою відповідала монархічній формі правління, яка запроваджувалась майже в усіх слов'янських державах у ході визволення слов'ян від іноземного панування. Щодо форми правління слов'янських народів, то програмні документи Кирило-Мефодіївського товариства передбачали парламентарну республіканську форму правління, розвиваючи республіканські традиції декабристів. Головні ідеї, викладені в "Уставі Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія" містили в собі положення, які передбачали духовне і політичне об'єднання слов'ян. При цьому кожний народ мав рівні права здобути повну незалежність, встановити "народне правління" (республіку), а також запровадити свої законодавство, право власності й освіту, які у слов'ян базувалися на Християнських заповідях. Визнавалася також необхідність створення "загального слов'янського собору" представників народу.

Отже, щодо форми правління, то вона бачилась як парламентарна республіка. Взагалі з державно-правових позицій модель об'єднання слов'янських народів виглядала так: федеративна республіка з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і свобод.

На відміну від кирило-мефодіївців, панславісти визнавали лише одну форму правління — монархічну. У ході визволення слов'ян від турецького й австрійського поневолення наприкінці XIX ст. у слов'янських державах встановлювалася ця форма правління (наприклад, у Болгарії, Югославії).

Таким чином, державно-правові погляди Кирило-Мефодіївського товариства були досить прогресивні не лише для свого часу, коли вони безперечно сприяли розвитку національної самосвідомості і національно-демократичному рухові в Україні, а й надалі, в процесі становлення і розвитку Української державності у 1918-1920 рр. і в сучасний період.

Панславізм, як ідеологія і державна політика царської Росії, зазнав повного краху наприкінці XIX — початку XX ст. і, особливо, на сучасному етапі, коли взаємовідносини народів, у тому числі й слов'янських, будуються на зовсім інших принципах міжнародного співробітництва.

¹ Послання до римлян св.апостола Павла. Гл.12, п.18.

² Див.: Послання до колосян св.апостола Павла. Гл.3, п.11.

³ УРЕ. Т.5. С. 160.

⁴ Див.: Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. К., 1915.

⁵ Там же. С. 112.

⁶ Єлінін Г. Общее учение о государстве. СПб, 1908. С. 569.

⁷ Маунц Т. Государственное право Германии. НИЛ, 1948. С. 273.

⁸ Кант І. К вечному миру (о союзе народов).

⁹ Костомаров М. Книга біття українського народу. Нью-Йорк, 1967. С. 23-26.

¹⁰ Костомаров М. Исторические монографии и исследования. СПб, 1863. Т.1. С. 6-24, 55-56.

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 9. С. 219.

¹² Там же. Т. 6, С.290.

¹³ Конституційні акти України. 1917 - 1920. Невідомі конституції України. К., 1992. С. 67.

¹⁴ Там же. С. 70.

¹⁵ Див., зокрема: Радянська енциклопедична історія України. К., 1970. С.375; УРЕ. Т. 5. К., 1980. с. 161.

¹⁶ Див.: Советский энциклопедический словарь. М., 1980. С. 646.

¹⁷ Див.: Сталин И.В. Соч. Т. 4. С. 355.

¹⁸ Див.: Ленин В.И. Соч. Т. XXV (3-е изд.) С. 624.

ПРОПАЦІЙ ЧАС НАПІВДЕРЖАВНОГО ІСНУВАННЯ

Історіографічні джерела становлення української державності

В.І.МАКОВСЬКИЙ

У продовж багатьох століть Україна виборювала, здобувала і в силу різних обставин втрачала свій суверенітет, і сьогодні вона знову стала на шлях творення власної державності.

Україна здавна керувалася духом демократії. Згадаємо республіканський устрій козацької держави, демократичні принципи конституції Пилипа Орлика 1710 р., прогресивні акти УНР 1917-1918 рр. І нині, в умовах відродження України, ці традиції стали знов актуальними. Повертаються до нас невмирущі козацькі літописи, знято заборони з класичних праць М.С.Грушевського, Д.І. Яворницького та інших славетних синів українського народу. В час відбудови втраченої державності обов'язково треба проаналізувати причини минулих втрат, щоб не припуститися нових аналогічних помилок. Дуже дотепно з цього приводу висловився М.П.Драгоманов: "Плакати про старовину, бажати вернути її — завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг "простого" українського народу... Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за проводом Хмельницького піддалися під руку "царя Восточного, Московського", у 1654 р."¹

На території, яка належить українському народові, починаючи від доби кам'яного віку — палеоліту — й до наших часів ніколи не переривався історичний процес. "Покоління людей виростили одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від поколінь переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяжість на українських землях не переривалася ніде, ніколи"².

Маковський Володимир Іванович -- старший викладач кафедри теорії та історії держави та права Київського інституту внутрішніх справ при Українській академії внутрішніх справ.

Не даремно давні римляни говорили: *Historia est magistra vitae* (історія — вчителька життя). Тим актуальніший цей вислів для нас зараз, коли Україна відтворює історію народу і держави, яка не одне десятиліття писалась під чужу ідеологічну диктовку. В періодиці все більше з'являється матеріалів про далеке і недалеке минуле. Але якщо останнє можна відтворити за численними джерелами, то перше щільно закрите від нас завісою тисячоліть.

На жаль, робляться спроби віддалити час генезису українського народу та його держави. За уявленням авторів це має зайвий раз підкреслити велич і славу нашого народу. Тенденція зробити більш древнім походження слов'ян виникла давно. Ще М.В.Ломоносов і В.К.Тредіаківський шукали спорідненість між сарматами (роксоланами) і русами. Багато зусиль до того, щоб довести тотожність скіфів і слов'ян доклав московський академік Б.О.Рибakov. Зараз ця небезпечна течія виникла і серед українських авторів.

Україна та українці мають свою славу історію, якій не потрібен додаток з боку скіфів і сарматів, і переписувати історію на свій смак у новій Україні немає потреби.

Держава, що виникла більше тисячі літ тому на терені теперішньої України і яку вітчизняні літописці та іноземні хроністи називали Київською Руссю, на думку більшості українських вчених, була Україною і дала початок українській державності.

Щодо української держави ми поділяємо думку тих істориків і правознавців, які простежують її витоки з періоду існування Київської Русі, а безпосередній процес формування її основ приблизно відносять до кінця XVI — першої половини XVII століть. Більш раннє датування виникнення української державності вимагає набагато ширшої наукової аргументації. Доцільно звернути увагу лише на те, що навіть під час феодальної роздробленості практично кожна земля в мініатюрі відтворювала державну структуру Київської Русі. Київське князівство з таким внутрішнім державним устроєм проіснувало аж до його ліквідації у 1471 р. Це був рубіж у генезисі державності в Україні. Саме тоді було надовго перервано традицію державного будівництва на українських землях. На етнічній території України почали інтенсивно запроваджуватися державні інституції тих країн, до складу яких входили українські землі — Великого князівства Литовського, а після 1569 р. — Речі Посполитої, Угорщини та Молдавії. Для України це мало тяжкі наслідки, адже в ній поширювалися чужі державна і правова системи.

Але правові норми одного з найцінніших пам'ятників давньоруського права — Руської Правди — міцно й глибоко увійшли в систему правових

відносин суспільства і побут народу. Право Київської Русі вплинуло на розвиток права сусідніх держав, включаючи князівство Литовське і королівство Польське, до складу яких певний час входили значні українські території. Так, основний пам'ятник права Литви – Литовський Статус – був складений і надрукований давньоруською мовою.

Головною подією в історії українського народу була народна визвольна війна 1648-1654 рр. і створення власної незалежної держави, що являло і являє величезний інтерес для дослідників.

Об'єднання з Московським царством на початку 1654 р. було укладено на умовах збереження тих економічних, суспільних, політичних, правових, а головне державницьких порядків, які склалися на той час в Україні. Наступний період характеризувався перетворенням Московського царства у багатонаціональну імперію. Це сприяло об'єднанню більшості українських земель у межах однієї держави (1654 р. – кінець XVIII ст.). Але у той же час визначило напрямок державно-правової побудови України до занепаду і остаточної ліквідації.

У дореволюційній історико-правовій науці інтерес до історії української державності проявився ще в першій половині XIX ст. Вперше найбільш детально цього питання торкнувся Д.М.Бантиш-Каменський у своїй відомій праці "История Малой России"³. Цього ж питання побіжно торкнувся видатний російський вчений-юрист М.М.Сперанський⁴, майже одночасно воно було згадано в огляді історичних відомостей про складання зводу місцевих законів західних губерній І.М.Даниловича⁵ і в дослідженні П.Данаєвського⁶. Але найбільшою мірою питання історії Української держави досліджувались українськими авторами, які висвітлювали не тільки процес становлення державних структур, але й переважним чином процес поступової ліквідації української державності російським самодержавством. Це, насамперед, такі автори, як М.С.Грушевський, О.Я.Єфіменко, М.І.Костомаров, О.М.Лазаревський, О.І.Левицький, М.А.Маркевич, Д.І.Яворницький та ін.⁷ Особливо треба наголосити на працях М.П.Василенка, які присвячені дослідженням матеріалів історії економічного, юридичного, суспільного і державного ладу України⁸.

У названих працях зіткнулись дві протилежні концепції – великодержавна і національна. Представники першої ігнорували особливості історії української державності і висвітлювали її як таку, що мала тимчасовий характер, а другої, навпаки, вважали, що історія української державності в докремлена від історії російського самодержавства і ближче пов'язана з державними системами Заходу, наголошували на її самобутності і особливостях. А головне, ці останні автори – М.Грушевський,

В.Грінченко, Д.Яворницький — викривали роль російського самодержавства в насильницькому знищенні державності України: ліквідації її політичної автономії та залишків української державності у XVIII ст. та згодом, у 40-х рр. XIX ст., — ліквідації автономії місцевого права та запровадження російської системи права.

Хоча у радянський період історії України багато дослідників звертались до часів визвольної народної війни 1648-1654 рр. (О.М.Апанович, І.Д.Бойко, І.О.Гуржій, В.А.Голобуцький, К.Г.Гуслистый, В.А. Дядиченко, О.К.Касименко, І.І.Компанієць, І.П.Крип'якевич, О.І.Компан, П.А.Лавров, Ф.Є.Лось, М.І.Марченко, А.А.Маркіна, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей, В.Є.Спицький, К.І.Стецюк, П.К.Стоян, Р.Г.Симоненко, І.І.Шевченко, Ф.П.Шевченко, А.М.Шлепаков та ін.), вони не могли вийти за рамки офіційно встановленої теорії "возз'єднання України з Росією". Ця теорія як постулат подавалась у таких узагальнюючих працях, як двотомна "Історія Української РСР", "Історія селянства Української РСР", "Хрестоматія з історії Української РСР", "Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР", "Українська Радянська Енциклопедія". Серед істориків О.І.Гуржій, В.А.Дядиченко, І.П.Крип'якевич, П.К.Стоян у своїх дослідженнях частіше за інших звертались до проблем історії державності і права України з максимально можливих об'єктивних позицій.

Над проблемами історії державності і права українського народу в радянський період працювали і вчені-правознавці: В.М.Корецький, Б.М.Бабій, Я.М.Брайнін, П.Д.Індиченко, Г.К.Матвеев, П.П.Михайленко, В.Г.Сокурєнко, А.Й.Рогожин, А.П.Таранов, С.І.Тихенко, С.Л.Фукс, І.О.Греков, А.Б.Дубровіна, В.І.Калинович, В.С.Кульчицький, С.О.Макогон, А.Й.Пашук, Л.Л.Потораніна, І.П.Сафронова, М.М.Страхов, В.В.Цветков. Їх спільними зусиллями було опубліковано двотомну працю "Історія держави і права Української РСР", яка також залишалась на позиціях теорії "возз'єднання України з Росією", адже інакше не могло і бути - партійно-державна верхівка просто не допустила б публікації інших поглядів на проблему української державності. Тож не дивно, що історія державності України — одна з найбільш занедбаних українознавчих дисциплін у нашій Батьківщині. Протягом десятків років робилося все можливе, щоб позбавити нас минулого.

Зрозуміло, що із позицій "возз'єднання" написані й праці російських радянських істориків держави і права, які присвячені історико-правовим проблемам України. Це, насамперед, праці П.М.Галанзи, С.Ф.Кечек'яна, І.Д.Мартисевича, К.О.Софроненко, Е.О.Скрипільова, С.В.Юшкова, В.Д.Месяца, В.С.Покровського. Результатом їхньої

діяльності було створення підручника з дореволюційної історії держави і права народів СРСР⁹.

Особливо треба виділити праці професора К.О.Софроненко, в яких вона досліджувала дореволюційну історію державності і права народів СРСР, підкреслюючи, що в розвитку кожного з народів, які входили до складу Росії, крім спільних для всіх них принципів мали місце і особливі відмінні риси¹⁰.

Найбільше дискусій викликав період історії Української держави з середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. Цілий ряд авторів наголошували на його винятковому значенні в історії українського народу, інші розглядали це як викривлення і перекручування суті історичного процесу та історичних фактів. Хто з них правий — на це запитання відповіла сама історія відродження Української держави. А допомогли в цьому праці таких патріотів України, як відомий громадський діяч Володимир Вінниченко, який ще 25 травня 1918 р. написав у своєму щоденнику: "Читати українську історію треба з бромом, — до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те і робила за весь час свого державного (чи вірніше: напівдержавного) існування, що огризалася на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів... Чи не те саме бачимо і тепер? Тільки хотіли жити державним життям, як починається стара історія: Москва всіма силами вп'ялася і не хоче випустити"¹¹.

За жаль, дуже актуальні останні слова і сьогодні. Тож подивимось, хто не побоявся гортати сторінки однієї з самих "нещасних, безглузких, безпорадних історій", хто висвітлював її події з об'єктивних позицій і засад інтересів українського народу. Це такі політологи, філософи, правознавці, історики, як М.Грушевський, Д.Дорошенко, І.Холмський, В.Липинський, І.Крип'якевич, М.Кордуба, М.Слабченко, Л.Окіншевич, А.Яковлів, О.Оглоблін, М.Брайчевський, В.Прокопович, Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний, М.Голубець, М.Василенко, В.Дядиченко, М.Андрусак, Д.Антонович, Л.Винар, Б.Галайчук, В.Герасимчук, митрополит Іларіон, Б.Крупницький, Р.Лашенко, О.Попов, С.Пушкар'ов, О.Пріцак, С.Томашевський, О.Левицький, Б.Феденко, Д.Одинець, І.Борщак, М.Антонович, В.Мякотін, В.Гришко, І.Каманін, Д.Багалій, Ю.Мицик, В.Антонович, В.Щербина¹², які протягом майже 100 років досліджували історичний шлях України.

Ті з авторів, хто безпосередньо у своїх дослідженнях розглядали період середини XVII століття і могли вільно висловлювати свої висновки стосовно української державності, одностайно проголошували, що на

час укладення Переяславської угоди 1654 р. Україна була незалежною, суверенною державою. Якщо відкинути офіційну російську версію про повне підданство України Московському цареві, яка зазнала спростування у працях багатьох з наведених авторів, треба зазначити такі основні точки зору та їх найбільш відомих прибічників щодо форми злуки двох держав, за якими це є:

1) унія двох держав – України і Москви на кшталт унії Польщі і Литви, тобто реальна унія (М.Дьяконов, О.Попов);

2) унія України і Московського царя, тобто персональна унія (В. Сергєєвич, Р. Лещенко);

3) васалітет, тобто часткова підпорядкованість здебільшого зовнішньополітичних функцій однієї держави іншій (В. Мякотін – у своїх перших працях, М. Покровський, почасти М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Слабченко, Л. Окіншевич, М. Петровський, А. Яковлів – у своїх перших працях);

4) протекторат, тобто покровительство більш могутньої держави відносно слабшої (почасти М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д.Дорошенко, Б. Купницький, А. Яковлів – у пізніших працях);

5) псевдопротекторат, тобто видимий протекторат або його подоба (Б.Галайчук);

6) мілітарний союз двох держав (першим висловив цю думку В.Липинський, згодом його підтримали І. Борщак, почасти А. Яковлів, в останніх творах – О. Оглоблін).

Кожен із названих авторів обґрунтовував свою думку, посилаючись на аналіз першоджерел, трактуючи їх так чи інакше. Перш за все досліджувались такі джерела права, як польсько-литовське законодавство, законодавчі та інші акти автономної влади України, царське законодавство і судова практика, нормативні акти церковного права.

Ми вважаємо, що аналіз з неупереджених засад дає змогу зробити висновок, що найбільше відповідає тогочасній дійсності визначення спілки України і Московщини як мілітарного союзу, з деякими елементами персональної унії. У своїй промові, виголошеній 26 лютого 1900 р. у Харкові, а раніше 19 лютого 1900 р. у Полтаві, один з провісників відродження самостійної Української держави Микола Міхновський зазначив: "Держава наших предків злучилася з Московською державою як "рівний з рівним", як "вільний з вільним", каже тогочасна формула, себто, дві окремі держави, цілком незалежні одна від одної щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей"¹³. Тож дійсно можна дійти висновку, що Україна ні в якому разі не з'єдналась з Московщиною в одну державу. Вона була

лише, як говорить посланіє царя до українців, "прийнята під нашу високу руку і зобов'язана служити Нам, Нашому синові і його наступникам"¹⁴, і водночас визнавала московських царів за своїх володарів. Інша обставина підкреслює цей факт ще гостріше: Україна після "приєднання" не була спершу підпорядкована ніяким спільним державним інституціям.

Більш детальну аргументацію такої позиції щодо цього кардинального питання історії української державності можна дати, спираючись на такі джерела та їх збірники:

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. III-XIV. СПб, 1863-1869;

Величко С. Летопись событий о Юго-Западной России XVII в. Т. I-IV. Киев, 1848-1864;

Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. Т. I-III. Москва, 1954;

Історія України в документах і матеріалах. Т. III. Київ, 1956.

Алепский П. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в России в половине XVII в., описанное его сыном, диаконом Павлом Алепским / Пер. Г.Муркес. Москва, 1907;

Самовидца. Летопись о войнах Богдана Хмельницкого. 1-ше вид. Москва, 1864; 2-ге вид. Київ, 1878;

Сборник материалов по истории Юго-Западной России, изд. Киевской Комиссией. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656-1657. Т. 1. Киев, 1911; Договоры Богдана Хмельницкого с Польшею и Россиею. Т. 2. Киев, 1916; Документы Богдана Хмельницкого. Киев, 1961;

Стороженки. Фамильный Архив, тт. I-VI;

Жерела до історії України-Руси: Матеріали до історії Козаччини. Львів. Т. 8; 1908; Т. 12, 1912;

Письма и донесения иезуитов о России конца XVII и начала XVIII вв. СПб., 1904;

Пугачевщина: Сборник документов и материалов. I-II. Ленинград, 1931;

История русов или Малой России. Москва, 1845;

Лясота Е. Щоденник // Жовтень. 1984. № 10;

Боплан Г. Опис України. Львів, 1990.

Крім того, до дослідження залучались документи, зібрані та упорядковані такими українознавцями:

Василенко М.П. Пам'ятник Української правничої літератури. Львів, 1925; Матеріали до історії українського права. Т. 1. Київ, 1929; Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права //

Археографічний Збірник ВУАН. Т. 1. Київ, 1927; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Т. I-III. Чернигов, 1901, 1902, 1909;

Зарульский. Описание о Малой России и Украине // Чтения в Моск. Об-ве. Кн. 8. Москва, 1848;

Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII - початку XVIII ст. // Український Археографічний Збірник. Т. 3. Київ, 1930;

Маркович Я. Дневник. Жерела до історії України-Руси. Київ-Львів, 1913;

Новицкий Я. Материалы для истории запорожских козаков. Екатеринослав, 1909;

Панкратов А. Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией: Сборник документов. Москва, 1954;

Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных делах, собраное из разных историй иностранных – Бишенга, Безольси, Шевалье и рукописей русских – 1765. Москва, 1847;

Яворницкий Д. Источники для изучения истории запорожских козаков. Т. I-II. Владив., 1903.

Вищезгадані джерела та праці українських філософів, істориків та правознавців мають бути проаналізовані сучасними дослідниками на методологічних засадах дотримання принципу історизму шляхом порівняльного аналізу, за умови вивільнення від колишніх догматичних підходів до різноманітних концепцій історії української державності та історичних етапів її становлення.

Найвищими критеріями історичної оцінки при дослідженнях слід вважати народний добробут і народоправство, демократичні традиції та історико-правові підстави прагнення українського народу мати свою республіканську державу. Орієнтиром мають бути необхідність розбудови відродженої української державності, визначення людини як самостійної вартості. При цьому не можна перекладати вину за відсутність у минулому української держави тільки на сусідні держави (в основному на Росію і Польщу). Зауважимо, що в сучасному державному будівництві в Україні слід опиратися на власний політичний, історичний, правовий досвід та власні традиції.

Актуальність дослідження історії створення, становлення та розвитку державності України обумовлена, перш за все, тим, що за нашого часу йде процес створення і розбудови незалежної, демократичної і правової держави – України. Головна ціль таких досліджень

полягає в тому, щоб висвітлити на основі аналізу правових документів та історичних подій можливу придатність і ефективність у теперішній час деяких державницьких і правових конструкцій минулого української державності. Уявляється, що історичний досвід утворення і тривалого існування Української держави здатен принести певну користь справі остаточного відродження України, показати, які із державних інститутів України-Гетьманщини були життєздатними і ефективними за умов відсутності руйнуючого впливу зовнішніх факторів. Крім того, цікаво прослідкувати історичні паралелі і аналогії між подіями зазначеного періоду і сучасними в плані протидії зовні відроджуваній державності України.

У наявних історико-правових дослідженнях автори в тій чи іншій мірі торкаються різних аспектів теми державотворення в Україні, але жоден з них не висвітлював проблему з позицій сьогодення, тобто періоду відтворення Української держави. Багато в чому історія України взагалі та історія її державності зокрема цілеспрямовано спотворювались і фальсифікувались як у дореволюційній, так і в радянській історіографії, багато подій або замовчувались, або трактувались виходячи з засад імперського світогляду ("зрада Мазепи" та ін.)¹⁵

Стосовно гетьманів і ватажків національних селянських повстань та війн, починаючи з кінця XVI ст., радянська історіографія зазначала, що вони всю свою діяльність скеровували тільки на те, щоб якнайшвидше возз'єднати українській народ з "великим братським", або характеризують їх тільки як великих землевласників і феодалів. Далека від об'єктивності в радянській історіографії характеристика П. Сагайдачного, що "проводив угодовську старшинську політику з польською шляхтою", "оголив меч свій проти співвітчизників" та ін. Мабуть, не слід полемізувати з приводу висвітлення тих або інших історичних подій і постатей.

Немає сенсу сперечатися з тим, хто писав свого часу в тому дусі, що вузькокласову політику проводили гетьмани І. Брюховецький і Д. Многогрішний, антинародну політику — Юрій Хмельницький, ворожу інтересам українського народу — Петро Дорошенко, зрадник українського народу Іван Мазепа та його прибічники. У таких дослідженнях, де автори дозволяли собі подібні оцінки, немає і натяку на зовнішні сили, які штовхали гетьманів на кровопролитні міжусобиці. Позитивно висвітлювались тільки дії гетьманів — ставлеників Росії. Така тенденція тривала на протязі всього радянського періоду досліджень історії України.

Зрозуміло, що більш об'єктивну картину історії України і її держави дає історіографія української діаспори і закордону, але вона належить до періоду, що передував створенню держави — України, тобто в ній не враховувалися потреби сьогодення, до того ж вона все ще залишається малодоступною для широкого кола дослідників і громадськості.

Висновок про недостатню розробленість зазначеної теми з точки зору потреб відтворення Української держави і використання багатих і самобутніх традицій державного будівництва в Україні дає підстави говорити про необхідність таких розробок. Матеріали, викладені на сторінках майбутніх досліджень, можуть бути використані при вирішенні тих складних політичних та соціальних завдань, що стоять перед Україною в сучасну епоху, щоб існування нашого народу більше ніколи не було "напівдержавним". У той же час слід наголосити на причинах сумної долі нашого народу, з'ясувати, чому в його національній свідомості не закріпилася ідея власної державності. Усім дослідникам історії українського народу і його державності слід пам'ятати про настанову, яку соратник В.І.Леніна Лев Троцький давав своїм агітаторам, відправляючи їх в Україну: "Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас украинское сытое крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаров-евреев возненавидел украинский крестьянин до глубины души своей. В нем проснулся спавший сотни лет вольный дух запорожского козачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит, бурлит, как сам грозный Днепр на своих порогах, и заставляет украинцев творить чудеса храбрости... Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только на время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев... Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратить Украину России. Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может"¹⁶.

Тож слід намагатись в майбутніх дослідженнях з'ясувати, як безмежна поступливість і довірливість, а також відсутність усвідомлення необхідності міцної спайки всіх членів держави призвели до того, що Московська держава, прийнявши на Земському соборі (1653 р.) "під високу царську руку" вільну Україну, безжально ліквідувала кров'ю народу здобуту державність і як самодержавна монархія протягом століття задушила українську козацьку республіку.

Із зазначеної вище точки зору являє інтерес дослідження періоду від початку XVII ст. до 1783 р. з акцентуванням уваги на створенні й існуванні Української держави – Гетьманщини. Добу цю М.Драгоманов визначив як "пропащий час". Тоді поступово ліквідовувалася українська державність, Україна перетворювалась у колонію Російської імперії. В ній планомірно, окрім державності, знищували українську історію, культуру, мову, національні традиції. Проте ця тенденція тривала й далі, аж до недавніх часів. Ось тільки деякі факти щодо цього.

1720 р. – указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою;

1769 р. – указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг;

1775 р. – зруйнування Запорізької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях;

1811 р. – закриття Києво-Могилянської Академії;

1847 р. – розгром Кирило-Мефодіївського братства;

1862 р. – закриття українських недільних шкіл, які безкоштовно організувала передова інтелігенція;

1863 р. – Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою;

1876 р. – Емський акт про заборону ввезення українських книг з-за кордону, заборону українського театру й друкування нот українських пісень;

1884 р. – указ Сенату про "шкідливість" культурної й освітнянської діяльності в Україні;

1914 р. – указ Миколи II про скасування української преси;

1933 р. – телеграма Сталіна про припинення "українізації". Ліквідація в Україні неіснуючого так званого "нового національного ухилу". Геноцид проти українського народу – голодомор, який повинен був ліквідувати базу національного відродження;

1938 р. – сталінська постанова про обов'язкове вивчення російської мови;

1978 р. – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови та літератури ("Брежнєвський циркуляр");

1983 р. – постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови в школах ("Андроповський указ");

1989 р. – постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну загальнодержавну мову (російську) в СРСР.

Якби М.Драгоманов жив зараз, то межі "пропащого часу" він, мабуть, значно б розширив: від "Березневих статей" 1654 р., підписаних

Б.Хмельницьким, до прийняття Акту проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), за яким Україна стала незалежною державою.

Сподіваємося, що майбутні дослідження допоможуть усвідомити реальність сьогодення і сприятимуть тому, щоб "пропавший час" в історії українського народу та його напівдержавне існування ніколи більше не повторилися.

На жаль, так сталося, що велика за розмірами, потужна, з великими економічними ресурсами і населена талановитими людьми європейська країна фактично була позбавлена своєї держави й не мала об'єктивного висвітлення своєї історії, що, в свою чергу, мало негативний вплив і на відновлення її державності. Як писав Михайло Драгоманов, "хто не знає, що діялось у старовину, той не розумітиме й того, од чого тепер так, а не інакше все на світі робиться, не знатиме й того, що треба робити, щоб далі було краще жити людям"¹⁷.

Характерною особливістю сьогодення є зростання національної і державної самосвідомості українського народу. Майбутні дослідження мають стати спробами переглянути старі підходи і висвітлити відроджену історію, особливо становлення державності в Україні, повернути до життя замовчувані події та факти, пов'язані з долею українського народу, його боротьбою за незалежність і державність, здобуттям Україною гідного місця в сім'ї цивілізованих країн світу.

З цього приводу хочеться приєднатися до слів колишнього Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка, який сказав: "Я оптиміст відносно того, що Українська держава збережеться як незалежна, але я не вважаю, що ми зуміємо легко і швидко перебороти всі труднощі"¹⁸. Тож будемо сподіватися, що в процесі розбудови сучасної Української держави збудуться слова першого Президента УНР Михайла Грушевського, які були сказані ним під час попередньої спроби відродження держави, створеної у середині XVII ст. Богданом Хмельницьким: "Пройде цей надзвичайно гострий і тяжкий момент, Україна перейде через усі потрясіння, її економічне й соціальне життя увійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящихся українських верств будуть забезпечені, культурні і національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших національностей України також.

... Власна держава - велика сила для всього доброго, треба тільки постаратися, щоб у ній був добрий лад"¹⁹.

¹ Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654-1870). Київ, 1992. С.19.

² Курінний П.П. Найдавніша культура України: Рукопис. С. 1. Цит. за: Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Либідь, 1992.

- ³ Див.: *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. М., 1822.
- ⁴ Див.: *Сперанский М.М.* Обзорение исторических сведений о Своде Законов. СПб, 1837.
- ⁵ Див.: *Данилович И.Н.* Обзорение исторических сведений о составлении Свода местных законов западных губерний. СПб, 1837, 1910.
- ⁶ Див.: *Данаевский П.* Об источниках местных законов некоторых губерний и областей России. СПб, 1847; *Його ж.* Речь историческая, написанная для прочтения в торжественном собрании лица кн. Безбородько в Нежинской гимназии. Киев, 1846.
- ⁷ *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. К., 1911; *Грінченко В.* Як жив український народ. Коротка історія України. К., 1918; *Ефименко А.* Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. Т. I, II СПб, 1905; *Костомаров Н.* Собр.соч. Исторические монографии и исследования. Кн. IV. СПб, 1904; Кн. V, VI. СПб, 1905; *О.Лазаревському належить більше 400 праць, серед них більшість з історії України; Левицкий О.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. М., 1900; *Маркевич М.* История Малороссии. Т. I-IV, 1842; Т. V, 1843; *Яворницький Д.І.* Як жило славне Запорозьке низове військо. Катеринослав, 1914.
- ⁸ *Василенко Н.П.* Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. Вып. II. Экстракт из указов, инструкций и учреждений 1786 года. Чернигов, 1902.
- ⁹ Див.: История государства и права СССР. Ч. 1 /Отв. ред. К.А.Софроненко. М., 1967.
- ¹⁰ Див.: *Софроненко К.А.* Некоторые вопросы развития науки истории государства и права СССР // Вестн. Москов. ун-та. Сер. "Право". № 4. М., 1965. С. 20.
- ¹¹ Цит. за: *Романчук О.* Ультиматум. Київ, 1990. С. 3.
- ¹² Див.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ, 1911; *Його ж.* Історія України-Руси. Т. VII-X. Нью-Йорк; *Його ж.* Історія українського козацтва. Т. I-II. Київ, 1913-1914; *Його ж.* Очерк історії українського народу. СПб. 1906; *Його ж.* Культурно-національний рух на Україні в XVII-XVIII вв. Київ, 1912; *Його ж.* Сполучення України з Московщиною в новійшій літературі // Україна. Кн. 3-4. Київ, 1917; *Дорошенко Д.* Нариси історії України. Т. I-II. Варшава, 1933; *Його ж.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Його ж.* Мазепа в історичній літературі // Мазепа: Збірник. Варшава, 1938; *Холмський І.* Історія України. Мюнхен, 1949; *Липинський В.* Релігія і Церква в історії України. Філадельфія, 1925; *Його ж.* Україна на переломі. Київ-Відень, 1920; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький: Монографія. Київ, 1954; *Його ж.* До історії державного Архіву в XVII ст. // Записки НТШ. Т. 134-135. Львів, 1924; *Його ж.* Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня його смерті) // Укр.істор.журнал. Липень-серпень 1957; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки НТШ. Т. 129, 130, 134-135, 140, 147, 151. Львів, 1922; *Його ж.* Документи Богдана Хмельницького. Київ, 1964; *Кордуба М.* Боротьба за польський престіл по смерті Владіслава IV // Жерела до історії України-Руси. Т. XII. Львів, 1911; *Його ж.* Венецьке посольство до Хмельницького 1650 року // Записки НТШ. Т. 78. Львів, 1907; *Його ж.* Спроба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки НТШ. Т. 84. Львів, 1908; *Слабченко М.* Господарство Гетманщини XVII-XVIII ст. Т.1. Землеволодіння та форми сільського господарства. Одеса, 1903; *Його ж.* Ескізи з історії "Прав, по которым судится малороссийский народ" // Ювілейний збірник на пошану Д.Багалія. Київ, 1927; *Його ж.* Малороссийский полк в административном отношении. Одесса, 1909; *Його ж.* Опыт по истории права Малороссии XVI-XVIII вв. Одесса, 1911; *Його ж.* Паланкова організація історії права Малороссии XVI-XVIII вв. Одесса, 1918; *Його ж.* Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Записки

НТШ. Т. 116. Львів, 1913; *Окіншевич Л.* Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. Т. VI. Київ, 1929; *Його ж.* Лекції з історії українського права / УВУ. Мюнхен, 1947; *Його ж.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки НТШ. Т. 157. Мюнхен, 1948; *Його ж.* Рада Старшинська на Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. Т. VII, VIII. Київ, 1929; *Його ж.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст. // Праці комісії для вивчення історії Західно-Руського та Українського права. Т. 2, Київ, 1926; *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Московією 1654 р. Нью-Йорк, 1954; *Його ж.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московією в 1654 р. // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського. Т. 1. Київ, 1928; *Його ж.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. // Праці Укр. Наук. ін-ту у Варшаві. Т. 19. Варшава, 1934; *Оглоблин О.* Вивід прав України // Вісник ООСУ. Ч. 5. Нью-Йорк, 1960; *Його ж.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. // Державницька думка. Ч. 4. Філадельфія, 1951; *Його ж.* До історії Руїни // Істор.-Філ. Від. ВУАН. Кн. XVI, 1928; *Його ж.* Орлик і Петрик // Істор.-Філ. Від. ВУАН. Кн. XXV. Київ, 1929; *Його ж.* Проблема державної влади на Україні з Хмельниччини й Переяславська угода // Укр. історик. Ч. 1-4, 1965; *Його ж.* Хмельниччина і українська державність. Нью-Йорк, 1954; *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Львів-Торонто. 1972; *Прокопович В.* "Вічне підданство". До питання про правну природу з'єднання України і Москви. Париж. 1976; *Полонська-Василенко Н.* Гетьман Мазепа та його доба // Укр. самостійник. Ч. 26. Мюнхен, 1959; *Ї ж.* Запорожжя XVIII ст. та його спадщина. Мюнхен. Т. I, 1965; Т. II, 1967; *Ї ж.* Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський // Вісник ООСУ. Ч. 2-3, 1954; *Ї ж.* Палій і Мазепа // Вид. УВАН. Авсбург, 1949; *Ї ж.* Переяславський договір в очах його сучасників // Визвольний шлях. Кн. IV. Лондон, 1955; *Ї ж.* Історія України. Київ: Либідь, 1992; *Субтельний О.* Україна: Історія. Київ: Либідь, 1991; *Субтельний О., Жуковський А.* Нарис історії України. Львів, 1991; *Василенко М.* Конституція Филиппа Орлика // Учен. Записки Інститута Історії РАНІОН, Т. IV. Москва, 1929; *Його ж.* Павло Полуботок // Україна. Т. VI, 138-140, Львів, 1925; *Дядиченко В.* Антифеодальні повстання в Росії (про початки козаччини) // Укр. історик. Ч. 3-4. 1971; *Галайчук Б.* Царські компетенції на основі Переяславського договору // Збірник на пошану Зенона Кузеля. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962; *Герасимчук В.* До питання про "Статті" Б. Хмельницького // Записки НТШ. Т. 100. Львів, 1930; *Його ж.* Виговський і Юрій Хмельницький // Записки НТШ. Т. 59-60. Львів, 1904; *Іларіон*, Митрополит. Політична праця Б. Хмельницького. Париж, 1947; *Його ж.* Приєднання Церкви Української до Московської в 1686 році. Вінніпег, 1948; *Його ж.* Українська православна церква за час Руїни. Вінніпег, 1956; *Крупницький Б.* Гетьман і Православна Церква в Українській Державі в XVII-XVIII ст. // Віра і Знання: Праці наук. Богослов. Ін-ту Укр. Православ. Церкви в ЗДА, 1954; *Його ж.* З історії Правобережжя 1683-1688. Прага, 1941; *Його ж.* Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955; *Його ж.* Роль Січі в історії України // Життя і Школа. Ч. 1-3, 1962; *Лашенко Р.* Переяславський договір 1654 // Ювілейний Збірник Ст. Дністрянського. Прага, 1923; *Попов О.* Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 р. // Літерат.-Наук. Вісник, 1914; *Пушкарев С.* Обзор Русской истории. Нью-Йорк, 1953; *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. // До 300-ліття Хмельниччини: Записки НТШ. Т. 156. Мюнхен, 1948; *Томашевський С.* До історії перелому Хмельниччини. Львів, 1927; *Його ж.* Причинки до історії Мазепщини // Записки НТШ. Т. 92, 109;

Левицький О. Очерки народной жизни Малороссии во 2-ой половине XVII в. Киев, 1901; Його ж. По судах Гетьманщини. Харків, 1919; Одинець Д. Приєднання України до Московської держави (чеськ. мовою) // Збірник правних та державних наук. Т. XXVI. Прага, 1926; Борщак І. Вивід прав Орлика // Стара Україна, I-II, Львів, 1925; Його ж. Франція і Переяславська Рада // Вісті європейського Відділу НТШ. 1954; Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Укр. Істор.-Філолог. Т-ва. Прага, 1942; Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини. Мюнхен, 1948; Каманин І. Договори Б.Хмельницького с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго- Западной России. Т. II. Киев, 1916; Його ж. Походження Б.Хмельницького // Записки Укр.Наук. Т-ва. Т. XII. Київ, 1913; Багалій Д. Заселення Південної України і початок її культурного розвитку. Харків, 1920; Його ж. Історія Слобідської України. Харків, 1918, 1923; Його ж. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків, 1928; Мицик Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Днепропетровск, 1981; Його ж. Немецкая печатная реляция об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы германской истории. Днепропетровск, 1981; Антонович В. Коротка історія Козаччини. Київ: Україна, 1991; Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII в. Прага, 1924; Його ж. Переяславский договор 1654 г. // Сборник статей, посвященных П.Миллюкову. Прага, 1924; Голубець М. Велика історія України. Додатки Д.Дорошенка і Я. Пастернака. Вид. І.Тиктора. Вінніпег; Феденко Б. 300-ліття Переяславського договору і советська пропаганда // Укр. Збірник. Мюнхен. Ч. 14. 1958. Ч. 15. 1959; Щербина В. До питання про "Статті" Богдана Хмельницького // Ювілейний Збірник ВУАН на пошану М.Грушевського. Київ, 1929; Його ж. Україна і російський уряд в середині XVIIIст. // Записки Істор.-Філ. Вид. ВУАН. Т. VI, Київ, 1925.

¹³ Міхновський М. Самостійна Україна. Львів: Слово, 1991. С. 78.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией: Т. Документы и материалы в 3-х т. Т. III / АН СССР. М., 1953. С. 568.

¹⁵ Див.: Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1963; Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Наук.Збірник УВУ в Празі, присвячений Г.Масарику. Т. II. Прага, 1930; Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Укр. Збірник. Ч. 2. Мюнхен, 1955; Дикий А. Неискаженная история Украины - Руси. Нью-Йорк-Мюнхен, 1949; Сергийчук. Кого зрадив Мазепа. Київ, 1991.

¹⁶ Цит. за: Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука: Короткий нарис історії української державності. Київ: Укр. письменник, 1992. С. 40.

¹⁷ Драгоманов М. Вибране. Київ, 1991. С.182.

¹⁸ Захід - то є гарна свита, тільки не для нас шита // Вечірній Київ. 1993. 29 травня.

¹⁹ Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. Київ: Либідь. 1992. С. 1.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ НА РАННІХ ЕТАПАХ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

А.В.ІЩЕНКО

Сучасний період розвитку юридичної науки в Україні пов'язаний з необхідністю вирішення цілої низки проблем, серед яких значне місце посідає вивчення здобутків науки, шляхів викростання науково-технічних досягнень, визначення перспективних напрямків досліджень. Розгляд цих та широкого кола інших проблем неможливий без глибокого, неупередженого дослідження історії та розвитку науки взагалі та окремих її галузей. Особливо це стосується прикладних наук, результати наукових пошуків яких швидко можуть бути впроваджені у конкретну практичну діяльність. До таких наук відноситься і криміналістика, яка покликана забезпечити своїми рекомендаціями практику боротьби із злочинністю.

В атмосфері зростаючої криміналізації суспільства позитивні зміни у цій сфері багато в чому залежать від інтенсифікації використання досягнень криміналістичної науки у розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів. Але це не зменшує, а, навпаки, актуалізує необхідність поглиблення досліджень витоків криміналістичної науки, застосування її рекомендацій, історії становлення та розвитку з метою запобігання можливим помилкам, більш раціонального використання її здобутків.

Дослідження історії криміналістики, спадщини попередників мало висвітлена проблема в юридичній літературі. Це пояснюється різними причинами. Деякі вчені вважають, що аналіз цих питань – прерогатива наукознавства¹.

Цілком зрозумілим є підвищений інтерес криміналістів до розробки суто практичних питань. Серйозною завадою на шляху розгляду історичних аспектів науки є поширене розуміння криміналістики як суто допоміжної, обслуговуючої кримінально-процесуальну діяльність сукупності знань. Проте вивчення історії завжди було інструментом поліпшення сьогодення.

В юридичній літературі, присвяченій питанням становлення та розвитку криміналістики та криміналістичних установ, розкриваються

Іщенко Андрій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

певні сторони цієї проблеми. Але ці роботи малочисельні, присвячені переважно радянському періоду розвитку науки і дуже скупо розкривають питання історії стосовно України.

Однак слід зазначити, що ще на початкових стадіях державності перші зародки криміналістичних знань вже використовувались у судочинстві.

Відомо, наприклад, що у древньому Римі підробка заповітів була досить поширена серед різних верств населення, що, очевидно, потребувало спеціального дослідження різноманітних текстів. Але слід зробити застереження про те, що на той час взагалі не існувало такої системи знань, як криміналістика. Зважаючи на це, при аналізі ранніх етапів боротьби із злочинністю було б справедливіше вживати термін "спеціальні знання", під якими розуміти знання із різноманітних галузей практики, ремесла, мистецтва, науки, які залучались для вирішення завдань правосуддя².

Виникнення та становлення криміналістики як самостійної галузі наукового знання цілком справедливо пов'язується з розвитком науки кримінально-процесуального права. Це положення не викликає дискусій у юристів, адже криміналістика – юридична дисципліна, результати розвитку якої знаходять своє застосування, як правило, у кримінальному судочинстві. Виходячи з цього, автор пропонує як основу періодизації використання спеціальних знань вважати регламентацію їх застосування у нормах права.

Враховуючи цей принцип, необхідно зауважити, що на ранніх етапах державності така діяльність навряд чи була детально регламентована у законах.

Зважаючи на обмеженість рамок статті та недослідженість проблеми, є змога зупинитись на розгляді лише першого періоду використання спеціальних знань у юридичній практиці давньослов'янських держав. Тому цей період може розглядатись як ініціативний пошук посадовими особами того часу шляхів удосконалення правоохоронної діяльності. Спираючись на такий підхід, автор пропонує визначити його як емпіричний і обмежує його часові проміжки появою законодавчого регулювання використання спеціальних знань у боротьбі із злочинністю. Все це можливо прослідкувати, аналізуючи основні законодавчі акти часів зародження слов'янської державності.

На території сучасної України вже більш ніж півтори тисячі років тому існувала держава. Визначним збірником права, який вмістив у собі досвід правового регулювання соціальних відносин, принаймні з VIII-X століть³, є "Правда Руськая" (XI ст.)⁴. Аналіз тексту та коментарів не дає

прикладів текстуального відображення в цих давніх нормах права необхідності чи можливості проведення якихось досліджень речових та інших доказів або залучення до цього фахівців при розслідуванні злочинів. Та все ж це не заважає припускати, що вже в ті часи при розслідуванні злочинів використовувались спеціальні знання. І ось чому. Для доказування вини і визначення міри покарання, згідно з нормами цього збірника права, могли використовуватись два види (джерела) доказів. Це показання свідка та матеріальні сліди.

У правових нормах неодноразово звертається увага на необхідність враховувати наявність матеріальних слідів при розслідуванні злочинів. Наприклад, у ст. 29, яка встановлювала покарання за нанесення тілесних ушкоджень, зазначено: "Аже придет кровав муж на двор или синь, то видока ему не искати...". У ст. 69-70 підкреслюється необхідність звертати увагу на пошкодження нор, наявність знарядь злочину при крадіжці бобрів, заміну знаків власності, зокрема на бджолиних бортях (ст.71). Особливу увагу привертає стаття 77, яка не тільки передбачає враховувати певні сліди, а й зобов'язує здійснювати їх дослідження з метою встановлення напрямку переміщень злочинця. В залежності від того, куди ведуть сліди злочинця – до села, за межі території общини, до великої дороги чи безлюдного місця, – визначається міра покарання. Певний інтерес у цьому відношенні становить і стаття "Про коня" із додаткового розділу, яка дозволяє повернути купленого коня продавцю та повернути гроші покупцю, якщо у тварини виявиться раніше прихована вада або хвороба.

Увага, що приділяється матеріальним слідам у цьому лаконічному, стислому словесно витоку права, дає підстави вважати, що це не було випадковим.

Очевидячки, часте звернення законодавця до таких доказів передбачало певні дії з боку посадових осіб по їх дослідженню. Пряме посилення на необхідність їх проведення (ст.77 – встановлення напрямку переміщення злочинця, або ще – встановлення вад чи хвороби у тварин) дають підстави для припущення того, що використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів займало певне місце і на ранніх стадіях цієї діяльності, а враховуючи вік "Правди Руської", – має більш ніж тисячолітню історію.

У пізніших джерелах права теж зустрічаються норми, реалізація яких передбачає використання певних спеціальних знань, а то і неможлива, як на нашу думку, без їх застосування. Так, у ст. 11 "Смоленских уставных грамот" (1136 р.)⁵, ст. 9 "Устава святого князя Володимира, крестившаго Руську землю, о церковных судах" (1280 р.)⁶

встановлювалася відповідальність за ведовство, чародійство, волхвування, виготовлення чар, зілля. Реалізація цих норм, що здійснювалась, до речі, церковним судом, очевидячки передбачала окрім узаконених тоді ордалій, певне дослідження самих чар, зілля.

Вагомим свідченням широкого застосування спеціальних знань у правоохоронній діяльності того часу є деталізація обов'язкового чи бажаного документального оформлення широкого кола громадських відносин у законодавчих актах давньоруських держав. Уже в кінці XIV-на початку XV ст. у судочинстві серед інших видів доказів надається перевага письмовому акту. Це характерно для більшості збірників права того періоду. Наприклад, у Псковській судній грамоті (1424 р.) подається широкий перелік таких документів: грамоти на володіння та користування землею (ст. 10); рукописний заповіт (ст. 14); договір позики (ст. 14, 28-30). У цьому ж витoku права, мабуть уперше, звертається увага на необхідність дослідження "лживих" грамот (ст. 61)⁷.

Різноманітність видів документів, які використовувались у судочинстві, дають переконливі підстави для припущення того, що при судовому розгляді правопорушень виникала необхідність у залученні спеціальних знань до їх дослідження.

На користь справедливості такого припущення вказує, як на нашу думку, нормативне закріплення суворого покарання за підробку документів у Судебнику 1550 р., ст. 59 якого називає такий вид злочину, як підробка, що каралась смертю⁸. Значну увагу посиленню боротьби із підробкою документів приділяє і Статут Великого князівства Литовського (1529 р.), ст. 5 якого мала назву: "Як повинен бути покараний той, хто підробляє великокняжі листи або печатки" і встановлювала кару – спалення на вогнищі⁹.

Подальший розвиток суспільства ускладнює взаємовідносини між різними верствами населення, між державою, владою та громадянами. Своєрідним відображенням цих процесів є розробка більш досконалого законодавства. Цікавою в цьому відношенні є тенденція щодо відношення законодавців до регламентації злочинів, розслідування яких так чи інакше потребує спеціальних досліджень певних об'єктів. Слід сказати, що чим досконаліший закон, тим більше проявляються намагання його авторів усталити і самі злочини, і порядок їх розслідування, в тому числі й з використанням спеціальних знань.

У нормативних актах, які розглянуті раніше, посилання на такі злочини спочатку були розпорошені по окремих нормах права. Згодом деяким із таких злочинів присвячується окрема стаття, як, наприклад, підробці документів та печаток. У "Соборному уложенні" 1649 р., що

є першим у Росії, як свідчать більшість істориків і юристів, систематизованим законом, ці питання вже висвітлюються у спеціальних главах. Так, глава IV, яка носить красномовну, як для цього дослідження, назву "О подлищикех, и которые печати подделывают", докладно описує сам факт підробки грамоти государєвої, печатки, та яка кара чекає злочинця і тих, хто знав про підробку¹⁰.

Про розповсюдженість дослідження документів, що потребує спеціальних знань, є досить багато свідчень. Спираючись на результати вивчення літописних джерел, А.А. Введенський писав, що від кари за підробку документів не врятувався і високий за духовним саном архімандрит Чудова монастиря (XV ст.)¹¹. Документальне свідчення про проведення однієї з перших таких експертиз відноситься до 1508 р.¹² В історичній літературі теж є досить переконливі докази поширеності досліджень документів. Зокрема, М.Ф. Золотников у свій час зазначав, що діяльність піддядих Іванівської площі у Москві, які підпорядковувались Стрілецькому приказу, багато в чому була пов'язана з проведенням експертизи документів¹³.

Не менш показовою в цьому відношенні є глава V "О денежных мастерах, которые учнут делати воровские деньги" "Соборного уложения" 1649 р., де визначаються деякі види підробки мідних, олов'яних, срібних та золотих монет і, звичайно, покарання за ці дії. Це також свідчить про поширеність таких злочинів, значну їх суспільну забезпеченість і підвищену увагу з боку правоохоронних органів держави до організації боротьби з ними. Зокрема, функції нагляду за монетною справою здійснювалась монетним двором та приказом Великої казни. На значний обсяг розслідування фальшивомонетництва вказує хоча б те, що тільки у 60-70 рр. XVII ст. було покарано 22 000 фальшивомонетників¹⁴.

Серед законодавчих актів, де розглядаються питання кримінального судочинства та в тій чи іншій формі висвітлюється необхідність чи бажаність використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів, принципове значення має указ від 9 грудня 1699 р. "О порядке изследования подписей на крепостных актах в случаях возникшего о подлинности оных спора или сомнения, о писании крепостей в поместных и вотчинных делах в поместном приказе, а не Ивановской площади, и о потребном числе свидетелей для подписания крепостных актов"¹⁵. Справа у тому, що саме в цьому законодавчому акті були вперше, як ми гадаємо, нормативно врегульовані питання призначення та проведення експертизи як своєрідної форми використання спеціальних знань. Перш

за все, у законі сформульована необхідність обов'язкового проведення експертизи за певних обставин.

Слід сказати, що це положення для законодавства того часу не є абсолютно новим, адже ще на два століття раніше, у ст. 61 Псковської судної грамоти був невеликий, побічно згаданий, припис про необхідність дослідження документів, реалізація якого не супроводжувалась більш детальною регламентацією. В указі ж встановлюється обов'язковість проведення досліджень та вирішуються ще два принципові питання: а) визначаються суб'єкти експертної діяльності, а саме: дяки та піддячі, які працюють у приказі; б) вперше у законі називається місце проведення експертизи, тобто визначається конкретна експертна установа-приказ. Таким чином, на думку автора, указ 1699 р. започатковує детальну регламентацію використання спеціальних знань у кримінально-процесуальній діяльності у формі експертизи.

Розглянуті вище питання ставлять під сумнів думку історика В.М. Клеандрової, яка досліджувала "Артикул воинский" 1715 р. та дійшла висновку, що 154 артикул¹⁶, яким встановлена відповідальність за вбивство, вперше в історії російського права передбачає проведення експертизи, у данному випадку – судово-медичної¹⁷. Справді, у цій нормі права деталізуються деякі питання судової експертизи: обов'язковість призначення для встановлення причин смерті; процедура дослідження (розтин тіла); процесуальні питання (документальне оформлення); відповідальність експерта; визначення самого експерта (яким повинен бути лікар). Однак раніше ці питання були врегульовані в указі від 9 грудня 1699 р., якому і слід віддати пріоритет.

Таким чином, появу цього указу можна вважати початком нового періоду використання спеціальних знань у юридичній практиці на ранніх етапах розвитку слов'янської державності та своєрідною межею першого етапу його закінчення наприкінці XVII ст., що завершує тривалий відтинок напівстихійного розвитку діяльності по використанню спеціальних знань у правоохоронній практиці. Це були перші кроки до створення передумов виникнення первинних криміналістичних знань на території нашої держави. І ці перші кроки мають свої особливості.

По-перше, діяльність по використанню спеціальних знань нормативними актами того часу не регулювалася. По-друге, фактично використання спеціальних знань мало досить значне поширення, про що свідчить аналіз законодавчих актів, юридичної, історичної та джерелознавчої літератури. По-третє, у вказаних джерелах зазначаються найбільш поширені напрямки використання спеціальних знань: а)

виявлення та дослідження слідів, що вказують на протиправне користування лісними угіддями; б) дослідження слідів злочинців з метою встановлення напрямків їх пересування; в) встановлення фізичного стану тварин; г) дослідження отрут, зілля; д) дослідження фальшивих грошей (монет).

Звичайно, ця стаття не може розкрити багатогранність проблеми використання спеціальних знань у судочинстві на ранніх етапах державності, та автор має надію, що вона приверне увагу дослідників.

¹ Див.: Белкин Р.С. Предисловие // Краснобаев Ю.И. Совершенствование предварительного следствия и предмет советской криминалистики. Волгоград, 1979. С. 3.

² Автор не ставив собі завдання проаналізувати співвідношення цього терміну із сучасним його розумінням, про що є детальні дослідження. Див., наприклад: Ищенко П.П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты). М., 1990. С. 5-8 та ін.

³ Див.: Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1949. С. 82-90.

⁴ Тут і далі див.: Пространная редакция. Суд Ярославль Володимерич. Правда Русская // Российское законодательство X-XX веков. Т. 1. Законодательство Древней Руси. М., 1984. С. 64-132.

⁵ Див.: Смоленские уставные грамоты // Там же. С. 212-223.

⁶ Див.: Устав святого князя Володимира, крестившего Русскую Землю, о церковных судах // Там же. С. 148-162.

⁷ Див.: Псковская судная грамота // Там же. С. 321-386.

⁸ Див.: Судебник 1550 года // Российское законодательство X-XX веков Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. М., 1985. С. 97-173.

⁹ Див.: Литовский статут 1529 года // Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период. М., 1990. С. 57.

¹⁰ Див.: Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X-XX веков. Т. 3. Акты земских соборов. М., 1985. С. 83-442.

¹¹ Див.: Введенский А.А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР. К., 1963. С. 30.

¹² Див.: Крылов И.Ф. В мире криминалистики. Л., 1989. С. 155-156.

¹³ Див.: Золотников М.Ф. Подъятие Ивановской площади. Пг., 1916. С. 29.

¹⁴ Див.: Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. 4-е изд. Киев — СПб., 1905. С. 346.

¹⁵ Див.: Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1 СПб., 1830. Т. III.

¹⁶ Див.: Артикул воинский 1715 г. // Российское законодательство периода становления абсолютизма. М., 1986. С. 327-389.

¹⁷ Див.: Клеандрова В.М. Введение к разделу "Уголовное законодательство X-XX веков". Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. М., 1986. С. 321.

ІЗ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЗНАННЯ ПРО КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ І МЕТОДИ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В.С.КУЗЬМІЧОВ

У XVII-XIX ст. знання про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю одержали активний розвиток. Це було викликано зміцненням економічних основ та правовою організацією суспільства, становленням абсолютизму. З'являються нові засоби і методи, детальнішу законодавчу регламентацію отримують окремі питання збирання доказів тощо.

Наприкінці XVII ст. відбувається рішучий поворот у бік розшукового характеру процесу з властивими йому засобами і методами встановлення істини у справі. Указ від 21 лютого 1697 р. увів розшукову форму процесу, замінивши суди розшуком.

Термін "розшук" ("розыск" та його синонім "сыск") у той час мав двоякий смисл. З одного боку, він означав установлення істини, розслідування обставин, наприклад, розслідувати справу всіма способами (гл. X ст. 5,7,10 та ін. Соборного Уложення 1649 р.). З іншого боку, під розшуком розумілась особлива форма судочинства – слідчий процес.

У розшуковому процесі традиційно продовжують застосовуватися ті засоби і методи збирання доказів, які властиві змагальному процесу. Наприклад, ст. 2 Указу від 21 лютого 1697 р. передбачає провадження загального посилення, відомого Соборному Уложенню 1649 р. (гл. X, ст. 168-172) та застосовуваного у змагальному процесі.

Поширеним способом отримання доказів продовжує залишатись церковна присяга. В силу особливостей цього способу була необхідною особиста участь сторін у принесенні присяги. При цьому присяга приносилася не в суді, а у церкві. Приводив до неї не суддя, а священик (ст. 6-9).

Використовуються і раніше відомі способи збирання доказів: свідчення, загальна правда, повальний обшук, використання документів і т.ін. Указ уперше увів сучасний термін "свідок", який замінив раніше вживані "послух" та "відок".

Кузьмічов Володимир Сергійович – начальник кафедри криміналістики, кандидат юридичних наук, докторант Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

До цього періоду необхідно віднести і прийняття закону під назвою "Коротке відображення процесів чи судових тяжб" (березень 1715 р.). У цьому законі не лише деталізуються принципи процесу, викладені в Указі від 21 лютого 1697 р., але й відображені нові засоби і методи збирання доказів, які відбивають рівень суспільно-політичного та правового розвитку Росії, досягнутий нею до початку XVIII ст.

Вперше у законодавстві закріплюються таємність отримання і використання доказів. Попереднє законодавство навіть по розшукових справах такого порядку не передбачало – див., наприклад, гл. XXI Соборного Уложення 1649 р. (Ст.121 КПК України передбачає недопустимість розголошення даних попереднього слідства. Винні у цьому несуть кримінальну відповідальність за ст. 181 Кримінального кодексу України).

Глава VI цього закону ("Про допит з упередженням та про катування") найяскравіше характеризує феодально-абсолютистські засоби і методи отримання доказів. А.Ф.Коні дає їм таку характеристику: "...система доказування зосередилась на показаннях, і перш за все і найголовніше – на власному зізнанні та обмові. Це зізнання слід добути чого б це не коштувало – не переконанням, то страхом, не страхом, то мукою. Засобом для цього є катування... Катування стає універсальним засобом для виявлення істини. Суддя допитується правди і вважає за неї те, що чує з вуст звинуваченого, які запеклись від крику та страждань, якому давлять тисками гомілку і пальці на руках, викручують суглоби, палять боки та підшви, у якого вливають непомірну кількість води. Цього не можна робити всенародно – і суд йде у підземелля, у застінок. Там заносить він до своїх мертвих і безколірних записів зізнання, дані з судорожними риданнями чи перервним, умираючим шепотом. Звідси – відсутність очевидно марного захисту, безгласність, таємність і канцелярська таємниця. Очевидно, що і тут внутрішньому переконанню судді дуже мало місця. Якщо тільки він переконаний, що катування є рятівним засобом для отримання істини – а в цьому гаряче переконані, в особі видатних юристів, усі судді того часу, – то вирішує справу не його совість, а фізична витривалість підсудного. Цей час можна назвати часом упередженості внутрішнього переконання" ².

Катування як засіб отримання доказів було відоме і раніше (наприклад, гл. X, XI Соборного Уложення 1649 р.). Однак у даному законі воно отримує більш детальну регламентацію. Так, ст. 1

передбачає "Допит з погрозами" — це допит з погрозою застосування катування. Цей спосіб збирання доказів не був відомий Соборному Уложенню. Умовами для застосування катувань були: важливі причини; достатні підстави для підозри; небажання відповідача зізнаватися. Причому згідно із ст.8 доказами вважались показання, дані не під тортурами, а повторені перед судом.

Засоби і методи збирання доказів у цьому законі розміщені за певною системою, залежно від їх важливості, від кращого (з точки зору законодавця) до гіршого. Найважливішим способом отримання доказів вважалось одержання власне зізнання, менш важливим — присяга. Були ліквідовані такі способи отримання доказів, як загальне посилення та посилення з винних.

Статті 14, 15, на наш погляд, визначають тактику допиту свідків, вибір якої повністю залежить від суду. Давання показань свідком стає обов'язком. Відмова від нього карана (ст.5). Указ 1697 р. відмінив очні ставки як форму процесу. В законі 1715 р. очна ставка передбачена як самостійний спосіб збирання доказів.

Багато уваги приділено отриманню письмових доказів. Їх висвітлено у гл. 4. Ст. 1, 2 дають розширене тлумачення письмових доказів. Вони підрозділяються на дві основні категорії: документи, зареєстровані у державних органах, та неофіційні матеріали, наприклад, особисте листування, записи.

Важлива роль у виникненні знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю належить такому закону, як Статут благочинності, або поліцейський³, що неофіційно увійшов до історії як "Наказ". У ньому отримав широке відображення трактат італійського криміналіста Ч.Беккарія "Про злочин і покарання", який був спрямований проти залишків середньовічного кримінального процесу з його тортурами та схожими з ними судовими доказами (1764 р.). Катування, до яких так охоче вдавався російський суд, "Наказ" різко засудив як захід, що суперечить здоровому розумові і почуттям людяності⁴.

У "Наказі" та доповненнях до нього вперше, на наш погляд, розмежована компетенція судових і поліцейських органів. На поліцію покладалась прямі обов'язки з попередження та виявлення скоєних злочинів, проведення по них дізнання та передачі злочинців суду. Передбачалось, що діяльність поліції з вирішення поставлених завдань повинна бути оперативною та ефективною. При цьому їй дозволялось керуватися власними статутами (тобто підзаконними актами, які видають органи поліцейського управління). Для проведення дізнання вводилась посада капітан-справник з певним колом прав та обов'язків,

специфічними для поліції засобами і методами установлення істини у справі (ст. 42, 70, 72, 99, 103 та ін.).

Узаконення 70-80 рр. зробили великий крок у розмежуванні засобів і методів боротьби із злочинністю на судові та поліцейські. Разом з тим "Наказ" не міг отримати свого практичного застосування. Він був виданий під впливом ідей просвітницької філософії з тим, щоб переконати міжнародну думку в передових, демократичних засобах і методах розслідування злочинів.

Насправді ж практика застосування засобів і методів установлення істини у справі продовжувала керуватися принципами раніше прийнятих законів. Тому "Наказ" у кількості лише 54 примірників був надісланий до відповідних органів з вказівкою, щоб їх тримали лише для відома вищих чинів присутствених місць і щоб вони більш нікому – ні нижчим канцелярським служителям, ні стороннім - не тільки для списування, але й для прочитання не давались ⁵.

Збільшення кількості законів, які регулювали застосування криміналістичних засобів і методів боротьби із злочинністю, обумовило необхідність їх теоретичного розгляду.

Першою з відомих у Росії праць, у якій викладені рекомендації щодо найбільш доцільного порядку проведення допиту, обшуку та деяких інших слідчих дій, була робота Івана Посошкова "Про убогість і багатство" (1724 р.) ⁶.

Систематизований виклад засобів і методів розслідування злочинів був зроблений у 1805 р. Петром Раткевичем. Він підготував посібник під назвою "Зерцало правосуддя". На його думку, вибір засобів і методів установлення істини у кримінальній справі залежить від таких обставин: 1) особи; 2) самої справи; 3) причини; 4) місця; 5) способу; 6) знарядь; 7) часу; 8) випадку; 9) зручності ⁷.

Істотний вплив на виникнення знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю справила кодифікація російського права у формі Зводу законів 1832 р. У цей час виходить ряд праць, у яких робляться спроби теоретично і з погляду практики пояснити порядок застосування криміналістичних засобів і методів збирання доказів.

Так, у 1832 р. виходить праця В.Назанського "Коротке керівництво до пізнання правил для провадження слідчих і військово-судових справ, на існуючих узаконеннях основане" ⁸, яка висвітлювала тактико-правові питання проведення окремих слідчих дій.

У 1883 р. з'являється книга М.Орлова "Досвід стислого керівництва для проведення слідств", друга частина якої (гл.V-X) присвячена способам проведення слідства⁹.

У 1841 р. уперше в історії російської науки права було опубліковано теоретичне дослідження кримінального судочинства за Зводом законів 1832 р. Я.І.Баршева "Підстави кримінального судочинства з застосуванням до російського кримінального судочинства". Воно складалось із вступу та двох книг, які розкривали різні аспекти кримінального процесу: завдання та сутність слідства, джерела доказів, оцінка доказів, засоби і методи отримання доказів, застосування покарання до обвинуваченого за його несумлінну поведінку, тактичні прийоми проведення допиту, огляду, обшуку, очної ставки.

Зокрема, Я.І.Баршев запропонував такий порядок "особистого огляду злочину та слідів його":

1) особистий огляд, необхідний у всіх випадках, коли є "зовнішні ознаки" і сліди злочину;

2) він повинен провадитися "з усією швидкістю, яка тільки потрібна для того, щоб уникнути всякої можливої зміни у предметі огляду";

3) оглянутими мають бути як "головний предмет дослідження", так і все те, що з ним пов'язане ("інструменти, речі та предмети, близькі до предмета, який оглядається");

4) слід детально дослідити і зафіксувати зміни, які уже зроблені або відбулися з предметом огляду;

5) опис ходу і результатів огляду повинен бути такою мірою детальним і точним, щоб ті, хто використає цей акт, могли отримати з нього настільки ясне і повне уявлення про предмет огляду, як ніби вони самі робили його.

Автор також виділив особливості проведення огляду при різних видах злочинів. Досліджуючи питання тактики допиту, Я.І.Баршев відзначив, що найкращим можна вважати той спосіб допиту, у якому робиться поступовий перехід від більш загальних питань до найбільш окремих, щоб таким чином дати привід обвинуваченому самому висловити все про себе та про обставини злочину, також коли матеріал наступних питань запозичується із найближчих відповідей. У випадку схильності допитуваного до визнання своєї провини розсудливіше буде вислухати його не перериваючи, і потім уже вміло випитувати у нього пояснення про те, що здається неясним і чого бракує ще для повного визнання. Аналогічний підхід рекомендується і до проведення інших слідчих дій¹⁰.

У 1849 р. видається праця Є. Колоколова "Правила і форми провадження слідств, складені за зводом законів", у главі 11 якої висвітлено організацію і тактику проведення огляду. Показані особливості огляду, що провадиться у справах про крадіжки, підпали, отруєння і т.ін.¹¹

Таким чином, у період, що розглядається, відбувалось емпіричне зародження знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю. Ці знання цілком і повністю обумовлені рівнем розвитку законодавства, яке було джерелом та формою їх виникнення. Нечисленні праці в цій галузі були або збірниками витягів із законів, або довідковими виданнями для практичної діяльності співробітників поліції, слідчих, суддів з окремих питань тактики і методики розслідування злочинів.

Питання про технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження речових доказів, які складали пізніше саму суть процесів доказування, не ставились, оскільки для цього ще не було об'єктивних передумов.

Викладене дозволяє зробити висновок, що етап виникнення знань про криміналістичні засоби і методи боротьби із злочинністю закінчився у другій половині XIX ст. напередодні визначних перетворень усіх сторін життя суспільства.

¹ Див.: Российское законодательство X–XX веков. Т. 4. М., 1986. С. 428

² Кони А.Ф. Собр.соч. Т. 4. М., 1967. С. 37–38.

³ Див.: Российское законодательство X–XX веков. Т. 5. М., 1987.

⁴ Див.: Ключевский В.О. Сочинения. Т. 5. М., 1958. С. 79.

⁵ Див.: Юшков С.В. История государства и права СССР. М., 1947. С. 406.

⁶ Див.: Криминалистика. Т.1 / Под ред. Р.С. Белкина, Г.Г.Зуйкова. М., 1969. С. 75.

⁷ Див.: Раткович П., Зерцало правосудия. СПб., 1805. С. 9.

⁸ Див.: Назанский В. Краткое руководство к познанию правил для производства следственных и военно-судебных дел, на существующих узаконениях основанное. СПб., 1832.

⁹ Див.: Орлов Н. Опыт краткого руководства для произведения следствий с показанием приличных узаконений. М., 1833.

¹⁰ Див.: Баршев Я.И. Основания уголовного судопроизводства с применением к российскому уголовному судопроизводству. СПб., 1841. С. 56, 99, 128–133, 140, 143, 145, 149–150, 171–172.

¹¹ Див.: Колоколов Е. Правила и формы производства следствий, составленные по своду законов. М., 1849.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ОРГАНИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В.А. ЛАПТІЙ

Правова система української держави почала формуватися з прийняттям Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України¹. З цього часу вищим законодавчим органом державної влади прийнято багато законів і постанов нормативного характеру, які стосуються основ державотворення, проблем економічного і соціально-культурного розвитку України, боротьби зі злочинністю, оборони і державної безпеки країни, з інших питань внутрішнього життя і зовнішньої політики. Тим самим було закладено фундамент нової правової системи, створена законодавча основа для будівництва української самостійної незалежної держави.

Зміни в суспільстві викликають необхідність покращання діяльності державних органів як у звичайних умовах, так і в умовах надзвичайних ситуацій. А це неможливо здійснити без чіткого правового регулювання. При цьому повинна враховуватися загальна правова реформа, що відбувається в державі і передбачає зміни ролі права, керівним принципом якого в регулюванні суспільних відносин стає не заборона та обмеження, а дозвіл.

Зараз право не тільки виступає як "стабілізатор" соціальних відносин, що склалися, а все більше стає рушієм прогресу, який сприяє розвитку і закріпленню демократії на підставі суворого дотримання законності в правовій державі, яка будується.

У своїй діяльності державні органи повинні використовувати всю силу закону для захисту інтересів людини, всього народу, для забезпечення

Лаптії Валерій Андрійович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри управління Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

надійного громадського порядку, збереження майна всіх форм власності. Для цього, як мінімум, потрібні: наявність системи правових актів, які б визначали їх задачі, обов'язки та права, регулювали взаємовідносини, що виникають між ними та громадянами, а також технологію управління; правова грамотність кожного співробітника, який бере участь у вирішенні задач державних органів, а передусім усього керівного складу.

Ефективність виконання покладених на державні органи задач залежить від того, наскільки досконале правове регулювання їх діяльності. Чим досконаліше норми права та механізм їх застосування, тим результативніше діють самі органи.

Найбільшого значення роль права набуває при вирішенні завдань в умовах надзвичайних ситуацій, тому що без чіткого правового регулювання значно підвищується ступінь ризику при прийнятті та реалізації управлінських рішень, ціна яких у таких випадках занадто висока. Звичайно, не все в цій діяльності можливо передбачити, але основне, що дозволено державою в інтересах людей та державою заборонено, підлягає правовому врегулюванню.

Правовий нігілізм, низька правова культура тих осіб, яким держава доручила вирішення названих вище задач, негативно впливає на їх виконання, веде до порушення законності, несумісне з ідеєю правової держави².

Виконання складних і відповідальних задач вимагає від співробітників органів внутрішніх справ високого правового професіоналізму, вміння добре орієнтуватися в діючому законодавстві, приймати рішення на підставі і в рамках закону.

Специфіка вирішуваних задач викликає необхідність чіткого правового врегулювання процесів управління. Криміногенна ситуація, що склалася в Україні, перетворилася в найбільш небезпечне соціальне лихо, що створює серйозну загрозу розбудові незалежної держави. Небувале зростання злочинності зумовлене кризовими явищами в політичному і економічному розвитку, в усіх сферах соціального життя, фактичною безконтрольністю за підприємницькою, кредитно-фінансовою та банківською діяльністю.

Гострота криміногенної обстановки вимагає вжиття великомасштабних комплексних заходів з боку держави, які б забезпечували її стабілізацію. Пріоритетна увага за цих умов надається питанням правоохоронної діяльності, удосконаленню системи профілактики правопорушень, посиленню боротьби з організованою та економічною злочинністю, забезпеченню громадського порядку та громадської безпеки.

У нормативних актах, що регламентують діяльність державних органів, передбачені спеціальні норми, які визначають порядок роботи як у звичайних, так і в особливих умовах, але цього ще вкрай недостатньо.

Аналіз роботи органів внутрішніх справ показує, що помилки, яких припускаються їх співробітники, у багатьох випадках обумовлені недосконалою діючою системою регулювання їх діяльності.

Із аналізу чинного законодавства, що регулює правоохоронну діяльність в Україні, видно: склалося таке становище, коли за відсутності нової Конституції, концепції та базових законів з цього приводу діють закони та підзаконні акти другого і навіть третього рівнів³.

Ось чому формування нової системи правових актів доцільно розпочати з розробки відповідних документів, і перш за все з Концепції правоохоронної діяльності, де б визначалися, по-перше, цілі та інтереси, були зафіксовані головні напрямки, принципи та задачі цієї діяльності; по-друге, матеріальна база, яка б включала в себе фінансові засоби, асигновані на забезпечення цієї діяльності, а також інше матеріально-технічне забезпечення; по-третє, нормативна база, яка б визначала ідейні пріоритети та моральні цінності і передбачала всі структури, які беруть участь у реалізації задач правоохоронної діяльності, і, по-четверте, кадровий склад та процес його практичної діяльності.

Система правових норм, що регламентує правоохоронну діяльність, може мати такий вигляд: (а) нова Конституція, що закріплює загальні засади правоохоронної діяльності, (б) базовий Закон про правоохоронну діяльність, (в) закони, що регулюють окремі питання і напрямки цієї діяльності, (г) доповнюючі нормативні акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховного суду України, (д) відомчі та міжвідомчі накази, інструкції та ін. А окремі норми Конституції зможуть послідовно увійти до законів та інших нормативних актів, які повинні потім розроблятися на її підставі. Це забезпечить дійову системність нормативної бази правоохоронної діяльності.

На наш погляд, ефективність діяльності органів внутрішніх справ в умовах надзвичайних ситуацій знижує недостатня кількість науково обґрунтованих, теоретично пророблених правових актів державного законодавчого та виконавчих органів, міжвідомчого та внутрівідомчого характеру, які б чітко регламентували дії ОВС в таких умовах, розгорнуто визначали їх обов'язки і права, що давало б їм можливість сповна використовувати всі сили та засоби для успішного виконання завдань, які виникають і впливали б із Концепції правоохоронної діяльності.

Практика дій державних органів в умовах надзвичайних ситуацій не знаходить ще організаційно-теоретичного і науково-практичного обґрунтування, в тому числі: необхідності формування нового наукового напрямку теорії управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій; дослідження поняття і характеристик надзвичайних ситуацій та діяльності державних органів в умовах їх виникнення, їх відмінних особливостей; вивчення предмета, змісту, методів пізнання наукових основ управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій та особливих умов їх діяльності; створення методик прогнозування надзвичайних ситуацій та особливих умов діяльності державних органів, принципів формування управління ними в такій обстановці та шляхів вирішення проблем, що виникають.

Процес державотворення в Україні викликає необхідність подальшого зміцнення правопорядку та законності, удосконалення діяльності державних органів, перш за все правоохоронних органів у цілому, що неодноразово пікреслювалось вищими законодавчими та виконавчими органами державної влади⁴.

При виникненні надзвичайних ситуацій (тяжкі злочини підвищеної суспільної небезпеки; великі аварії, катастрофи, вибухи, пожежі; епідемії; епізоотії і т.ін.) управління державними органами підпорядковано завданням захисту прав і свобод громадян, зміцнення громадського порядку, боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями.

Очевидно, що ефективність управління в умовах надзвичайних ситуацій безпосередньо залежить від його науковості, від того, наскільки широко використовуються досягнення науки та техніки, психології, права та інших галузей знань, досягнень передової практики та теорії.

Існуючі наукові розробки організаційних аспектів діяльності державних органів в умовах надзвичайних ситуацій не відповідають вимогам сьогодення і потребують інших прийомів та способів вирішення завдань, що з'являються.

Сучасна практика управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій висуває перед наукою складні завдання, її все менш задовольняє стихійне виявлення раціональних методів управління.

Для ефективного управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій сьогодні недостатньо лише сукупності управлінських дій, що накопичені практикою. Неохідне визначення та глибоке осмислення її, дослідження внутрішнього механізму управління державними органами, виділення закономірностей, принципів, методів та відмінних властивостей, потрібен ретельний аналіз законів давчо о

досвіду. Таким чином, мова йде про організовані наукові знання, струнку концепцію наукових основ як певної системи знань про управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій.

Необхідно обмовитися, що наукові основи розглядаються не як самостійна теорія, що виходить за межі теорії управління правоохоронною діяльністю, а лише як одна з частин теорії управління державними органами, і її існування викликається необхідністю більш певного виду управління, його залежності від практики, потреб подальшого підвищення ефективності діяльності державних органів, стану наукової розробки даної проблеми.

В теорії не вироблено єдиного поняття "надзвичайні умови"⁵. Це викликано відсутністю загального підходу до предмета досліджень. Одні автори розглядають їх як спеціальний правовий режим, що є формою виявлення, інші — як явище, що складає їх зміст.

З точки зору практиків ближче до істини думка, що поняття надзвичайних умов повинно включати в себе як зміст, так і форму виявлення. Крім цього мають бути визначені й головні відмінні особливості, тобто те, що характерно в цьому випадку для діяльності державних органів та що потребує спеціального наукового дослідження.

Такими особливостями можуть бути: виникнення нових завдань; особливий правовий режим; створення нових структурних утворень; залучення додаткових сил та засобів; організація нової системи управління та зв'язку; використання спеціальних прийомів та засобів дій (методів управління).

Переходячи до визначення наукових основ означеного напрямку у діяльності державних органів, слід звернути увагу на труднощі об'єктивні, зумовлені відсутністю вихідних положень (закономірностей, методів) у самій теорії управління державними структурами.

Сформування теорії управління державними органами, аналіз наукових робіт указаної галузі знань, вивчення потреб практики дозволяють стверджувати, що досягти наукової зрілості розроблюваної теорії можливо за допомогою основних потоків наукових досліджень загальної та приватного характеру. З одного боку, необхідно визначити загальні проблеми, що характеризують систему управління державними органами в цілому, а з другого — ця система повинна підлягати глибокому науковому аналізу за рівнем управління та напрямками діяльності, що дасть можливість не тільки інтенсифікувати процес визначення управління цією складною соціальною системою, але й глибше зрозуміти процеси, що в ній відбуваються, знайти додаткові шляхи вдосконалення її функціонування.

Такі підходи тим більш необхідні зараз – в умовах посилення вимог до правоохоронних органів, у тому числі органів внутрішніх справ⁶. Цей висновок не протирічить загальній вимозі до наукових досліджень – рухатися від загального до окремого, оскільки в даному разі мова йде не про відокремлення, а про шляхи наукового визначення одного й того ж об'єкта, яким є управління державними органами. Ось чому і в тому, і в другому випадках названий принцип може бути застосований.

При визначенні предмета наукових основ напрямку, що розглядається, слід виходити з загальних вимог науки та змісту даного виду управління. Необхідно також ураховувати його специфічні особливості.

До предмета наукових основ управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій можуть бути віднесені закономірності, принципи, методи, що визначають організаційно-правові, ресурсні основи забезпечення готовності сил та засобів державних органів до дій в умовах надзвичайних ситуацій⁷.

У межах названого предмета до змісту наукових основ управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій мають входити: теоретичні положення, що висвітлюють організаційну та функціональну структури; ресурсне забезпечення; оптимізація вироблення реалізації управлінських рішень; комплексне використання сил та засобів; зміст та характер діяльності керівників державних органів та ін.

У нерозривному зв'язку з предметом управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій перебувають методи вивчення та пізнання визначеного їм кола питань. У даному випадку в діалектичній єдності застосовуються одночасно обидва характерних для пізнання методи – теоретичний і емпіричний.

Серед теоретичних проблем управління державними органами в умовах надзвичайних ситуацій важливе місце посідають питання їх прогностування для визначення принципів формування системи управління цими органами в таких умовах.

Актуальність науково обгрунтованого прогнозу подій (обстановки) визначаються особливими умовами діяльності державних органів. Сьогодні, як ніколи, цілком очевидна необхідність наукового прогнозу не тільки катаклізмів природно-біологічної та техногенної властивостей (зрозуміло, в межах можливого), але й проявів соціального характеру (групові порушення громадського порядку, масові безпорядки). З думками окремих учених та практичних працівників про неможливість таких прогнозів не можна погодитися хоча б тому, що з ряду розглянутих обставин прогнози вже існують. Визначені небезпечні зони з очікуваними

рівнями сейсмічності, відмічені межі зон на випадок прориву гребель на водосховищах, відомі підприємства, де використовуються та зберігаються сильнодіючі, вибухові та радіоактивні речовини, відповідно зроблені розрахунки на максимальні зони зараження тощо.

¹ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. 1990. № 31. Ст. 429.

² Див.: Наказ МВС України від 12 грудня 1994 р. № 690 "Про заходи щодо вдосконалення правової роботи в органах внутрішніх справ України".

³ Див.: *Майдыков А.Ф.* О концепции деятельности органов внутренних дел в чрезвычайных ситуациях // Совершенствование систем экстренного реагирования на чрезвычайные ситуации. М., 1993.

⁴ Див.: Постанова Верховної Ради України від 29 листопада 1990 р. "Про невідкладні заходи по зміцненню законності і правопорядку в республіці" // Відомості Верховної Ради України. 1990. № 51. Ст. 647; Постанова Верховної Ради України від 26 січня 1993 р. "Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку та заходи по посиленню боротьби зі злочинністю" // Відомості Верховної Ради України. 1993. № 11. Ст. 87 та ін.

⁵ Див.: *Ларин В.В., Лесняк И.А., Никулин Г.С.* Понятие и содержание особых условий // Совершенствование управления органами внутренних дел в особых условиях. М. 1991.

⁶ Див.: Наказ МВС України від 10 квітня 1995 р. "Про повноваження старших оперативних начальників"; наказ МВС України від 5 жовтня 1994 р. "Про затвердження Інструкції про порядок переведення особового складу органів, підрозділів, установ, закладів системи МВС України на посилений варіант оперативно-службової діяльності" та ін.

⁷ Див.: *Порфирьев Б.Н.* Организационно-правовые аспекты управления при авариях и катастрофах: некоторые общемировые тенденции // Совершенствование систем экстремального реагирования на чрезвычайные ситуации. М., 1993.

ДІЇ АПАРАТІВ КАРНОГО РОЗШУКУ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ, МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Б.І.БАРАНЕНКО, А.П.МОВЧАН

Особливості боротьби зі злочинністю сьогодні зумовлюються багатьма якісними змінами, які сталися як у ній самій, так і в її чинниках. Серед останніх з'явилися такі, що значною мірою пов'язані не тільки з матеріальними, але й з іншими факторами. До таких слід віднести, перш за все, ті, що виникають на ґрунті сучасних соціальних, міжнаціональних, а також міжконфесійних відносин.

З урахуванням новизни зазначеної сфери боротьби зі злочинністю, особливо в оперативно-розшуковому аспекті, Науковий центр Української академії внутрішніх справ провів дослідження за темою "Особливості оперативно-розшукової діяльності апаратів карного розшуку в регіонах загострення соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів", яке мало за мету з'ясувати:

специфічний зміст соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних відносин, які складаються в окремих регіонах або взагалі в державі і спроможні породжувати відповідні конфліктні ситуації;

чинники та характерні елементи механізму розвитку і загострення конфліктів;

стан діяльності апаратів карного розшуку, особливості та результативність використання у зазначеному напрямку оперативно-розшукових засобів та методів;

існуючий позитивний досвід, характерні недоліки вказаної діяльності, найбільш реальні шляхи її поліпшення за сучасних умов.

У цілому результати проведеної роботи дали можливість висвітлити проблемну ситуацію, яка склалася в Україні в зазначених сферах відносин, а саме констатувати таке.

З розпадом Радянського Союзу в суспільстві виникли суттєві суперечності соціального, національного та релігійного характеру, які нерідко призводять до значних конфліктів і соціальних вибухів.

Бараненко Борис Іванович — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Наукового центру Української академії внутрішніх справ;

Мовчан Анатолій Павлович — старший науковий співробітник Наукового центру, підполковник міліції.

Це надзвичайно загострює оперативну обстановку в країні, ставить перед органами внутрішніх справ дуже важливу і значною мірою нову задачу в їх оперативно-розшуковій діяльності.

Головними збуджуючими силами вказаних суперечностей є фактори, які пов'язані з об'єктивними труднощами та суттєвими соціально-економічними і політичними прогалинами, що існують на шляху перебування, яка відбувається в державі.

Так, у сфері соціальних відносин указані фактори є, перш за все, наслідком: падіння життєвого рівня основної маси населення та зниження його соціального захисту; розшарування суспільства за майновою ознакою; занепокоєння громадян сучасним станом злочинності в країні та існуванням реальної можливості майже для кожного з них стати в будь-який час жертвою злочинного посягання. Дане становище негативно впливає на формування соціально-психологічного стану населення, його громадську поведінку, цілі та мотиви вчинків людей.

Зневіра в досягнення позитивних соціальних змін у державі, відсутність твердої громадянської позиції у значній частини населення призводять до соціальних конфліктів і вибухів, а також до втягнення в ці процеси широких верств суспільства.

До конфліктів, що за останні роки виникали на відповідному соціальному ґрунті та викликали значний громадський резонанс, можна віднести такі події, як масові виступи, пікетування тощо у зв'язку із страйками шахтарів Донбасу, з приводу кримського питання і т.ін.

Національні відносини характеризуються тим, що на сьогодні практично зруйновані колишні інтернаціональні пріоритети в державній національній політиці. На зміну приходить суто національна зорієнтованість суспільства із звичайними протиріччями в цьому питанні, що впливають з багатонаціонального складу народу України.

Даний фон є об'єктивною передумовою породження і негативного розвитку національних конфліктів у державі перш за все у вигляді психологічних протистоянь та відкритих виступів.

Нерідко такі виступи супроводжуються надзвичайними кримінальними явищами. Сумним прикладом цього були і є події в Криму, пов'язані з так званим кримсько-татарським питанням, в якому насправді проглядається цілий ряд невирішених у регіоні національних проблем. Це, з одного боку, проблеми отримання статусу громадян України кримськими татарами, котрі повертаються в Крим з інших місцевостей, та квотування місць для представників кримсько-татарського народу у виконавчих і представницьких органах влади тощо. З іншого боку, не можуть ігноруватися такі питання, як спроби утиску

проживаючих на півострові корінних росіян, тенденція посилення мусульманського фактору, протурецький настрій кримських татар тощо. Нерозв'язність указанного продовжує загострювати кримсько-татарську ситуацію, залишає її вкрай конфліктною.

Чимало виникає проблем у зв'язку з рухами і настроями певних верств населення західних регіонів (наприклад, Буковина) про приєднання їх земель до Румунії і Молдови, або східних регіонів (наприклад, Харківська область) про перехід до складу Росії.

Питання національних відносин мають тенденцію до особливого загострення за умов поєднання їх з питаннями етноконфесійного характеру, тому що останні нерідко є загальною базою для формування і розвитку інших суспільних відносин.

Аналіз етноконфесійної обстановки в Україні свідчить про те, що в самій структурі організації церковних органів є такі особливості, які об'єктивно закладають умови для міжрелігійних конфліктів. Ці особливості, перш за все, впливають з етноконфесійної специфіки релігії, яка формується у взаємодії з етнічними чинниками, а також стимулюється нагальною потребою нації у власній Церкві.

Не менш важливою є історична обумовленість релігійних відносин в Україні, а саме пов'язаність їх з тривалим неподільним духовним верховенством з боку Московського Патріархату, а також традиційним домінуванням тієї чи іншої Церкви в окремих регіонах. До цього слід додати відсутність єдиної державної політики стосовно релігійних справ. Усе це закономірно призводить до того, що в країні немає духовної єдності, а в релігійному житті панує хаос, протистояння та відверті виступи однієї церкви проти іншої. Вказане обумовлює і первинні причини, і головні мотиви, і самий зміст міжконфесійних конфліктів.

Сьогодні триває ворожнеча між Українською Православною Церквою Київського Патріархату (УПЦ-КП), Українською Автокефальною Православною Церквою (УАПЦ), Українською Православною Церквою Московського Патріархату (УПЦ), а також Українською Греко-Католицькою Церквою (УГКЦ). У цій ворожнечі деякі представники духовенства та їх послідовники від політичних кіл нацьковують православних один проти одного, залякуючи тим, що їх або підпорядкують Московському, як імперському, Патріархату, або заведуть до унії з поголовною так званою українізацією церкви, заборонивши в ній церковно-слов'янську мову; греко-католикам навіюють, що Київський Патріархат поглине їхню УГКЦ і т.ін.

Отже, сучасна конфесійна обстановка в Україні є потенційним джерелом не тільки суто релігійних, але й національних і соціальних

загострень. Комплексний вплив указаних факторів на оперативну обстановку криє в собі реальну загрозу в будь-який час, за певних політичних, ідеологічних, владних та правоохоронних прогалин, призвести до надзвичайних соціальних вибухів з великими трагічними наслідками. Доказами цьому служать, хоча й застарілі та "чужі", але пам'ятні події, що мали місце у Фергані, Грузії, Вірменії, Придністров'ї, Москві та в інших місцях.

У той же час слід зазначити, що в Україні, завдяки певним заходам, удавалося деякою мірою згладити конфліктні ситуації, котрі набували досить вибухонебезпечного характеру. Однак сьогоdnішній стан справ не дає підстав вважати, що проблем з цих питань вже не існує. Вони є і мають актуальне значення для діяльності всіх гілок державної влади і управління, у тому числі правоохоронних органів.

Як свідчать матеріали дослідження, практика останніх років складається так, що на передньому краї боротьби з суспільно небезпечними явищами, які виникають на ґрунті соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних відносин, знаходяться органи внутрішніх справ. Однак даний напрямок роботи для них, особливо в оперативно-розшуковому плані, є, як уже відзначалося, новим, а тому не врегульованим в оперативно-управлінському відношенні. Зокрема, відсутні відомчі нормативні акти, що визначають саму функцію, організаційні елементи, головні завдання, а також суб'єктів оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ на вказаному напрямку. Як наслідок, апарати карного розшуку, на які фактично покладена ця діяльність, не володіють необхідною вихідною інформацією, потрібною для аналізу відповідної оперативної обстановки та з'ясування змісту безпосереднього об'єкта оперативно-розшукового впливу.

Практичний досвід майже всіх УМВС областей і міст, котрі були охоплені дослідженням, свідчить, що сьогодні аналітична діяльність апаратів карного розшуку зводиться, головним чином, до аналізу та оцінки лише поточної інформації про кінфліктні події. Хоча слід сказати, що в окремих випадках, коли ці події набували значного розмаху і супроводжувалися кримінальними наслідками, для проведення такої роботи утворювалися оперативні штаби, куди надходила досить численна інформація. Це були відомості про місця та характер подій, які вивчалися; сили (суспільні, національні, релігійні верстви), які протистояли в конфліктних ситуаціях; приблизна кількість, настроїв та наміри людей, які брали участь з того чи іншого конфліктуючого боку; перебування серед учасників конфліктних подій кримінальних елементів та наявність у них

зброї тощо. Використання наведених даних під час проведення аналізу дозволяло апаратам карного розшуку вживати таких заходів, які успішно протистояли вибухонебезпечному розвитку конфліктних ситуацій, а також сприяли своєчасному припиненню та розкриттю злочинів у відповідних місцевостях.

Прикладом успішного постійного слідкування за оперативною обстановкою, яка складалася в Одеській області під час надзвичайних придністровських подій, а також вжиття оперативно-розшукових заходів у відповідності з цією обстановкою, можна вважати дії з боку спеціально сформованого тоді штабу при обласному УМВС. Ним двічі на добу збиралися, оброблялися та аналізувалися оперативні відомості не тільки щодо вказаних подій та їх впливу на деякі райони, але й такі, що висвітлювали розвиток суто криміногенної ситуації в цих районах та в цілому в області.

З метою безперервного забезпечення штабу необхідною інформацією до цієї роботи були залучені переважна більшість оперативних працівників карного розшуку та ті сили, що є у їхньому розпорядженні. До речі, значна увага приділялася додатковому придбання помічників з числа населення. Характерно, що при визначенні середовища, з якого підбиралися з цією метою кандидатури, за основу бралася молдавське і гагаузьке населення, як таке, котре найбільш відповідало об'єкту оперативно-розшукового впливу. Будь-які сигнали оперативно значущого характеру негайно перевірялися, при необхідності проводилося втручання в ті чи інші ситуації.

Слід сказати, що значний досвід формування допоміжного апарату за національною ознакою сьогодні вже набутий підрозділами карного розшуку органів внутрішніх справ Чернівецької області, де чимало конфліктних ситуацій виникало в місцях переважного мешкання румунського чи молдавського населення. Вважається, що такий досвід, як позитивний, заслуговує розповсюдження і в інших регіонах, де існують аналогічні ситуації.

Охарактеризований зміст поточного аналізу хоча й відповідає певною мірою практичним потребам, все ж таки залишає за його межами ряд інших важливих аналітичних напрямків і відповідних їм показників. Це, у свою чергу, не дає можливості отримати певне уявлення про реальний стан оперативної обстановки, яка сьогодні чи фактично загострена в більшості регіонів країни, чи потенційно спроможна в будь-який час призвести до вибухонебезпечних подій, а також спланувати відповідним чином необхідні оперативно-розшукові заходи.

Так, сьогодні, як встановлено проведеним дослідженням, у більшості УМВС областей розроблені типові плани дій органів внутрішніх справ на випадок групових та масових порушень громадського порядку. Частіш за все це заходи, котрі мають мобілізаційний характер і передбачають механізм приведення в дію в екстремальних умовах максимуму сил та засобів, які є в їх розпорядженні.

Але, по-перше, ці плани спрямовані, головним чином, на припинення масових виступів, пікетувань тощо, захисту окремих місць та споруд і т.ін.; а по-друге, в даних планах недостатньо врахована оперативна обстановка, яка складається саме у сферах соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних відносин. Дуже обмежені в них заходи оперативно-розшукового характеру.

За цих умов діяльність апаратів карного розшуку і в цілому органів внутрішніх справ у напрямку, який досліджувався, майже всюди, по-перше, пов'язується з втручанням у такі небезпечні події, які вже набули значної сили, а по-друге, спрямовується, головним чином, лише на підтримку громадського порядку. Внаслідок цього й головними засобами впливу під час цього втручання є тільки різноманітні адміністративно-заборонні та обмежувальні заходи.

Щодо оперативно-розшукових заходів, то вони, якщо й проводяться апаратами карного розшуку, в тому числі при взаємодії зі службою кримінального пошуку, мають за мету лише оперативне супроводження загальних дій по охороні громадського порядку, наприклад, виявлення підбурювачів, найбільш активних фігурантів та можливих очевидців подій. Тому закономірно, що особливості оперативно-розшукового втручання апаратів карного розшуку в зазначеній ситуації частіш за все зводилися до застосування оперативно-технічних засобів з метою фіксування поведінки, висловлювань чи вигуків конкретних осіб, установлення свідків тощо. Так було, наприклад, коли з м. Києві виникли вибухонебезпечні ситуації, пов'язані з рухом "Білого братства", похованням Патріарха Володимира та в інших випадках.

Оперативних розробок щодо окремих осіб чи груп, діяльність яких була спрямована на організацію масової непокори органам державної влади і управління, за рідкими винятками, у провадженні апаратів карного розшуку немає.

Українською є практика кримінально-правової боротьби зі злочинами, котрі виникають на ґрунті досліджуваних відносин. Незначні за своєю кількістю кримінальні справи, порушені за фактами минулих подій, рідко закінчувалися розглядом їх у судах.

Отже, є достатньо підстав, щоб зробити висновок про те, що сьогодні існує протиріччя між об'єктивною вимогою щодо активізації

оперативно-розшукової діяльності апаратів карного розшуку в умовах загострення соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів і, власне, станом такої діяльності, який ще не відповідає цій вимозі.

Матеріали дослідження дали можливість підготувати пропозиції та рекомендації, спрямовані на поліпшення вказаної діяльності. З урахуванням її дійсного стану, в сучасних умовах це, перш за все, пропозиції і рекомендації, які мають організаційне значення.

Так, у сфері *організаційно-управлінського забезпечення* даного напрямку роботи вважається за необхідне в УМВС областей та великих міст сформувати в структурі управлінь чи відділів карного розшуку спеціальні ланки (це, за можливості, групи чи окремі співробітники), на які покласти функції:

збору та аналізу інформації, яка відображає стан і зміни оперативної обстановки, глибоке вивчення будь-яких подій, пов'язаних з вибухонебезпечними конфліктними ситуаціями;

розробки проектів планів організаційних, організаційно-методичних та практичних заходів, спрямованих на забезпечення систематичного оперативно-розшукового, у тому числі профілактичного, впливу на такі ситуації;

підготовки пропозицій щодо прийняття оперативних рішень про дії апаратів карного розшуку, у тому числі у взаємодії з іншими оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, в екстремальних умовах;

організації підсумкових службових нарад;

підготовки матеріалів для відповідного навчання оперативного складу карного розшуку в системі службової професійної підготовки з питань оперативно-розшукової діяльності.

Цю пропозицію можливо реалізувати шляхом видання спеціальних наказів по УМВС, проекти яких доцільно підготувати управлінням чи відділом карного розшуку.

У питаннях *інформаційно-аналітичної діяльності* апаратів карного розшуку слід якнайшвидше налагодити систему збору необхідних обліково-аналітичних показників, за допомогою яких можна об'єктивно оцінювати оперативну обстановку, що складається у сфері соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних відносин.

Дослідження дає підстави запропонувати апаратам карного розшуку на обласних та міських рівнях проводити постійний (з періодичністю поквартального виконання) комплексний аналіз зазначеної оперативної обстановки, до змісту якого віднести показники, що відображають:

первинні події, які відіграли роль приводів до виникнення конфліктних ситуацій;

етапи розвитку таких ситуацій;

ставлення до них з боку різних політичних, ідеологічних та національних кіл;

причини, які породжували суто соціальні, міжнаціональні чи міжконфесійні конфлікти, специфічні елементи механізму їх впливу на загострення ситуації, у тому числі з кримінальними наслідками;

характеристику окремих осіб, які виступали в ролі лідерів масових рухів чи протистоянь у конфліктних ситуаціях;

можливу причетність деяких осіб із числа вказаних лідерів до кримінального середовища;

перебування в лавах конфліктуючих сторін кримінальних авторитетів, мету та мотивацію цієї їх присутності, шляхи використання ними конфліктних ситуацій для реалізації злочинних намірів;

найбільш розповсюджені злочини, які мають місце в даних ситуаціях, та їх особливості; кількість заяв про них, що надійшли до органів внутрішніх справ за цей період, та порушених на їх підставі кримінальних справ і притягнутих до відповідальності злочинців;

спеціальні дії органів внутрішніх справ відповідно до змістовного характеру кожного з етапів розвитку конфліктних ситуацій, результативність застосування в цих випадках оперативно-розшукових заходів, у тому числі допоміжного апарату карного розшуку.

Указаний аналіз вважається доцільним умовно поділити на дві основні складові частини (чи напрямки), а саме: поглиблене вивчення конфліктів і їх наслідків, які мали місце; аналіз і оцінку фактичного соціального, національного (міжнаціонального), конфесійного (міжконфесійного) становища, що є постійним фоном у розвитку відповідних відносин.

З цією метою за першим напрямком інформація повинна черпатися саме з матеріалів про конфліктні події (доповідні службові документи, матеріали адміністративних чи кримінальних справ, публікації в пресі тощо), а також з документів, що можуть відображати заходи по втручання в ці події і результати даного втручання (особливо оперативно-розшукового).

Що стосується другого напрямку аналізу, то для його проведення першочерговими джерелами інформації можуть бути:

матеріали засобів масової інформації;

офіційні повідомлення державних, громадських, релігійних та інших організацій;

оперативна інформація, яка надходить від допоміжних співробітників стосовно поведінки лідерів, авторитетів та інших суб'єктів кримінального

середовища, місць концентрації антигромадських елементів, особливо у зв'язку із розростанням конфліктних ситуацій;

особисті спостереження співробітників карного розшуку, в тому числі тих, хто веде аналітичну роботу.

Важливим джерелом інформації можуть бути, за умов налагодження тісних службових стосунків, інші структурні ланки органів внутрішніх справ (такі, як апарати кримінального пошуку чи боротьби з організованою злочинністю), підрозділи СБУ та ін.

Особливе значення при виборі джерел аналітичної інформації має врахування її причетності до характеру відносин, які вивчались.

Це, наприклад, пов'язаність її походження з певним соціальним, національним, конфесійним середовищем, політичними, ідеологічними, націоналістичними течіями і відповідними формальними чи неформальними організаційними структурами. Саме завдяки цьому забезпечується необхідна диференціація аналітичної інформації, що й дає можливість дійти до істотних причин та первинних приводів виникнення конфліктів. Тому сьогодні дуже важливо налагодити збір спеціальної аналітичної інформації за допомогою допоміжного апарату. А для цього слід, по-перше, виявити та залучити існуючі відповідні сили, а по-друге, організувати послідовне формування цільового спецапарату (з урахуванням указаних вище елементів об'єкта аналізу).

Комплексний аналіз оперативної обстановки дозволяє не тільки зрозуміти саме явище, яке є об'єктом вивчення, але й визначитися з ним (з його специфічним змістом) як з об'єктом оперативно-розшукового впливу з боку апаратів карного розшуку. А це вже є практичне призначення аналізу, яке реалізується шляхом формування його висновків та розробки адекватних (з урахуванням особливостей об'єкта втручання) організаційних і практичних оперативно-розшукових заходів.

Організаційною основою забезпечення оперативно-розшукової діяльності апаратів карного розшуку в умовах загострення конфліктних ситуацій слід вважати цільове планування.

Головним при вирішенні цього питання є визначення особливої спрямованості заходів, які плануються, що, у свою чергу, залежить, як уже говорилося вище, від змісту об'єкта оперативно-розшукового впливу, а саме таких його елементів, як:

середовище і фактичне становище соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних відносин у тій частині, яка стосується певних аномалій або конфліктних загострень в їх розвитку;

загальні чинники, а також події, які виступають у ролі приводів чи мотивів конфліктних ситуацій, у тому числі такі, що мають протиправний характер;

певні верстви населення (окремі особи, соціальні групи, у тому числі утворені за національними, релігійними та іншими соціально значущими ознаками; протиправні формування і окремі кримінальні елементи, причетні до конфліктних подій або потенційно спроможні негативно впливати на їх розвиток);

факти, що вказують на підготовку у зв'язку з цими подіями або їх фоном конкретних злочинів;

негативні (суто кримінальні чи криміногенні) наслідки конфліктів та соціальних вибухів після ліквідації останніх.

Вказані елементи об'єкта оперативно-розшукового впливу мають визначальне значення для формування змісту планування, забезпечення найважливішого принципу адекватності заходів, які плануються, даному об'єкту.

З урахуванням вивченого практичного досвіду рекомендується такий схематичний зміст типового плану оперативно-розшукових дій апаратів карного розшуку в умовах загострення соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів.

1. Організаційні заходи:

- формування спеціалізованих ланок у структурі управлінь чи відділів карного розшуку УМВС, у тому числі утворення в разі необхідності спільно зі слідчими апаратами оперативно-слідчих груп для розкриття та розслідування злочинів, вчинених у період конфліктних подій;

- визначення та нормативне закріплення службових функцій;

- створення (зміцнення) технічних, у тому числі оперативно-криміналістичних, ресурсів;

- визначення способів швидкого розгортання та використання вказаних ресурсів у надзвичайних умовах;

- професійне навчання співробітників карного розшуку особливостям оперативно-розшукової роботи в екстремальних умовах, у тому числі проведення спеціальних занять з урахуванням досвіду минулих подій;

- забезпечення взаємодії з іншими оперативними підрозділами та службами по охороні громадського порядку, з органами СБУ.

2. Заходи інформаційно-аналітичного характеру:

- визначення змісту комплексного аналізу оперативної обстановки, який передбачається провести в запланованому періоді, переліку потрібної для цього інформації та джерел її отримання;

- додаткове формування таких джерел, як, наприклад, створення спеціальних інформаційних баз даних, організація пунктів оперативного збору інформації про розвиток надзвичайних подій;

– організація заходів (у тому числі спільно зі службою кримінального пошуку) щодо спеціального одержавлення цільової оперативної інформації з місць, де найчастіше концентруються верстви населення, які протистоять одна одній за релігійними, національними мотивами, а також антигромадські елементи тощо;

– уточнення напрямків, за якими буде проводитись реалізація висновків аналізу, у тому числі визначення об'єктів безпосереднього оперативно-розшукового впливу з боку апаратів карного розшуку.

3. Конкретні заходи щодо оперативно-розшукового впливу, у тому числі стосовно окремих напрямків та безпосередніх об'єктів втручання, а саме:

– дії, спрямовані на оперативно-розшукову профілактику можливого кримінального розвитку конфліктних ситуацій (облік і профілактичні заходи щодо незаконно створених угруповань і їх членів; оперативний нагляд за груповими формуваннями чи окремими особами, що можуть скоїти злочини у зв'язку з указаними ситуаціями, або за тими, чиї наміри спрямовані на організацію масової непокорі державним органам влади і управління; оперативна розробка відповідних об'єктів; організація зв'язку з відповідними організаціями, установами, засобами масової інформації, у тому числі з метою проведення пропагандистських заходів);

– заходи по формуванню дієздатного допоміжного апарату (облік існуючого його складу; аналіз фактичної його розстановки; визначення додаткових його потреб, у тому числі відповідно до оточуючого середовища, стану і тенденцій розвитку соціальних, міжнаціональних та міжконфесійних відносин; вивчення можливостей використання архівного допоміжного апарату; розробка заходів щодо забезпечення нагальних зв'язків з такими співробітниками в умовах загострення ситуацій);

– заходи мобілізаційного характеру, спрямовані на забезпечення швидкого оперативно-розшукового втручання апаратів карного розшуку в надзвичайні ситуації, у тому числі такі, що пов'язані з кримінальними явищами, потребою розкриття чи попередження тяжких злочинів тощо.

4. Заходи по роботі з особовим складом карного розшуку: організація навчання стосовно напрямку діяльності, який досліджувався, в системі професійної підготовки; службові наради, семінари, відрядження в інші регіони, у тому числі за кордон, з метою вивчення передового досвіду роботи тощо.

Результати проведеного дослідження доведені до ГУКР МВС України. На думку авторського колективу, реалізація наших пропозицій та рекомендацій посприє поліпшенню практичної роботи, спрямованої на боротьбу зі злочинністю.

СУЧАСНЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ – ДІЛЬНИЧНОМУ ІНСПЕКТОРУ МІЛІЦІЇ

І.В. ХОТІНЬ

У складних суспільно-політичних умовах загострення криміногенної ситуації виключно важливе місце в діяльності органів внутрішніх справ належить дільничним інспекторам міліції.

Основними завданнями дільничного інспектора на адміністративній дільниці є надійний захист прав і законних інтересів громадян від злочинних посягань; проведення профілактичної роботи серед осіб, схильних до вчинення злочинів та інших правопорушень; забезпечення охорони громадського порядку; запобігання, припинення та розкриття злочинів; здійснення адміністративного нагляду за особами, щодо яких його встановлено; боротьба з пияцтвом, алкоголізмом і наркоманією¹.

Виконання цих завдань можливе за умови глибокого і всебічного знання стану справ на території обслуговування, негайного реагування на заяви і повідомлення громадян про факти правопорушень чи умови, що їм сприяють, при строгому і беззастережному дотриманні законів. Успіх при цьому забезпечується своєчасним і якісним відбором інформації дільничним інспектором, рівнем його аналітичної роботи, вмінням застосовувати методики аналізу оперативного стану на території обслуговування.

За тих позитивних змін, що мають місце в організації діяльності органів внутрішніх справ по боротьбі зі злочинністю, по-новому визначаються місце і роль дільничного інспектора міліції в розкритті злочинів.

Характер і масштаби робіт, що виконуються при розкритті злочинів, ставлять перед дільничними інспекторами ряд обов'язкових вимог, основними з яких є: чітке і беззастережне додержання законів, недоторканість прав громадян, вміння користуватися спеціальними засобами і застосовувати зброю, володіння навичками роботи з криміналістичною та комп'ютерною технікою, постійне підвищення рівня професійної майстерності.

Робота дільничного інспектора міліції по розкриттю злочину починається з моменту отримання інформації про його скоєння чи підготовку. Джерелами інформації про злочин можуть бути співробітники галузових служб і підрозділів органів внутрішніх справ,

інших правоохоронних органів, а також посадові особи державних і громадських організацій та установ, комерційних підприємств, кооперативів, індивідуальні робітники чи комерсанти, громадяни, засоби масової інформації. Своєчасність отримання інформації забезпечується наявністю постійного зв'язку з органами внутрішніх справ².

Хотінь Іван Васильович – старший викладач кафедри управління Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

Оскільки на обслуговуваній дільниці можуть бути вчинені різні злочини, інспектор повинен знати кількість і характер скоєних і нерозкритих злочинів різних видів, час і місце їх скоєння, прикмети розшукуваних осіб чи номерних речей.

При відпрацюванні інформації про злочин, як правило, в першу чергу провадиться перевірка осіб, які перебувають на обліках органу внутрішніх справ, особливо тих, хто в минулому скоював аналогічні злочини. Виникає необхідність перевірити місцевих правопорушників, осіб, які вже затримувались за підозрою у скоєнні злочинів, тих, хто зловживає спиртними напоями, дрібних розкрадачів, наркоманів, продавців речей неzustановленої приналежності, підлітків, які перебувають на обліку чи підлягають направленню в СПТУ, а також осіб, щодо яких відмовлено в порушенні кримінальних справ або припинено їх ведення.

Обов'язково, якщо злочин скоєно в житловому будинку, з'ясовуються відомості про наявність кубел розпусти. При виявленні їх необхідно перевірити постійних відвідувачів таких квартир відносно їх причетності до скоєння злочину.

У ході проведення заходів по розкриттю злочину встановлюються і перевіряються коло знайомих потерпілого та інших мешканців квартири (якщо вона комунальна), неповнолітні правопорушники, які групуються у мікрорайоні, та інші категорії осіб.

Професіоналізм дільничного інспектора в цьому напрямку визначається вмінням здобувати, накопичувати та використовувати інформацію за допомогою електронно-обчислювальної техніки, розроблених в органах внутрішніх справ автоматизованих інформаційних систем.

ГУМВС України в м.Києві розроблена концепція комп'ютеризації органів внутрішніх справ міста, на основі якої передбачено створення єдиної інформаційно-обчислювальної мережі з застосуванням більш продуктивних швидкісних каналів передачі і отримання наявної інформації. (За оцінкою зарубіжних спеціалістів застосування комп'ютерів в управлінській діяльності підвищує продуктивність праці при підготовці рішень у десять разів, обміні інформацією — у п'ять разів³).

На основі централізованих обліків АБД, які мають управління (відділи) внутрішніх справ, розроблена система інтегрованого автоматизованого банку даних, за якою пошук необхідної інформації здійснюється як від "особи", так і від "інформації", що відноситься до самої особи. Важливо те, щоб інформація від "особи" щодо її демографічних даних, судимості, зв'язків, скоєних злочинів тощо, наявності в неї автотранспортних засобів, мисливської зброї, притягнення до адміністративної відповідальності, перебування на обліках спецкатегорії була у дільничного інспектора міліції і систематично доповнювалась після виїзду на місце події, перевірки заяв, скарг та повідомлень громадян, здійснення поквартирного обходу, іншої повсякденної роботи.

Неприпустимим є те, що багато матеріалів з інформацією про осіб, що стоять на обліку, та інших осіб, про кубла розпусти, їх утримувачів та

постійних відвідувачів, а також осіб, схильних до вживання наркотичних засобів, після перевірки службою дільничних інспекторів списується в архів.

Особливо негативним є те, що після переведення дільничного інспектора на іншу роботу залишається, як правило, тільки частина облікових даних по дільниці (списки) у старшого дільничного інспектора чи у відділі по роботі з дільничними інспекторами. У зв'язку з цим співробітникам служби дільничних інспекторів за допомогою спеціалістів інформаційних бюро необхідно відпрацювати конкретну програму "Дільниця", за допомогою якої у банк даних своєчасно вносити інформацію по кожній адміністративній дільниці.

З урахуванням зв'язку підсистем інтегрованого автоматизованого банку даних, новостворена підсистема "Дільниця" зможе активно взаємодіяти з підсистемами "Особа", "Автомобіль", "Зброя", "Нерозкриті злочини", "Адміністративні правопорушники" та ін. Фактично в підсистему "Дільниця" входять дані всіх підсистем, але з більш детальним розподілом відносно території адміністративної дільниці. Адже, наприклад, особа може мати автомобіль, зареєстровану зброю, може бути притягнута до адміністративної відповідальності, або проходити по матеріалах карної справи, у веденні якої відмовлено, може працювати в установі, де скоєні тяжкі резонансні злочини, що не розкриті. До того ж, як правило, при поквартирному обході населення дільничний інспектор збирає відомості про ставлення особи до сім'ї, про те, де працюють члени її сім'ї, з ким із сусідів вона дружить, чи займається комерційними справами, чи має родичів за межами міста тощо.

При правильному використанні АІС "Дільниця" такі відомості можна одержати з банку даних за значно коротший період, ніж відпрацьовуючи практично безпосередньо на території.

Від кількості аналітичних даних на комп'ютерному обліку залежать скорочення часу та економія зусиль, які витрачаються на опитування потерпілого та інших осіб про обставини вчинення злочину, прикмети злочинців, встановлення можливих "наводчиків", перевірку горищ, підвалів, підсобних приміщень, обхід квартир тощо, одержання іншої інформації, що має значення для розкриття злочину, а в необхідних випадках – для організації переслідування злочинців, блокування шляхів їх відходу.

¹ Див.: Інструкція по роботі дільничного інспектора міліції: Затверджена наказом МВС України 16 січня 1992 р., п. 1.3. К., 1992.

² Див.: Методические рекомендации участковым инспекторам милиции по участию в раскрытии некоторых видов преступлений, п. 1.1. К.: МВД Украины; Украинская академия внутренних дел, 1993.

³ Див.: Рыбалко Т.В. Автоматизированная система "Заявление" // Бюллетень по обмену опытом. № 115. К., 1994. с. 43.

ПОВНОВАЖЕННЯ НАЧАЛЬНИКА ОРГАНУ ДІЗНАННЯ І ОСОБИ, ЯКА ПРОВАДИТЬ ДІЗНАННЯ

Д.П. ПИСЬМЕННИЙ

Визначаючи органи дізнання, КПК України в одних випадках відносить до них керівників окремих установ (начальників, командирів), а в інших – державні органи (міліцію, органи безпеки, органи прикордонної охорони) без вказівки, які ж посадові особи правомочні вести розслідування.

У той же час кримінально-процесуальний закон, регламентуючи діяльність по провадженню дізнання, розрізняє орган дізнання і особу, яка провадить дізнання. Орган дізнання представляє його керівник, наприклад начальник органу міліції. Він має право провадити дізнання у будь-якій справі, яка віднесена до компетенції органу дізнання, а також виконувати окремі слідчі дії. У таких випадках він керується нормами, адресованими як органу дізнання, так і особі, яка провадить дізнання.

Відповідно до Закону України від 28 червня 1994 р. "Про внесення змін до статті 7 Закону України "Про міліцію" у своїй діяльності міліція підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України. Міністр внутрішніх справ України здійснює керівництво всією міліцією України.

В Автономній Республіці Крим міліцією керує заступник міністра внутрішніх справ України в Криму. В областях, містах, районах міліцією, крім транспортної, керують відповідно начальники головних управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті, начальники міських і районних відділів (управлінь) головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті.

Керівництво транспортною міліцією здійснюється у порядку, що визначається Міністерством внутрішніх справ України.

Заступник міністра внутрішніх справ України – начальник Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Криму призначається на посаду і звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням міністра внутрішніх справ України.

Начальники головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в областях, містах Києві, Севастополі та на транспорті

Письменний Дмитро Петрович – кандидат юридичних наук, доцент, докторант Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

призначаються на посаду і звільняються з посади міністром внутрішніх справ України.

Начальники міських, районних, лінійних відділів (управлінь), головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в області, місті та на транспорті призначаються на посаду і звільняються з посади міністром внутрішніх справ України, за поданням відповідно заступника міністра внутрішніх справ України, начальника Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в Криму, начальників головних управлінь, управлінь Міністерства внутрішніх справ України в областях, містах Києві, Севастополі та на транспорті¹.

Начальник органу міліції, виступаючи як начальник органу дізнання, несе повну відповідальність за якість роботи, здійснює керівництво дізнанням, призначає осіб, які провадять дізнання по конкретній кримінальній справі.

У КПК України не дається визначення особи, яка провадить дізнання, не міститься і окремої статті, яка б регламентувала її повноваження.

В юридичній літературі щодо цього існують різні тлумачення. Одні вважають, що такою є особа, яка уповноважена начальником органу дізнання на провадження дізнання². Інші додержуються думки, що особа, яка провадить дізнання – це процесуальна фігура, яка наділяється законом відповідними правами і обов'язками³.

Ми сподіваємось, що в очікуваному КПК України повинна бути окрема норма "Дізнавач", в якій потрібно вказати, що це посадова особа, яка уповноважена провадити дізнання у кримінальній справі начальником органу дізнання.

Кримінально-процесуальний закон, регламентуючи порядок провадження дізнання, в одних статтях суб'єктам, уповноваженим здійснювати дії або приймати рішення, надає права і обов'язки органу дізнання (ст. 4, 23, 29, 31, 53¹, 65, 79, 94, 97-99¹, 100, 101, 103, 104, 106, 109, 110 КПК України), а в інших – права і обов'язки особи, яка провадить дізнання, (ст. 21, 22, 26, 43, 49-51, 52, 53, 60, 66, 67, 72, 77, 79 КПК України та ін.).

Про начальника органу дізнання як суб'єкта кримінального процесу прямо зазначається тільки в одній статті закону (ст. 426 КПК України), яка закріплює право начальника органу дізнання на затвердження протоколу.

У цілому ж процесуальний стан начальника органу дізнання не отримав чіткого визначення в законі. Зокрема, не отримали регламентації в кримінально-процесуальному законі питання про обсяг і

співвідношення прав начальника міліції як начальника органу дізнання і особи, яка провадить дізнання.

Сталося це тому, що, як вказувалось раніше, закон у більшості випадків згадує лише в цілому про орган дізнання або про особу, яка провадить дізнання.

На цій підставі деякі автори дійшли висновку, що начальник міліції як начальник органу дізнання є тільки адміністративним керівником відповідного органу і ніяких процесуальних функцій не має, а його відносини з особою, яка провадить дізнання, носять чисто службовий, а не процесуальний характер⁴.

Все ж більш обґрунтованою бачиться інша позиція: відносини начальника органу дізнання, зокрема органу міліції, з особою, яка провадить дізнання, повинні будуватись на тій же підставі, що і відносини між начальником слідчого відділу та слідчим, і носити процесуальний характер⁵.

Звичайно в практиці так і відбувається. Начальник міліції як начальник органу дізнання контролює своєчасність дій особи, яка провадить дізнання по розкриттю та попередженню злочинів, здійснює заходи щодо найбільш повного і об'єктивного дослідження обставин конкретної кримінальної справи. З метою такого контролю начальник затверджує постанови про проведення окремих слідчих дій у ході дізнання, бере безпосередню участь у слідчих діях. Керівникові органу дізнання належить право перевірки справ, дачі вказівок особі, яка провадить дізнання, відносно провадження тих чи інших дій, притягнення будь-якої особи як обвинуваченої, кваліфікації злочину і обсягу обвинувачення. Також він має право передавати справу від одного працівника дізнання іншому, доручати розслідування групі працівників дізнання.

Відносини службового підпорядкування особи, яка провадить дізнання, і начальника органу дізнання (зокрема, органу міліції) не повинні підміняти процесуальних відносин.

Між оперативним працівником, який провадить дізнання у справі, і начальником міліції як керівником органу дізнання можуть виникати суперечності з принципових питань, пов'язаних з розслідуванням конкретної кримінальної справи. Наприклад, начальник органу дізнання дає вказівку закрити кримінальну справу, а особа, яка провадить дізнання, не погоджується з ним. Зрозуміло, вказівки начальника обов'язкові для співробітника органу міліції у силу службової підлеглості. Проте, коли мова

йде про прийняття рішень з процесуальних питань, не можна все зводити тільки до адміністративно-службових відносин.

Особа, яка провадить дізнання, згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством забезпечена відповідними правами для успішного розслідування злочинів і рішення по справі приймає на підставі оцінки доказів "за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи у їх сукупності, керуючись законом" (ст. 67 КПК). Таким чином, відносини, в які вступає керівник органу дізнання з особою, яка провадить дізнання, й іншими учасниками процесу – це відносини процесуальні. Тому не можна не погодитись з думкою, що питання про правовий статус керівника органу дізнання (зокрема, начальника міліції) потребує дальшого правового регулювання⁶.

Так, у відповідній правовій нормі треба вказати, в яких випадках начальник органу дізнання (начальник міліції) повинен затверджувати постанови, підготовлені особою, яка провадить дізнання. Нам здається, що це необхідно робити лише при винесенні рішень з найбільш важливих питань розслідування справи, які належать до компетенції органу дізнання (постанова про порушення кримінальної справи або відмова в порушенні справи та ін.).

Уявлення про правовий стан особи, яка провадить дізнання, складається в результаті аналізу норм КПК України, що визначають її права та обов'язки, а також взаємовідносини з начальником міліції як керівником органу дізнання, слідчим і прокурором. Звичайно, маються на увазі процесуальні взаємовідносини, які виникають у зв'язку з провадженням дізнання.

Кримінально-процесуальний закон наділяє особу, яка провадить дізнання, широким спектром прав. При відповідних умовах, які складаються у ході розслідування конкретної кримінальної справи, ця особа зобов'язана ці права реалізувати. За КПК України особа, яка провадить дізнання, має право:

- викликати будь-яких осіб як свідків і потерпілих для допиту або експертів для подання висновків;

- вимагати від підприємств, установ, організацій, службових осіб і громадян пред'явлення предметів і документів, які можуть встановити необхідні в справі фактичні дані;

- вимагати проведення ревізій (ст. 66 КПК);

оцінювати докази за своїм внутрішнім переконанням (ст. 67 КПК);

визнавати відповідних осіб потерпілими, цивільними позивачами, їх представниками і представником цивільного відповідача, притягувати особу як цивільного відповідача (ст. 49, 50-52 КПК);

об'єднувати і виділяти в окреме провадження кримінальні справи (ст. 26 КПК);

приєднувати до справи речові докази (ст. 79 КПК);

приймати рішення про проведення таких слідчих дій: допит; очна ставка; пред'явлення предметів та особи для впізнання; обшук особи при її затриманні або взятті під варту, а також обшук у приміщенні або іншому місці, коли існує достатньо даних вважати, що ця особа має при собі предмети чи документи, які багато важать для справи; огляд; судово-медичне освідчування; відтворення обстановки і обставин події (ст. 167, 168, 171-175, 184, 190, 193, 194 КПК).

Крім вищеназваних прав, особа, яка провадить дізнання, зобов'язана:

вживати всіх передбачених законом заходів для всебічного дослідження обставин справи, виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність, не перекладаючи при цьому на обвинуваченого обов'язку доказування і не домагаючись його показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів (ст. 22 КПК);

оцінюючи докази у справі, розглядати їх у сукупності, не надаючи їм наперед встановленої сили, керуючись законом (ст. 67 КПК);

заявляти самовідвід за наявності однієї з обставин, що виключає згідно з законом участь даної особи у справі як такої, яка провадить дізнання (ст. 60 КПК);

вирішувати питання про відвід, заявлений під час провадження дізнання перекладачеві, експертові і спеціалістові (ст. 62 КПК);

роз'яснювати особам, які беруть участь у справі, їх права і забезпечувати можливість здійснення цих прав (ст. 53 КПК);

забезпечувати належне оформлення протоколів виконуваних слідчих дій (ст. 84-85² КПК);

забезпечувати зберігання речових доказів і документів, що мають значення джерел доказів (ст. 79, 83 КПК);

вживати необхідних заходів щодо нерозголошення даних попереднього розслідування (ст. 121 КПК).

Дійсно, коло процесуальних повноважень особи, яка провадить дізнання, дуже широке. Разом з тим вона не володіє тією процесуальною самостійністю, якою володіє слідчий. Останній, не погодившись з вказівками прокурора з таких принципових питань слідства, як притягнення особи як обвинуваченої, обсяг обвинувачення і кваліфікація злочину, а також щодо підсумкового рішення про направлення справи для віддання обвинуваченого до суду або про закриття справи, вправі подати справу вищестоящому прокуророві з письмовим викладом своїх заперечень (ст. 114 КПК). Особа ж, яка провадить дізнання, зобов'язана виконати будь-яку вказівку прокурора. Вона має право оскаржити таку вказівку вищестоящому прокуророві, не призупиняючи її виконання.

Ступінь процесуальної самостійності особи, яка провадить дізнання, значно менший, ніж слідчого, постанови якого не потребують затвердження (крім випадків, коли за законом необхідна санкція прокурора). Тим часом особа, яка провадить дізнання, вимушена звертатись до начальника міліції як керівника органу дізнання за затвердженням ряду основних процесуальних документів. У першу чергу це стосується постанови про направлення справи (її порушення, відмову в порушенні, зупинення і відновлення або закриття), про притягнення особи як обвинуваченої і застосування до неї заходів процесуального примусу (затримання, привід, обшук, накладення арешту на майно та ін.).

Начальник міліції як керівник органу дізнання вправі не затвердити рішення особи, яка провадить дізнання, і запропонувати їй зробити по-іншому. Вказівки начальника органу дізнання про виконання процесуальних дій у кримінальній справі обов'язкові для особи, яка провадить дізнання.

¹ Див.: Голос України. 1994. 8 липня.

² Див.: *Кругликов А.П.* Правовое положение органов и лиц, производящих дознание, в советском уголовном процессе. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1986. С.7.

³ Див.: *Дознание в органах внутренних дел: Учеб. пособие.* М.: МВШМ МВД СССР, 1986. С.14.

⁴ Див., наприклад: *Савицкий В.М.* Очерк теории прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве. М.: Наука, 1975. С. 209.

⁵ *Иванов В.А.* Дознание в советском уголовном процессе. Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. С. 19.

⁶ Див.: *Милиция как орган дознания.* К.: КВШ МВД СССР, 1989. С.30.

ШТАТНА ЧИСЕЛЬНІСТЬ ОСОБОВОГО СКЛАДУ. ЯК ЇЇ ВИЗНАЧАТИ?

О.В.КІЗНЕР, М.А.КАЛАНТАЙ

Нідвищенню ефективності боротьби зі злочинністю сприяють правильна організація діяльності співробітників органів внутрішніх справ, удосконалення форм і методів їх праці, раціональне вирішення кадрового та іншого забезпечення, чітке встановлення функціональних обов'язків, покращання взаємодії з іншими службами. Особливо це стосується співробітників провідних служб (КР, ДСБЕЗ, ДАІ, слідства та ін.), які перебувають в авангарді боротьби зі злочинністю і виконують великий обсяг покладених на них нормативними актами обов'язків.

Досягнення максимальної ефективності діяльності таких співробітників можливе за умови високої організації праці, правильного використання наявних сил і засобів, науково обгрунтованих нормативів навантаження. Звідси важливого значення набувають такі фактори, як величина навантаження, фактичний обсяг виконуваної роботи, продуктивність праці співробітників як оціночні показники ефективності діяльності. Знання цих показників дозволяє відшукати шлях, котрий веде до створення моделі розрахунку нормативів штатної чисельності відповідних категорій співробітників.

Знайомлячись з проблемами, пов'язаними з розробкою навантаження і штатної чисельності співробітників органів внутрішніх справ, ми проаналізували інформацію з доступних джерел (література, нормативний матеріал та ін.) і встановили, що в деяких з них містяться головним чином теоретичні, методологічні, постановочні питання даних проблем¹, а в окремих — наводяться методики визначення штатної чисельності співробітників ряду служб системи МВС². Проте у переважній більшості ці методики або не можуть бути прийнятними, або потребують суттєвої доробки, внаслідок чого втілення в практичну діяльність вони не знайшли.

Кізнер Олександр Вікторович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника лабораторії № 2 Наукового центру Української академії внутрішніх справ, полковник міліції;

Калантай Микола Андрійович — науковий співробітник лабораторії № 2, майор міліції.

Так, Л.Ш.Берекашвілі пропонує величину навантаження визначати в цілому для органу внутрішніх справ за показниками діяльності всіх співробітників карного розшуку шляхом введення бальних індексів³. Ця методика досить складна для практичних працівників і до того ж, як зазначає сам автор, при її використанні не враховується цілий ряд робіт, не пов'язаних з розкриттям злочинів, але котрі передбачені функціональними обов'язками співробітників. Іншими словами — навантаження штучно занижується. Неясно, яким саме чином отримуються бали, що також автором не обумовлюється.

В.Ф.Статкус пропонує обчислювати штатну чисельність слідчих за досить громіздкою формулою⁴.

Цей підхід здається суперечливим з таких міркувань. У формулі кількість кримінальних справ, що перебувають у провадженні, ділиться на кількість скінчених справ і потім помножується на число обвинувачених. Внаслідок ділення отримується абстрактна величина, котра при множенні на число обвинувачених буде давати знову-таки кількість обвинувачених, але аж ніяк не слідчих. Далі, не враховується інша, передбачена функціональними обов'язками робота, наприклад, розкриття злочинів, організаційна і профілактична робота, робота по дізнанню і т.ін. Зрештою, зовсім не зрозуміло, як отримано інтегрований поправочний коефіцієнт, чому саме він такий і що поправляє, коли виражений постійною величиною (0,0217).

У спільних методичних рекомендаціях МВС СРСР і Академії МВС СРСР з розрахунків штатної чисельності співробітників ряду служб даються, на нашу думку, не цілком обґрунтовані нормативи віднаходження цієї чисельності. Наприклад, для розрахунку штатної чисельності оперуповноважених карного розшуку прийнято за норму на одного співробітника 28 розкритих злочинів за рік, а слідчих — 38 кримінальних справ, що перебувають у провадженні, або 23 кримінальних справи, закінчених провадженням⁵. Ці методики, незважаючи на удавану простоту, є вельми суперечними.

Як для співробітників карного розшуку, так і для слідчих зазначені кількісні нормативи без поправочних коефіцієнтів не можуть бути прийнятими внаслідок того, що і розкривані злочини, і справи, що розслідуються, різняться між собою складністю, обсягом, багатоепізодністю тощо. Крім цього, у методиках не враховуються значні обсяги інших робіт (організаційні заходи, чергування, службова підготовка, профілактична робота, правова пропаганда тощо), котрі виконуються зазначеними співробітниками у відповідності з їх безпосередніми обов'язками.

Методика розрахунку штатної чисельності слідчих має ще один суттєвий недолік. Розглянемо це на прикладі Мінського РУВС м.Києва. В його штаті 35 слідчих. У середньому за рік (протягом 1988-1992 рр.) перебувало у провадженні 2420 кримінальних справ, а закінчено, враховуючи закриті справи, – 438. Якщо розрахувати потребу у слідчих за першим варіантом, то їх повинно бути 63 ($\frac{2420}{38} = 63,2$), якщо за другим – 19. Така велика різниця свідчить про недостатню обгрунтованість методики. Вона надійна і прийнятна тоді, коли за будь-яким з пропонованих варіантів визначення чисельності отримується однаковий результат або результати з незначною різницею.

Отже важко погодитися з правомірністю використання даних методик у практичній діяльності органів внутрішніх справ.

Вивчення стану оргштатної роботи органів внутрішніх справ свідчить, що відсутність єдиних науково обгрунтованих методик призводить до певного свавілля при визначенні штатної чисельності конкретної категорії співробітників, що у свою чергу часто веде до зниження результатів їх діяльності. До того ж, визначення штатної чисельності співробітників більшості служб не регламентоване діючими нормативними актами МВС України. Тут, здебільшого, домінуючим є суб'єктивний підхід, особистісні стосунки, іноді помилкові уявлення тих чи інших керівників, володіючих правом розпорядження штатною чисельністю. Через це при визначенні структури і штату, наприклад, підрозділів карного розшуку чи слідства головним чином ураховують загальний стан злочинності, кількість справ, що перебувають у провадженні, і деякі інші фактори, які в сукупності не дають можливості правильно зформулювати кількісний склад співробітників відповідних служб.

Удосконалення штатної політики і оптимізація трудових процесів є важливою проблемою, пов'язаною з науковою організацією праці підвищенням її продуктивності і ефективності. Праця, як доцільна діяльність людини, є основою будь-якого виробничого процесу. Тому при виборі найбільш доцільних форм його організації необхідний аналіз кожного елемента виконуваної роботи, що можливо при чітко відлагодженій системі нормування, яка є основною складовою частиною наукової організації праці.

Діяльність співробітників органів внутрішніх справ важко віднести до виробничої, але разом з тим вона завжди виражається

в часових, фізичних, розумових витратах, і отже піддається нормуванню, яке створює підвалини для розробки штатної чисельності.

Важливим етапом такої розробки є вивчення витрат робочого часу на виконання співробітниками їх безпосередніх обов'язків. Воно має здійснюватися в усіх випадках запровадження норм, а також з метою пошуку можливих шляхів удосконалення організації праці. Вимір часових витрат на виконання певних трудових процесів дозволяє досить повно усвідомити функціональні обов'язки співробітників, детально вивчити механізм і зміст основних функцій, визначити ступінь інтенсивності праці, виявити наявність і походження непродуктивних витрат часу на виконання невластивих функцій.

Нормування праці з використанням дослідницьких методів обробки даних про витрати робочого часу застосовуються у трудовій діяльності зі складною специфікою організаційно-технічних умов її виконання в різних підрозділах, а також в умовах, коли відсутні нормативи, що притаманне діяльності співробітників більшості служб органів внутрішніх справ. У подібних випадках вивчення організації і витрат робочого часу співробітників здійснюється методами фотографії і самофотографії їх робочого дня та аналізу процесу праці. Проведення досліджень за допомогою цих методів безпосередньо на робочих місцях дає змогу врахувати всі специфічні умови праці і встановити оптимальне навантаження, а на цій основі побудувати модель розрахунку штатної чисельності.

Дослідження питання розробки нормативів штатної чисельності, як і будь-яке інше дослідження, починається з опрацювання інформації, одержаної з доступних джерел, у першу чергу діючого нормативного матеріалу і літератури. Це дозволяє усвідомити стан проробки даного питання, обґрунтувати необхідність його вивчення, приступити до розробки програми дослідження. Крім того, з'являється можливість встановити і окреслити коло функціональних обов'язків вивчаємої категорії співробітників, а також видів робіт, що впливають з них.

Наступним, головним, найбільш тривалим і трудомістким завданням є встановлення часових витрат на виконання річного обсягу робіт, необхідних для реалізації функціональних обов'язків співробітника. Для цього аналізуються статистичні та інші матеріали, що є в МВС України, УМВС областей, міськрайвідділах, котрі характеризують організацію, обсяги виконуваної роботи, чисельність співробітників. Проводиться хронометрування виконуваних видів робіт. Отримані

результати ретельно аналізуються, і види робіт, що увійшли в остаточно дороблений перелік, розподіляються на операції. Потім розрахунковим шляхом визначаються витрати часу на виконання кожної операції та частота повторюваності її протягом року.

Проте для найбільш правильного визначення витрат часу на виконання видів робіт одного розрахункового методу недостатньо. Потрібне практичне підкріплення отриманих даних, для чого застосовуються методи самофотографії і фотографії робочого дня. (Дослідникам слід мати на увазі, що при застосуванні методу самофотографії відповідні робочі документи необхідно "вводити" в роботу з надлишком. Це пов'язане з тим, що повернення таких документів авторському колективу ніколи не буває повним: майже 30 % їх не повертається взагалі або з різних причин відбраковується.)

Результати самофотографії і фотографії робочого дня співробітників підлягають обробці, як правило, на ЕОМ за спеціальною програмою. За підсумками виводяться середні величини витрат часу на виконання всіх видів робіт (у цілому і кожного окремо), обумовлених функціональними обов'язками співробітників, а також частоти їх повторюваності протягом місяця.

Оскільки головна робота спрямовується на визначення оптимального річного обсягу витрат робочого часу на виконання видів робіт, то виникає потреба в оцінці отриманих середньостатистичних норм часу на виконання кожного виду робіт і його повторюваності протягом року. Для цього застосовується метод експертних оцінок. При цьому мається на увазі визначення не фактичних, а необхідних витрат часу і частоти повторюваності видів робіт.

До ролі експертів залучаються фахівці з числа досліджуваної категорії співробітників (оперуповноважені, слідчі, дільничні інспектори міліції та ін.), що добре знають свою роботу і мають достатній досвід її виконання. Інші співробітники (начальники відділень, начальники органів та їх заступники) залучаються вибірково, адже безпосередні виконавці краще за інших можуть дати оцінку визначеним нормам часу на виконання видів робіт і значенням частоти їх повторюваності протягом року.

Експертну оцінку краще провадити за особистої участі членів авторського колективу, котрі здійснять інструктаж експертів, дадуть їм необхідні консультації і роз'яснення, забезпечать повернення всіх матеріалів. Після обробки і узагальнення висновків експертів, з ураху-

ванням отриманих результатів, здійснюється остаточне коригування середньостатистичних значень часових витрат і частоти, а потім визначається оптимальне навантаження на категорію співробітників, що досліджується.

Знаючи оптимальне навантаження, можна переходити до побудови математичної моделі визначення штатної чисельності. Проте при цьому слід мати на увазі, що річний обсяг витрат робочого часу може залежати від ряду факторів (кількість скарг і заяв, кількість вчинених злочинів, чисельність громадських помічників тощо), які безпосередньо впливають на трудомісткість роботи, що виконується співробітниками, та визначають специфічні умови їх діяльності. Тому вплив таких факторів ураховується шляхом введення поправочних коефіцієнтів, окремих для кожного оптимального навантаження.

До поправочних коефіцієнтів ставляться певні вимоги:

1) їх можна вводити лише на такі види робіт, котрі в різних міськрайвідділах різняться сумарними витратами часу на їх виконання;

2) вони не повинні перекриватися іншими поправочними коефіцієнтами;

3) по них можна встановити однозначну відповідність між кількісними (частота повторюваності за рік) і часовими (витрати часу на виконання виду робіт) показниками;

4) числові значення факторів повинні міститися в матеріалах статистичної звітності, інакше введення поправочного коефіцієнта не має сенсу, тому що практично при розрахунку необхідної чисельності співробітників певної категорії такий коефіцієнт не зможе бути виражений числовим значенням.

Після того, як визначено оптимальне навантаження і виведені поправочні коефіцієнти, неважко створити математичну модель визначення штатної чисельності. Вона матиме вираз співвідношення, куди увійдуть оптимальне навантаження, поправочні коефіцієнти, величина річного фонду корисного часу, існуюча штатна чисельність. Побудована модель випробовується у декількох підрозділах з одночасною оцінкою і з'ясуванням їх ставлення до неї. Потім отримані результати разом з моделлю визначення штатної чисельності надсилаються замовнику для вирішення питання про можливість впровадження її в практичну діяльність відповідної служби. Такі моделі вже підготовлені щодо ряду категорій співробітників органів внутрішніх справ, а саме – дільничних інспекторів міліції, оперуповноважених карного розшуку, слідчих,

оперуповноважених ДСБЕЗ, інспекторів ДАІ, міліціонерів ППСМ – і направлені у відповідні управління МВС України, де схвалені та прийняті до практичної реалізації.

Розроблені таким шляхом методики визначення штатної чисельності дозволять кадровим апаратам органів внутрішніх справ обґрунтовано, з урахуванням об'єктивних витрат часу, без застоювання складних методів розрахунку визначати необхідну чисельність відповідних категорій співробітників.

¹ Див.: Минаев В.А. Кадровые ресурсы ОВД: современные подходы к управлению / Академия МВД СССР. М., 1991; Берекашвили Л.Ш. Понятие эффективности // Вопросы эффективности оценки функционирования органов внутренних дел: Сб. научных трудов / Академия МВД СССР. М., 1981; Андреев Н.Г., Хейло Л.Г. Об одном подходе к определению нормативов штатной численности подразделений внутренних дел // Сб. статей адъюнктов и соискателей. М., 1979.

² Див.: Берекашвили Л.Ш. Проблемы оценки эффективности деятельности органов внутренних дел. М., 1981; Методические рекомендации по применению нормативов штатной численности основных служб органов внутренних дел МВД СССР. М., 1990.

³ Див.: Берекашвили Л.Ш. К вопросу об особенностях и факторах, определяющих штатную численность работников оперативно-розыскных аппаратов // Труды ВНИИ МВД СССР. № 37. М., 1975.

⁴ Див.: Статкус В.Ф. Становление и развитие следственного аппарата органов внутренних дел / Академия МВД СССР. М., 1984.

⁵ Див.: Методические рекомендации по применению нормативов штатной численности служб органов внутренних дел / МВД СССР. М., 1990.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЯКІ ЯКОСТІ ВИМАГАЮТЬСЯ ВІД ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ

Методологічні засади розробки професіограм та кваліфікаційних характеристик

**В.Г. АНДРОСЮК, Л.І. КАЗМІРЕНКО,
Г.О. ЮХНОВЕЦЬ**

Суттєві економічні та суспільно-політичні перетворення, які відбуваються в Україні, передбачають вирішення органами внутрішніх справ складних та всебічних завдань. Проте ефективному їх виконанню заважають ряд недоліків, серед яких невисокі якісні характеристики особового складу та недосконала робота з ним. Зокрема, досить типовим є професійна деформація та скоєння злочинів працівниками міліції, неналежне виконання ними службових обов'язків.

За даними різних джерел, від 7 до 12 % працівників міліції гинуть, зазнають значних фізичних та психічних травм у межах виконання професійної діяльності або дій, пов'язаних з нею. Серед найбільш суттєвих причин цього — надмірні психічні та фізичні навантаження, неправильні або невиправдано ризиковані управлінські рішення, протиправне застосування вогнепальної зброї та спецзасобів.

Андросюк Вячеслав Георгійович — кандидат психологічних наук, професор кафедри юридичної психології Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції;
Казміренко Людмила Іванівна — кандидат психологічних наук, заступник начальника кафедри, підполковник міліції;
Юхновець Геннадій Олександрович — кандидат педагогічних наук, начальник кафедри, полковник міліції.

Почастішали випадки суїциду. У зв'язку з цим особливо актуальним є пошук дійових шляхів та напрямків підвищення ефективності роботи з кадрами.

Одним з таких напрямків, який до цього часу не одержав теоретичної та практичної реалізації, є створення системи професійно-психологічного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ. Під такою системою ми розуміємо узгоджену сукупність заходів та мір, що вживаються практичними органами, а також спеціальними психолого-педагогічними підрозділами за такими напрямками:

1) професійно-орієнтаційна робота серед населення з метою пропаганди діяльності органів внутрішніх справ і залучення гідних громадян до їх лав;

2) професійний підбір кадрів для навчання та роботи в органах внутрішніх справ;

3) професійно-психологічна підготовка працівників в ОВС;

4) психолого-педагогічне супроводження діяльності працівників на всіх етапах їх навчання і проходження служби;

5) психологічна реабілітація працівників, що постраждали при виконанні службових обов'язків.

Проте ефективність реалізації цих напрямків значно обмежується практичною відсутністю науково обґрунтованих та критеріально виважених професіограм і кваліфікаційних характеристик фахівців. Іншими словами, відсутні професійно-психологічні орієнтири та методичний інструментарій, без допомоги яких неможливо організувати профорієнтаційну та діагностичну роботу, здійснювати ефективну підготовку та навчання за конкретними фаховими напрямками.

Кафедрою юридичної психології здійснено експериментально-психологічне дослідження, орієнтоване на:

теоретико-методологічне обґрунтування професіографічних досліджень в ОВС;

структурно-логічний аналіз професійної діяльності працівників міліції за основними фаховими напрямками, а саме – працівників кримінальної міліції, попереднього слідства та міліції громадської безпеки;

отримання та узагальнення експертної інформації щодо головних чинників ефективності професійної діяльності та професійно значущих якостей фахівців;

здійснення відповідного математико-статистичного аналізу отриманих даних для визначення значущих чинників та професійно важливих якостей і подальшого критеріально-пошукового дослідження.

Слід зазначити, що проблемами професійної придатності та з'ясування чинників діяльності працівників органів внутрішніх справ займалися ряд дослідників: В.Л.Васильєв, Л.М.Колодкін, В.Г.Кутушев, О.М.Роша, О.М.Столярєнко, І.Ю.Сундієв, В.Ф.Москаленко та ін¹.

Проте більшість досліджень страждали описовим характером та фрагментарністю методологічного підходу, не були підпорядковані цілісному системному дослідженню проблематики, а тому й виявились орієнтовно-обмеженими щодо практичного застосування їх результатів.

Методичний інструментарій нашого дослідження склали спрямовані опитники, орієнтовані на:

виявлення та характеристику умов і чинників професійної діяльності міліції;

з'ясування професійно-кваліфікаційних вимог до працівників відповідних фахових напрямків;

визначення професійно важливих якостей працівника міліції - фахівця;

виявлення чинників, які визначають дії фахівців в екстремальних умовах.

Створення опитників здійснювалось за класичною професіографічною схемою. Зміст базового опитника щодо умов та чинників професійної діяльності складають п'ять головних підрозділів:

1. Умови професійної діяльності (санітарно-гігієнічні та організаційні);

2. Соціально-психологічні чинники (мотиваційні та соціального опосередкування діяльності);

3. Зміст професійної діяльності (за фаховими напрямками);

4. Психофізичні стани працівника (вимоги діяльності);

5. Психограма професії (вимоги до особистостей, сенсорно-перцептивної, інтелектуально-пізнавальної та психомоторної сфер), та можливі протипоказання до фахової діяльності.

Було обстежено понад 500 фахівців кримінальної міліції, попереднього слідства та міліції громадської безпеки. Обсяг виборки відповідає вимогам статистичної вірогідності на 5%-ному рівні ($P \leq 0,05$). Експертні критерії: перебування на посаді не менше трьох років та позитивні показники в роботі. Дослідження проведене в містах Києві, Харкові та Львові, що відповідає репрезентативності за регіональними ознаками.

Результати дослідження узагальнені в накопичувальних таблицях, проведений їх первинний математико-статистичний аналіз.

З'ясовано, що існують певні загальнопрофесійні чинники та умови, які опосередковують ефективність діяльності працівників досліджених категорій. Зокрема, визнано статистично-значущими такі показники:

1) відсутність чіткої регламентованості режиму праці та відпочинку ($\bar{x} = 0,42$ – кримінальна міліція; $0,59$ – слідство та $0,68$ – міліція громадської безпеки);

2) опрацювання службової інформації, що отримується з різних джерел ($\bar{x} = 0,52$; $0,43$ та $0,76$);

3) суттєві вимоги до працездатності працівника ($\bar{x} = 0,56$; $0,90$ та $0,77$);

4) професіографічна визначеність характерологічних рис: рішучості, сміливості, самовладання, настирливості, впевненості в собі та своїх можливостях, обережності, емоційна та нервово-психічна стійкість ($\bar{x} = 0,50$);

5) професійна спрямованість та орієнтація працівника ($\bar{x} = 0,42$; $0,62$ та $0,57$);

6) здатність концентрувати увагу на об'єктах професійної діяльності ($\bar{x} = 0,44$; $0,55$ та $0,58$);

7) підвищення вимоги до швидкого, динамічного мислення ($\bar{x} = 0,53$; $0,79$; $0,75$); до розвитку здорової пам'яті ($\bar{x} = 0,46$; $0,58$ та $0,65$); тривалості запам'ятання матеріалу ($\bar{x} = 0,42$; $0,77$ та $0,63$); оперативної пам'яті ($\bar{x} = 0,57$; $0,46$ та $0,56$); розвиненості творчого перспективного уявлення ($\bar{x} = 0,43$; $0,58$; $0,60$);

8) вимога до розвитку прискореної реакції при виборі та прийнятті рішення ($\bar{x} = 0,46$; $0,49$ та $0,43$).

Разом з тим, виявлено також статистично значущі відмінності, які визначають специфіку умов та чинників професійної діяльності, притаманних конкретному фаховому напрямку. Зокрема, суттєвою санітарно-гігієнічною умовою діяльності працівників кримінальної міліції та громадської безпеки є робота на повітрі ($\bar{x} = 0,49$ та $0,71$ відповідно). Для працівників слідчих підрозділів суттєвою умовою є робота в приміщеннях ($\bar{x} = 0,92$). Для цієї ж категорії працівників значущими організаційними чинниками є тривала безперервна робота на протязі доби ($\bar{x} = 0,49$) та можливість психічного травматизму ($\bar{x} = 0,47$).

Особливо високий рівень персональної відповідальності за результати роботи притаманний слідчим та дільничним інспекторам міліції ($\bar{x} = 0,75$ та $0,51$ відповідно). Ці ж категорії співробітників працюють самостійно, поза груповою взаємодією ($\bar{x} = 0,79$ та $0,55$). Навлаки,

умовою ефективної діяльності працівників кримінальної міліції є саме групова взаємодія ($\bar{x} = 0,44$). Значущі мотиваційні аспекти діяльності визначено лише для категорій слідчих та громадської безпеки ($\bar{x} = 0,41$ та $0,40$). Взагалі (і це суттєво!), мотивація професійної діяльності, заснована на професійній погорді, престижності, можливостях службового просування та наявності пільг не виявила статистично значущих показників у жодній з обстежених категорій. Навпаки, майже 97% працівників вказують на дезорганізуючий та психотравмуючий вплив низького матеріального забезпечення.

За розділом "Зміст професійної діяльності" виявлено певну диференціацію серед досліджених категорій працівників. Переважання мислительних дій при вирішенні службових завдань притаманні працівникам карного розшуку та слідства ($\bar{x} = 0,43$ та $0,75$). Всі категорії обстежених пов'язують більшість службових помилок з недоліками інформаційного забезпечення діяльності ($\bar{x} = 0,40$). Працівники слідства такі ж помилки пов'язують з недосконалими умовами виконання професійних дій ($\bar{x} = 0,48$). Суттєвим змістом діяльності працівників міліції громадської безпеки є спілкування з різними категоріями громадян та здійснення на них впливу ($\bar{x} = 0,41$).

Статистично значущим показником виникнення відповідних психофізичних станів для працівників слідства та громадської безпеки є відчуття психічної виснаженості та втоми наприкінці робочого дня ($\bar{x} = 0,60$ та $0,43$ відповідно). Стан фізичної виснаженості притаманний лише працівникам слідчих підрозділів ($\bar{x} = 0,41$). Для цієї ж категорії працівників значущим психофізичним станом є підвищена емоційна напруженість у процесі діяльності ($\bar{x} = 0,45$).

Фахові психограми виявили також певні значущі відмінності. Зокрема, незалежність є необхідною характерологічною рисою слідчого та дільничного інспектора міліції ($\bar{x} = 0,65$ та $0,44$). Здатність встановлювати психологічний контакт (комунікативність) також визначена для цих категорій працівників ($\bar{x} = 0,48$ та $0,41$). Статистично значущими показниками є наявність спеціальних здібностей для працівників слідчих підрозділів ($\bar{x} = 0,49$) та організаторських здібностей для працівників міліції громадської безпеки ($\bar{x} = 0,46$). Особливі вимоги до розвиненого сприймання притаманні працівникам карного розшуку та дільничним інспекторам міліції ($\bar{x} = 0,41$ та $0,48$ відповідно). Визначальною для фахівців слідства та громадської безпеки є продуктивність уваги ($\bar{x} = 0,47$ та $0,40$). Особливо важливими, у зв'язку з інтелектуально-насиченим характером діяльності, є для слідчих конкретні якості мислення: творчий аспект ($\bar{x} = 0,50$); широта та глибина ($\bar{x} = 0,53$); критичність ($\bar{x} = 0,50$);

концентрованість ($\bar{x} = 0,47$); гнучкість та пластичність мислення ($\bar{x} = 0,41$). Цій категорії та працівникам міліції громадської безпеки має бути притаманна розвинена словесно-логічна пам'ять ($\bar{x} = 0,52$ та $0,41$). Щодо наочно-образної пам'яті, то значущі її показники виявлено лише для категорії дільничних інспекторів міліції ($\bar{x} = 0,46$).

До статистично визначених показників диференційних психомоторних властивостей відносяться: розвинена мовна функція у працівників слідства і громадської безпеки ($\bar{x} = 0,64$ та $0,48$) та прискорена проста реакція на будь-який подразник у дільничних інспекторів міліції ($\bar{x} = 0,41$).

Таким чином, виявлені закономірності та їх урахування мають сприяти розробці організаційно-управлінських заходів щодо створення та оптимізації відповідних умов практичної діяльності працівників міліції, науково обгрунтованому прогнозуванню наслідків впливу умов діяльності на особистість працівника з метою запобігання проявам професійної деформації та негативним професійно-психологічним зрушенням.

Опитник розгорнутих професійно-важливих якостей був спрямований на конкретизацію психограм відповідного фахового напрямку. Отримані дані дозволили дійти досить цікавих у теоретичному та методологічному відношенні висновків.

Зокрема, в статистично значущому інтервалі (1-й квантіль) виявлено різну кількість професійно важливих якостей працівників залежно від фахових напрямків: міліції громадської безпеки – шість якостей, попереднього слідства – 14, кримінальної міліції – 28 якостей.

Усе це дозволяє дійти висновку про відповідну критеріальну вимогливість до наявності певних професійно важливих якостей фахівців.

Спектр значущих якостей охоплює практично всю структуру особистості – від нервово-психічної, психофізіологічної організації до рис характерологічних та таких, що визначають спрямованість особистості працівника.

Загальними для всіх досліджених категорій фахівців виявились такі професійно важливі якості:

уміння відбирати з великої кількості інформації ту, яка необхідна для вирішення задачі (ефективність інформаційного пошуку);

уміння уявляти декілька шляхів вирішення завдання та прогнозувати найефективніший;

здатність швидко встановлювати контакти з різними людьми (комунікативна спрямованість);

уміння вести бесіду, діалог, обстоювати свою точку зору.

Спільними для працівників кримінальної міліції та міліції громадської безпеки виявились професійна спостережливість та вольові якості особистої сміливості та хоробрості.

Певна група якостей є спільною для категорій фахівців кримінальної міліції та слідства. До них відносяться:

уміння диференційно оцінювати протирічну інформацію;

ефективність словесно-логічної пам'яті (запам'ятання опосередкованої інформації);

здатність принадажувати до себе людей, викликати у них довіру; знаходити доцільну форму спілкування в залежності від психологічного стану та індивідуальних особливостей комуніканта (комунікативна діагностика);

здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях;

уміння обстоювати свою точку зору за різних обставин.

Наявність міжфахових професійно важливих якостей визначає функціонально-змістовну спільність відповідних фахових напрямків та можливість суміжності надання спрямованих службових доручень.

Досить значним є перелік професійно значущих якостей, які притаманні працівникам конкретних служб. Так, ефективність кримінально-розшукової діяльності (кримінальна міліція) визначається необхідною наявністю у працівників таких якостей:

здатність до швидкодії в умовах дефіциту часу;

розвинені окремі якості уваги (стійкість уваги у відволікаючих умовах, прискорене переключення уваги, розподіл уваги при виконанні декількох дій та завдань);

уміння підмічати незначні зміни в об'єкті спостереження;

ефективна робота з оперативно значущою інформацією (прийняття рішення за умов дефіциту інформації, точне відтворення інформації в потрібний момент тощо);

здатність до формування зорового образу за словесним описом (перцептивно-логічна екстраполяція);

здатність віднаходити нестандартні рішення, оригінальні шляхи вирішення проблеми;

аргументованість критичного аналізу ситуації;

схильність до розумного, виправданого ризику;

урівноваженість та самовладання в конфліктних ситуаціях;

упевненість в собі та своїх можливостях.

До професійно важливих якостей, притаманних працівникам слідчих підрозділів, відносяться:

здатність до тривалого збереження активності при виконанні службових дій;

уміння зрозуміло довести до співрозмовника свої думки та наміри, логічне та обгрунтоване викладення інформації;

уміння дати об'єктивну оцінку станам та діям інших осіб (розвинена децентрація).

Також існує значна кількість професійно значущих якостей для досліджених фахових напрямків, які не мають визначального характеру, проте при безпосередньому професійному доборі і організації професійно-психологічної підготовки та тренінгу обов'язково мають бути враховані. Зокрема, до 2-го квантілю (статистично значущого інтервалу) відносяться близько 25 таких якостей.

З метою валідного опрацювання питання про чинники діяльності працівників міліції в екстремальних умовах було додатково обстежено групу фахівців спецпідрозділів міліції. Первинний математико-статистичний аналіз отриманих даних дозволив зробити певні узагальнення.

Рейтинговий розподіл питомої ваги екстремальних ситуацій в службовій діяльності має такий вигляд: у працівників спецпідрозділів – 64 % всіх службових ситуацій є екстремальними; у працівників кримінальної міліції – 60 %, у працівників міліції громадської безпеки – 52 %, у працівників попереднього слідства – 50 %.

Зазначені дані є доволі очікуваними.

Відносно умов, які викликають певні психічні стани напруженості, слід зазначити, що серед них виявлено не тільки професійно змістовні, але й такі, що впливають опосередковано на ефективність діяльності. Зокрема, 65 % дільничних інспекторів міліції зазначили, що погані житлово-побутові умови викликають у них стани нервово-психічної напруженості. Недосконалі санітарно-гігієнічні умови службового приміщення та робочого місця сприяють виникненню екстремум-станів у 89 % слідчих, 84 % працівників карного розшуку та 74 % працівників спецпідрозділів. Негативно впливає на особистість працівників кримінальної міліції нерегламентований режим праці та відпочинку (64 % обстежених фахівців. Значущий показник психічної напруженості самої діяльності виявлено лише у працівників слідства (84 % обстежених). Вони ж зазначили, що на їх нервово-психічний стан негативно впливає такий чинник, як безперервна робота на протязі доби (56 %). Тобто вплив екстремальності самої професійної діяльності для обстежених категорій фахівців є очікуваним явищем, на яке вони формують заздалегідь відповідний стан готовності до дії.

Загальними чинниками, які викликають тривалі стани емоційної та нервової напруженості (екстремум-стани), для всіх категорій обстежених є низький заробіток ($\bar{x} = 85 \%$) та погана технічна забезпеченість діяльності ($\bar{x} = 76 \%$).

Серед соціально-психологічних чинників, які сприяють виникненню екстремум-станів, значущі показники мають:

підвищена соціальна відповідальність та громадський резонанс (68 % слідчих);

обмеження в службовому просуванні (55 % працівників міліції громадської безпеки);

суттєві та непрогнозовані ускладнення криміногенної обстановки (76 % фахівців кримінальної міліції; 53 % працівників попереднього слідства; 51 % працівників громадської безпеки);

низька престижність професії (80 % дільничних інспекторів міліції; 63 % слідчих; 52 % працівників карного розшуку).

Аналіз змісту професійної діяльності дозволив диференційно визначити чинники екстремальних ситуацій, зокрема:

безпосереднє протистояння зі злочинцями (68 % працівників кримінальної міліції);

напруженість у розслідуванні та розкритті злочинів (63 % працівників слідства);

конфлікти, які виникають у спілкуванні з громадянами (58 % слідчих та 53 % працівників спецпідрозділів);

запобігання діяльності злочинних угруповань (64 % працівників карного розшуку);

застосування вогнестрільної зброї, спеціальних та допоміжних засобів (65 % працівників спецпідрозділів).

Виникнення загального сталого екстремум-стану, який тим чи іншим чином безпосередньо впливає на виконання службових обов'язків, усі досліджені категорії працівників пов'язують з невдоволеністю професією за різних причин. Рейтингові показники такі: працівники слідчих підрозділів – 44 %; працівники міліції громадської безпеки – 75 %; працівники спецпідрозділів – 63 %; працівники кримінальної міліції – 52 %.

Більшість із зазначеного вище призводить до того, що серед шляхів вирішення екстремальних ситуацій домінуючим визначається такий, який пов'язується з максимальним уникненням та запобіганням ситуацій, що шкідливо впливають на фізичний та психічний стан працівника (79 % працівників спецпідрозділів; 68 % працівників слідства та 60 % працівників громадської безпеки). Лише 44 % працівників карного розшуку дійсно орієнтовані на адаптивну тактику вирішення екстремальних ситуацій.

(раціональний аналіз ситуації, корекція власних дій, тиск у слушний момент тощо). Жодна з досліджених категорій не визначила на статистично значущому рівні спрямованості на рішуче та сміливе подолання перешкод, цілеспрямоване та професійне вирішення екстремальних ситуацій з орієнтацією на позитивний кінцевий результат. Тобто домінуючими психічними станами, які визначають пошуки системи дій в екстремальних службових ситуаціях є, власна безпека, самозбереження, уникнення можливих психотравмуючих наслідків. Саме це слід усвідомити на певному управлінському рівні для прийняття необхідних радикальних рішень, спрямованих на суттєве підвищення надійності роботи працівника міліції.

Як висновки зазначимо таке. Здійснене дослідження є реалізацією першого етапу комплексного професіографічного дослідження основних фахових напрямків діяльності працівників міліції.

Отримані дані дозволяють визначитись у необхідності здійснення відповідної організаційної та кадрової роботи як на центральному щаблі управління, так і безпосередньо на місцях. Виходячи з цього, вважається за необхідне:

ужиття заходів щодо суттєвих змін у загальних умовах професійної діяльності (матеріальне, житлово-побутове, технічне забезпечення, соціальна та правова захищеність працівників, комплексне медичне, психологічне та соціально-виховне патрунування особового складу;

термінове розгортання діяльності служби професійно-психологічного забезпечення на місцях з метою: ефективного професійно-психологічного добору, забезпечення конкретної службової діяльності, організації професійно-психологічної підготовки, соціально-психологічного патрунування;

здійснення роботи по раціоналізації відповідності організаційно-примусових та гуманістичних важелів впливу на особовий склад працівників міліції з боку керівників та працівників кадрових апаратів;

радикальна перебудова профорієнтаційної роботи, використання засобів масової інформації, діяльності культурно-просвітницьких та творчих установ по підвищенню престижності та створенню позитивного іміджу працівника органів внутрішніх справ;

урахування результатів дослідження при підборі, службових переміщеннях та просуваннях особового складу в практичних підрозділах.

Виявлені результати дозволяють розпочати роботу по перебудові та раціоналізації навчального процесу в навчальних закладах МВС України в організаційно-змістовному напрямку (навчальні плани та програми, професійне спрямування навчальних курсів та дисциплін) і в соціально-виховному напрямку (підбір курсантів та слухачів на навчання, системне організаційно-кадрове, психологічне та виховне їх супроводження на протязі навчання, формування готовності до фахової практичної роботи).

Наступні етапи дослідження передбачають спрямовану роботу по опрацюванню конкретних критеріїв визначеності професійно важливих якостей, оформленню завершених професіограм та кваліфікаційних характеристик фахівців міліції.

Завершальний етап дослідження має на меті опрацювання комплексу стандартизованих методик роботи з особовим складом на всіх етапах службової діяльності та професійного навчання.

¹ Див.: Васильев В.Л. Юридическая психология. М., 1991. Гл. VI. § 2, 3; Колодкин Л.М. По формуле "три И". О проблемах подготовки кадров на уровне современных требований // Кадры МВД СССР. 1991. № 1; Кукушкин В.М. Организация работы с личным составом в экстремальных условиях. М.: Академия МВД РФ, 1991; Кутушев В.Г. Подбор кадров в органах внутренних деп. Хабаровск, 1988; Лебедев В.В. Психологические детерминанты профессиональной деятельности воспитателя в местах лишения свободы // Тезисы докладов к VII съезду общества психологов СССР. М., 1989. С. 44-45; Мягких Н.И., Тараканов В.В. Особенности применения психодиагностических методов при отборе лиц, поступающих на службу в ОВД // Тезисы докладов к VII съезду общества психологов СССР. С. 50-52; Мякишев Г.М. Работа с кадрами в органах внутренних деп. М., 1995; Подготовка кадров полиции за рубежом // Реф. сб. М.: Акад.МВД РФ, 1987; Роша А.Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в органы внутренних деп. М.: Акад. МВД СССР, 1985; Макаренко О.Н. Социально-психологический аспект профессиональной ориентации следственных работников // Тезисы докладов к VII съезду общества психологов СССР. С. 47-48; Столяренко А.Н. Психологическая подготовка личного состава органов внутренних деп. М., 1987.

ВИХОВНУ РОБОТУ – У ПОРЯДОК ДЕННИЙ

В.Ф.ГОДОВАНЕЦЬ

Роботу з особовим складом органів внутрішніх справ можна, на наш погляд, класифікувати за такими основними напрямками: підбір кадрів; професійно-психологічна підготовка; організація професійної діяльності; соціально-побутове забезпечення; виховна та культурно-масова робота. Зрозуміло, що всі вони реалізуються за допомогою вивірених часом і практикою форм, методів та засобів, які постійно змінюються, доповнюються, удосконалюються. Одні з них властиві якомусь конкретному напрямку роботи, інші – двом-трьом і навіть усім зразу.

Перші чотири напрямки багато в чому врегульовані законодавством України, чітко регламентуються нормативними актами МВС України – рішеннями колегії, наказами, вказівками Міністерства внутрішніх справ, настановами, статутами, положеннями. Їх реалізація залежить від стабільності того чи іншого колективу, рівня відповідальності і досвіду керівного складу, наявності належної матеріально-технічної бази тощо.

А от такий напрямок, як організація виховної, культурно-масової роботи – перебуває, без перебільшення, у стані невизначеності. І не стільки, можливо, на етапі його реалізації в міськрайлінвідділах внутрішніх справ, скільки організації на рівні Міністерства внутрішніх справ України. На цей висновок наштовхують аналіз рішень колегії Міністерства останніх років, виступи його керівників, у яких навіть не згадуються слова "виховання", "виховна робота". Немає узагальнених матеріалів з цих питань, що, у свою чергу, свідчить про відсутність чіткої позиції МВС України щодо цієї надзвичайно складної проблеми.

Та тут немає нічого дивного, бо і вищі державні і місцеві органи мало що роблять для виховання своїх громадян, формування в них високої культури, почуття честі, гідності, патріотизму, любові до Батьківщини, її символів, глибокої поваги до закону, усвідомлення своїх прав, а ще більше – обов'язків. Усе це разом з економічними трудно-

Годованець Володимир Федорович – кандидат історичних наук, начальник кафедри педагогіки Вищих академічних курсів Української академії внутрішніх справ, підполковник внутрішньої служби.

щами останніх років призвело до втрати громадянами моральних орієнтирів, відповідальності за доручену справу, до розгулу пияцтва, наркоманії, хамства і неповаги один до одного, врешті-решт, до збільшення правопорушень та злочинів.

Міліція — це частка суспільства, в її середовищі також відбуваються негативні процеси, про що постійно йде мова на засіданнях колегій Міністерства внутрішніх справ України, його управлінь в областях і що регулярно відображається в засобах масової інформації. Міністерство постійно вживає заходів щодо очищення міліції від перевертнів, злочинців, усіх тих, хто своїми діями компрометує систему МВС.

Особливо гостро і ґрунтовно питання зміцнення дисципліни і законності в діяльності органів внутрішніх справ розглядалося на засіданні Колегії 22 вересня 1995 р.¹, де намічено проведення широкомасштабних заходів, які повинні поліпшити правову ситуацію в самих органах правопорядку. Президент України Леонід Кучма наголосив у своєму привітанні з нагоди Дня міліції України 19 грудня 1995 р.: "Чистота міліцейських лав — питання першочергове, бо якщо люди втратять віру в міліцію, це буде рівнозначним утраті їх віри у владу і державу"².

За чистоту міліцейських лав необхідно боротися, на наш погляд, не тільки наказами, вимогами, карою, але й повсякденною копіткою роботою з людьми — усіма разом і кожним окремо. Це завдання не тільки керівників апаратів чи їх заступників по роботі з особовим складом, а кожного, хто має підлеглих. І поки цю формулу всі вони не усвідомлять, поки не будуть забезпечені належні умови професійної діяльності співробітників, добитися зміцнення дисципліни, суворого додержання законності в самих органах внутрішніх справ буде важко.

Засамперед, необхідно остаточно визначитися в тому, потрібна чи їй виховна робота в органах внутрішніх справ та яким чином її здійснювати, за якими напрямками, за допомогою яких форм, методів і засобів. Соціологічне дослідження, яке проводиться нами спільно з керівними працівниками міліції, що підвищують свою кваліфікацію в Українській академії внутрішніх справ, свідчить, що це питання не викликає сумніву в начальників міськрайлінівідділів внутрішніх справ та їх заступників (82 % — висловилися "за", 10 % — "не знаю", 8 % — "проти"). Зовсім інші показники у порівняно молодих за віком працівників міліції та таких, хто має незначний досвід роботи

на керівних посадах (34 % – "за", 66 % – "проти"). На прохання мотивувати своє заперечення останні заявили: 1) на службу в міліцію мають добиратися тільки виховані, культурні, високоморальні громадяни; 2) після 20-25 років люди вже не здатні піддаватися виховному впливу; 3) керівник будь-якого рангу не повинен відповідати за низькі моральні якості підлеглих, рівень їх виховання і культури.

Першу тезу хотілося би підтримати цілковито. На жаль, сьогодні її поки що неможливо реалізувати, бо само суспільство (сім'я, школа, вищий чи середній навчальний заклад, армія, трудові колективи) недостатньо формує молодих людей із зазначеними якостями. "Моральне виховання людини тепер майже цілком покладається на випадок"³. Ця теза висловлена відомим французьким філософом Клодом Адріаном Гельвецієм ще у XVIII ст., але вона дуже доречно відбиває ситуацію, що склалася в нашій державі зараз. І "щоб те виховання вдосконалити, треба було б опрацювати план його відповідно до громадської користі, заснувати його на простих і незмінних принципах. Це єдиний спосіб зменшити вплив на нього й усунути суперечності, які є й мусять доконечно бути між усіма різними правилами теперішнього виховання"⁴.

Друга теза (після 20-25 років люди не здатні піддаватися виховному впливу) поширена не тільки серед молодих працівників міліції – керівників середньої ланки, але й серед керівників більш високого рангу. Оponentів можна відіслати до наших вітчизняних видатних педагогів – К.Д.Ушинського, В.О.Сухомлинського, А.С.Макаренка. До древньогрецького філософа Платона, який підкреслював, що "міста ... населені людьми будь-якого віку і – через відмінності в їх природі і розміщенні – кожен потребує особливого виховання, освіти"⁵. Чи до Клада Гельвеція, який писав, що "перебіг мого життя є, власне кажучи, тільки довге виховання"⁶. Єдина мета виховання – "зробити громадян більш сильними, більш освіченими та добродійними і, зрештою, більш здатними працювати на благо суспільства, в якому вони живуть"⁷. Чи не це сьогодні нам найбільш необхідне?

Заради реалізації такої мети, поза будь-яким сумнівом, необхідно займатися виховною роботою і забезпечувати виховний (позитивний) вплив на всіх людей, незалежно від їх віку, статі, національності, становища, яке вони займають.

Дискусії щодо цього, на наш погляд, безпідставні. Біда полягає в іншому: нам катастрофічно не вистачає вихователів, людей, які володіють психолого-педагогічними навичками, бажанням творити добро. Принцип "кожен керівник – виховател підлеглих", що сьогодні

діє в органах внутрішніх справ, має право на життя, але далеко не кожен керівник може бути вихователем. І це повинно турбувати більш за все. На третю тезу достатньо відповісти словами древньогрецького філософа Платона: на свою педагогічну, виховну роботу "ідеальний керівник" повинен дивитися як на виконання вищої місії.

На запитання "Якими документами МВС України Ви користуєтесь при організації виховної роботи з особовим складом?" заступники начальників міськрайлінівділів внутрішніх справ по роботі з особовим складом (практично всі) назвали наказ МВС України від 12 вересня 1992 р. № 538. І тільки. Всі інші категорії керівних кадрів районної та міської ланки на це запитання не змогли відповісти. Коментарі, як кажуть, зайві.

Слід при цьому зауважити, що і наказ № 538 — 1992 р. як у свій час, так і сьогодні, на наш погляд, не відповідає вимогам щодо напрямків, форм, методів і засобів організації виховної роботи. До цього часу офіційно не зафіксовано, хто є організатором виховної роботи з особовим складом. У зазначеному наказі вся відповідальність за цей процес покладається на начальників органів внутрішніх справ.

Під час соціологічного дослідження ми мали намір отримати від респондентів (крім заступників начальників по роботі з особовим складом) відповідь і на таке запитання: "Які форми і методи Ви використовуєте у виховній роботі з підлеглими"? 72 % відповіли, що ніякі, що це справа заступника по роботі з особовим складом.

Майже всі респонденти відзначають важливість і доцільність таких загальних форм виховної роботи як лекції, бесіди на різноманітні теми, зустрічі з народними депутатами різних рівнів, представниками держадміністрацій, політологами, економістами, вченими, акторами, художниками, ветеранами органів, заняття з етики і естетики, українського ділового мовлення, концерти, творчі конкурси та ін.

У той же час аналіз планів роботи з особовим складом міськрайлінівділів внутрішніх справ кількох областей України свідчить про те, що саме такі форми сьогодні — рідкісне явище. Та й не у всіх є оті плани.

Спілкування зі слухачами, що підвищують свою кваліфікацію, проходять перепідготовку на Вищих академічних курсах, свідчать про несприйняття багатьма з них таких понять як "політика", "ідеологія", "виховання". В їх свідомості це асоціюється з "комуністичною політикою, комуністичною ідеологією, комуністичним вихованням". Не вдаючись до аналізу і оцінки таких поглядів, зауважимо, що

слухачам, та, мабуть, і всім працівникам органів внутрішніх справ, треба постійно доводити, що кожна держава має свою політику, свою ідеологію, тлумачити їх на основі чинного законодавства.

Деякі працівники міліції вважають, що органи внутрішніх справ сьогодні — "поза політикою". Ця думка, до речі, зафіксована і в монографії С.С.Сливки "Професійна етика працівника міліції". Він пише: "Органи внутрішніх справ нині ізольовані від політики. Тут відбуваються тільки акумулювання, трансформація відомостей зі сфери політики"⁸. Але згідно з Законом України "Про міліцію" "міліція України — це державний озброєний орган виконавчої влади"⁹. А виконавчу владу в Україні, як відомо, очолює Президент. Він же, згідно з Конституцією України і Конституційним договором між Верховною Радою та Президентом про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України¹⁰, забезпечує здійснення зовнішньої і внутрішньої політики. Отже, зрозуміло, що органи внутрішніх справ ніяк не можуть бути поза "політикою". Вони повинні підтримувати і, більше того, сприяти реалізації державної політики.

Інша справа, що згідно із Законом України "Про міліцію" "у підрозділах міліції не допускається діяльність політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету. При виконанні службових обов'язків працівники міліції незалежні від впливу будь-яких політичних громадських об'єднань"¹¹.

У доповіді Президента України Леоніда Кучми, виголошеній 24 серпня 1995 р. на урочистих зборах, присвячених Дню незалежності України, зазначалося, що "відкинувши старі ідеологічні та моральні засади, нам слід активніше утверджувати загальнолюдські цінності" і що "глибока повага до першовитоків, до власних коренів, до діянь дідів та батьків, до отчих могил, любов до рідної землі — і в славі, і в біді, — прагнення творити добро й творення добра в ім'я народу та держави — це ті складові патріотизму, які вкрай необхідні сьогодні для будівництва нової України"¹².

Необхідні! Це — позиція Президента. Що ж робиться в органах внутрішніх справ для забезпечення цієї необхідності? Хто це повинен робити? Яким чином? За допомогою яких форм, методів та засобів? Виходячи з планів роботи органів внутрішніх справ, бесід з практичними працівниками, ми стверджуємо, що робиться дуже мало. А треба значно більше, особливо у вихованні саме загальнолюдських цінностей. Йдеться про високу культуру працівника органів внутрішніх справ, його

вміння спілкуватися з різними категоріями громадян, поводити себе в суспільстві, вміння відстоювати свою думку, свою позицію, виступати з лекціями, бесідами та ін. До речі, МВС України вимагає, щоб кожна особа середнього та старшого начальницького складу органів внутрішніх справ двічі на рік звітувала про свою роботу перед громадянами за місцем праці, проживання, навчання¹³. Зрозуміло, що належна організація таких звітів сприятиме поширенню гласності щодо діяльності міліції, підвищенню авторитету її співробітників, зміцненню законності та дисципліни серед особового складу, правовому вихованню населення. Така форма роботи вже мала місце в органах внутрішніх справ, але ж при цьому було багато формалізму і суттєвих недоліків. Бажано уникати їх на сьогодиншньому етапі цієї важливої роботи.

Дослідження, бесіди з керівними практичними працівниками міськрайлінівділів внутрішніх справ указують на необхідність вироблення концепції роботи з особовим складом із зазначенням найважливіших її напрямків, принципів, методів та форм, каналів фінансування. А для того, щоб вона була виваженою, глибокою, теоретично і практично обґрунтованою, доцільно було б провести на сторінках газети "Іменем закону" "круглий стіл" за участю зацікавлених керівників міністерства, його управлінь в областях, відділів у містах і районах, представників вищих навчальних закладів, Наукового центру академії, здійснити анкетування особового складу з цих питань.

Вважаємо також за необхідне запровадити у вищих навчальних закладах МВС України курс "Основи роботи з особовим складом органів внутрішніх справ" обсягом 30-40 годин. Адже тих 6-8 годин, що виділяються в академії для слухачів усіх факультетів стаціонару на висвітлення теми "Кадрове забезпечення управління органами внутрішніх справ" у курсі "Управління органами внутрішніх справ", на наш погляд, зовсім недостатньо для ґрунтовної підготовки майбутніх фахівців з питань роботи з особовим складом. Цей курс повинен давати кожному майбутньому працівнику – як потенційному начальнику служби, підрозділу, органу – напрямки, форми, методи і засоби роботи з підлеглими. Їх глибоке усвідомлення, знання, розуміння та вміння застосовувати у практичній діяльності сприятиме, з одного боку, скороченню процесу адаптації молодих фахівців, а з другого – надасть їм певної ваги, авторитету в тому чи іншому міліцейському колективі.

Мабуть нікого не треба переконувати в тому, як важливо сьогодні начальникам підрозділів і служб володіти формами і методами добору кадрів, проведення індивідуальної виховної роботи з ними, здійснення

наставництва, вмінням складати всі необхідні документи та ділові папери, аналізувати стан службової дисципліни і законності, проводити службове розслідування, організовувати заняття зі службової підготовки тощо.

Поза будь-яким сумнівом, вирішення (нормативне, організаційне, методичне і практичне) питань роботи з особовим складом великою мірою сприятиме успішному виконанню органами внутрішніх справ складних завдань охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю в Україні, докорінному підвищенню авторитету самих органів правопорядку в українському суспільстві і формуванню довіри народу не до окремих, а до всіх працівників міліції. Ми у змозі виконати ці завдання. Адже здорові сили в органах внутрішніх справ переважають, вони значною мірою можуть впливати на поліпшення морально-психологічного стану у своїх колективах. До цієї справи необхідно залучати ветеранів, представників будь-яких організацій, установ, творчих спілок, які бажають бачити українську міліцію здоровою, сильною, висококваліфікованою, здатною "захищати життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань"¹⁴.

Нам усім необхідно вірити у велику силу виховання. Адже "не тому ми бідні, що слабі, а що віри у свою силу не маємо"¹⁵.

¹ Див.: Іменем закону. 1995. 29 вересня.

² Іменем закону. 1995. 22 грудня.

³ Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Пер. з франц. Валер'яна Підмогильного. К.: Основи, 1994. С. 30.

⁴ Там же. С. 42.

⁵ Платон. Диалоги / Пер. с древнегреч. М.: Мысль, 1986. С. 474.

⁶ Гельвецій К.А. Там же. С. 30.

⁷ Там же. С. 14.

⁸ Сливка С.С. Професійна етика працівника міліції: Монографія. Л., 1995. С. 58.

⁹ Збірник нормативних актів України з питань правопорядку. К., 1993. С. 3.

¹⁰ Див.: Урядовий кур'єр. 1995. 10 червня. С. 5; Бюлетень законодавства і юридичної практики України. № 1. К., 1994. С. 16-17.

¹¹ Збірник нормативних актів України з питань правопорядку. С. 4.

¹² Голос України. 1995. 28 серпня. С. 3.

¹³ Див.: Рішення колегії МВС України від 22 вересня 1995 р.

¹⁴ Збірник нормативних актів з питань правопорядку. С. 3.

¹⁵ Лепкий Б.С. Полтава: Іст.повість. К.: Дніпро, 1992. С. 141.

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ПРИЙОМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ПОПЕРЕДНЬОМУ СЛІДСТВІ

Ф.М.СОКИРАН

Успішне розслідування злочинів, викриття винних і встановлення об'єктивної істини у справі багато в чому залежать від того, як практичні працівники слідства оволоділи тактичними прийомами, знання і вміле застосування яких дозволяє успішно вирішувати завдання, що стоять перед слідством. Практичне ж вирішення цієї задачі залежить, перш за все, від успішного провадження окремих слідчих дій, де знання тактичних прийомів є визначальним фактором.

Працівники слідства у своїй діяльності під час розслідування кримінальних справ використовують певні прийоми, методи й засоби, розроблені юридичною наукою, в основному криміналістикою і судовою психологією. Це так звані тактичні прийоми розслідування. Наше завдання полягає в тому, щоб на фоні аналізу загальних тактичних прийомів розслідування теоретично систематизувати прийоми психологічного впливу на попередньому слідстві, що дозволить надалі застосовувати їх до кожної конкретної слідчої дії.

Питання про тактичні прийоми розслідування, їх систематизацію розглядається здавна, починаючи з Ганса Гросса, який зазначав, що "праця слідчого не є мистецтво, але є майстерна діяльність, що складається з низок окремих дій або прийомів"¹.

Вивченню проблеми тактичних прийомів приділяється багато уваги і тепер. Спільними зусиллями вчених-криміналістів і практичних працівників слідства розроблено багато тактичних прийомів розслідування, які застосовуються у слідчій діяльності. Деякі з них закріплені у Кримінально-процесуальному кодексі України і одержали статус обов'язкових процесуальних норм (як елементи слідчих дій).

Зазначимо, що із закріпленням у законі нової слідчої дії або процесуальної процедури, які раніше були криміналістичними прийомами і рекомендаціями, їх криміналістична сутність не втрачається, і має місце взаємопроникнення криміналістичного і процесуального начал. Слід погодитись із спостереженням професора Р.С.Белкіна, який зазначає: "Від

Сокиран Федір Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

того, що даний спосіб дії став обов'язковим, він не перестав бути способом дії, тобто не перестав бути тактичним прийомом"².

Перш ніж визначити систему тактичних прийомів у цілому і прийомів психологічного впливу на попередньому слідстві зокрема, слід сформулювати поняття і сутність самого тактичного прийому, оскільки тут немає єдиної думки, окремі висловлювання не зовсім переконливі, а таке визначення потрібне, бо прямо впливає на зміст пропонованих слідчому тактичних дій.

Схематично поняття прийому тлумачиться у словниках як окрема дія, рух, спосіб здійснення чого-небудь.

Деякі автори в основу поняття прийому кладуть організацію дії. Зокрема, О.М.Васильєв, В.І.Комісаров та інші визначають прийоми в тактичному розумінні як рекомендацію, розроблену на основі даних наук, головним чином, логіки, психології, наукової організації праці, а також узагальнення слідчої практики, для правильного застосування логічних методів пізнання, формування психології відносин слідчого з учасниками слідчих дій, організації планомірного розслідування злочинів у рамках кримінально-процесуальних норм.

Інші криміналісти, зокрема Р.С.Белкін, перевагу віддають такій ознаці, як дія, вважаючи, що прийом - це раціональний і ефективний спосіб дії або найбільш доцільна лінія поведінки в збиранні, дослідженні, оцінці й використанні доказів для розслідування злочинів і запобігання їм.

У той же час не можна погодитися з тими авторами, які уявляють тактичні прийоми у вигляді діяльності, оскільки саме поняття прийому, на відміну від методу і способу, має яскраво виражений окремий характер. Тому неправильним і практично недоцільним є визначення прийому М.В.Салтєвським, який уявляє його в широкому плані як діяльність співробітника органів внутрішніх справ, яка відповідає принципам закономірності і спрямована на боротьбу зі злочинністю³.

З урахуванням усіх гараздів і негативів ми можемо запропонувати поняття тактичного прийому, яке без обмежень відповідає також поняттю прийому психологічного впливу в рамках криміналістичної тактики: тактичний прийом - це найбільш доцільний в рамках закону і етики спосіб дії слідчого, який з урахуванням конкретної слідчої ситуації спрямований на вирішення задач пізнання і управління в процесі розслідування.

Як видно, ми вводимо в поняття прийому елементи ситуації, маючи на увазі, що один прийом за різних умов може модифікуватись і набирати іншого забарвлення, що надзвичайно важливо враховувати в практичному розслідуванні. Ситуацій багато, вони в процесі розслідування змінюються, і слідчий повинен знати, які тактичні прийоми застосовувати. В одних ситуаціях корисний ефект дадуть одні тактичні

прийоми, у других - інші. Слідча практика рясніє прикладами такого роду. Правильно зазначив колись угорський криміналіст Імре Кертес: тактика завжди передбачає можливість маневрування одним з двох або більше можливих, що не суперечать нормам КПК, прийомів на основі оцінки всіх обставин справи⁴.

Оскільки слідча ситуація певною і немалою мірою детермінує зміст тактичного прийому і час його застосування, дамо її коротку характеристику. Існує декілька серйозних праць з цього приводу.

І.Ф.Герасимов слідчу ситуацію визначає як сукупність характерних для розслідування матеріальних, інформаційних та інших факторів, що з внутрішньою необхідністю схильні до змін, а також оцінку цих факторів, яка обумовлює основні напрями розслідування, прийняття рішень і вибір способів дії⁵.

Більш конкретним є визначення Л.Я.Драпкіна, який під слідчою ситуацією розуміє динамічну інформаційну систему, елементами якої є слідчі ознаки й якості обставин, що мають значення в кримінальній справі, зв'язки і відношення між ними, а також між учасниками процесу розслідування, результати дій сторін, що настали або передбачаються⁶.

В.І.Шиканов досить лаконічно визначає слідчу ситуацію як сукупність даних, що характеризують обстановку, в якій слідчому належить виконувати свої службові обов'язки⁷.

Начебто підбиваючи підсумок цьому короткому аналізу, Р.С.Белкін дає не менш лаконічне і чітке визначення, яке, на нашу думку, найбільш точно розкриває дане поняття: слідча ситуація є сукупність умов, за яких у даний момент здійснюється розслідування, тобто та обстановка, в якій відбувається процес доказування⁸.

Саме умови і обстановка мають бути найповніше враховані при виборі тактичного прийому.

Практичні працівники повинні усвідомлювати, що тактичні прийоми, застосовані ними в процесі розслідування, мають опиратися на слідчу практику та на дослідження юридичної науки з цієї проблеми. Отже, поняття тактичного прийому відбиває перш за все практичну спрямованість слідчої тактики, оскільки це є спосіб цілеспрямованої практичної діяльності в ході розслідування злочинів.

Актуальною є проблема систематизації тактичних прийомів розслідування, яку поки що не вирішено, хоча було багато спроб це зробити. До вирішення цього питання не було єдиного підходу, за основу систематизації бралися різні ознаки, властивості, положення. Крім того, з кожним роком поповнювався арсенал тактичних прийомів розслідування, потреба в систе-

матиматики яких є очевидною. Не менша потреба виникає в систематизації таких тактичних прийомів, як психологічний вплив, оскільки вони є не що інше, як практична реалізація методів впливу.

Нашим завданням відносно цієї проблеми дослідження є аналіз підходу й існуючих точок зору про систематизацію прийомів психологічного впливу і свої міркування щодо цього. Ми вже зазначали, що за основу систематизації в кожному конкретному випадку беруться різні ознаки, такі як сутність, мета, зміст, результат застосування, конкретна слідча дія, слідча ситуація, процес розслідування в цілому або положення окремих наук, наприклад, логіки, психології, наукової організації праці, а звідси – і різні системи тактичних прийомів.

Як підкреслює О.О.Закатов, у криміналістиці, як і в будь-якій іншій науці, велике значення має систематизація наукових знань, що базується на підвалинах системно-структурного підходу.⁹ У свою чергу, системний підхід дозволяє науково обгрунтовано класифікувати криміналістичні об'єкти, що є необхідною умовою розвитку науки і застосування її рекомендацій в практичній діяльності.

Розглядаючи запропоновані точки зору щодо систематизації тактичних прийомів розслідування, треба зазначити, що вони вченими бралися ширше, ніж той об'єкт, який розглядаємо ми, а саме: психологічний вплив, його тактичні прийоми, але оскільки психологічний вплив є складовою частиною і елементом тактики, які мають самостійне або допоміжне тактичне значення, ми вважаємо за доцільне розглядати питання його систематизації в контексті майбутніх систем тактичних прийомів.

О.М.Васильєв пропонує таку класифікацію тактичних прийомів:

1) тактичні прийоми, що ґрунтуються на науковій організації праці (планування, розміщення і використання сил, методи дослідження матеріальної обстановки, взаємозв'язок слідчих дій і оперативно-розшукових заходів);

2) тактичний прийом, що ґрунтується на логіці – слідча версія;

3) тактичний прийом, що ґрунтується на використанні даних науки психології (встановлення психологічного контакту, аналіз позицій і свідчень учасників слідчих дій, допомога допитуваним щодо відновлення в пам'яті забутих фактів і правильного відтворення раніше сприйнятого, психологічний вплив на осіб з метою подолання їхньої негативної позиції під час дачі неправдивих свідчень¹⁰.

Дана система охоплює в цілому майже всі сфери слідчої діяльності, а точніше – процесу розслідування, хоча, на нашу думку, він розглядається в загальних рисах. Прийоми психологічного впливу, які нас цікавлять, автор спеціально не розглядає. Він аналізує групу тактичних

прийомів, що ґрунтуються на даних психології, відносячи до них психологічний вплив на осіб з метою подолання їхньої негативної позиції під час дачі неправдивих свідчень. За О.М.Васильєвим, такий вплив слід розуміти як окремий тактичний прийом, хоча, як гадається, він є структурним елементом у системі прийомів психологічного впливу, який можна і треба розбити на окремі прийоми психологічного впливу, про що вже йшла мова.

Ці ж зауваження відносяться і до прийомів психологічного впливу щодо надання допомоги особам, які дають свідчення, у відновленні в пам'яті забутих фактів і правильному відтворенні раніше сприйнятого.

С.Ю.Якушин дає класифікацію тактичних прийомів, в основу якої кладе їхню спрямованість у збиранні доказової інформації. Він ділить тактичні прийоми на п'ять груп, які спрямовані на:

- а) виявлення і збирання доказової інформації;
- б) фіксацію доказової інформації;
- в) перевірку, аналіз і оцінку одержаної доказової інформації;
- г) використання одержаної доказової інформації в ході подальшого

розслідування;

- д) не на безпосередню роботу з доказовою інформацією¹¹.

Ця система тактичних прийомів дозволяє в цілому згрупувати всі прийоми, але тут автор не розбиває ці п'ять груп на конкретні тактичні прийоми в кожній з них. Звичайно, усі їх перерахувати неможливо через їхню численність, але необхідно вказати хоча б на ті, які найчастіше зустрічаються і застосовуються в слідчій практиці.

Немає групування прийомів психологічного впливу, які, на нашу думку, необхідно завжди виділяти в особливу групу або мати ланку в кожній з них. Можливо, у даній класифікації автор і не ставив перед собою такого за мету, проте в принципі група або система прийомів психологічного впливу в кожній класифікації повинні розглядатися.

Про те, що практичні працівники слідства потребують систематизованих конкретних рекомендацій щодо застосування психологічного впливу в процесі розслідування, правильно зазначає Н.А.Гранат, яка пише, що з метою значного полегшення роботи слідчого в підготовці і здійсненні цілеспрямованого психологічного впливу доцільно видати збірки розповсюджених і ефективних методів такого впливу¹². Це позбавить слідчого від винаходження вже існуючих прийомів, дозволить йому модифікувати у своїх цілях ті варіанти, які він знайде в збірці. Про це говорять і підсумки інтерв'ювання слідчих, проведеного нами. Понад 200 опитаних слідчих відповіли, що їх спеціально повинні навчати приемам психологічного впливу. Важливо зазначити, що однією

з причин незастосування прийомів психологічного впливу більше половини респондентів назвали відсутність рекомендацій щодо їх реалізації. З цього і слід виходити, бо тільки через систематизацію тактичних прийомів можна зробити ефективним їхнє застосування, збагатити арсенал слідчих.

В.С.Комарков проводить систематизацію тактичних прийомів за кількома підставами. За значенням для процесу розслідування він поділяє їх на загальні (висунення версій, планування, використання можливостей оперативно-розшукової діяльності і допомоги громадськості) і окремі слідчі дії та їх групи (огляд, обшук, допит тощо); за послідовністю слідчих дій – на прийоми підготовки, виконання, фіксації, оцінки і перевірки результатів; за характером наукових положень – на логічні і психологічні; за рівнем складності – на прості, складні й тактичні операції¹³. Ця систематизація нам видається надто широкою і громіздкою, що утруднює її реальне практичне застосування. Крім того, ця система страждає неконкретністю. Слідчим потрібні для роботи системи логічно послідовних і зважених тактичних прийомів, а не міркування в цілому про якість структури та їхні частини. Як таким, що не має практичного значення і є надто спрощеним, уявляється поділ тактичних прийомів С.О.Величкіним на прості і складні в залежності від спільності мети, на досягнення якої вони спрямовані.

Вдалу систематизацію прийомів психологічного впливу запропонувала В.Є.Коновалова. За основу системи вона взяла реальні ситуації у веденні допиту та інших слідчих дій, коли інформація від осіб добровільно не надходить¹⁴. Уведені автором у систему прийоми психологічного впливу різною мірою, але успішно застосовуються повсякденно в слідчій практиці, про що свідчать результати інтерв'ювання слідчих і узагальнення кримінальних справ.

М.П.Хайдуков, посилаючись на І.О.Биковського і доповнюючи його, поділяє тактичні прийоми психологічного впливу на чотири групи.

Перша – прийоми, спрямовані на приховування намірів слідчого відносно мети впливу.

Друга – прийоми, спрямовані на створення в учасників попереднього слідства перебільшеного уявлення про обізнаність слідчого відносно обстановки вчиненого злочину і наявність у його розпорядженні доказів, що викривають злочинця.

Третя – прийоми, спрямовані на створення в учасника попереднього слідства уявлення про те, що інші учасники дали правдиві свідчення.

Четверта – прийоми, спрямовані на виявлення схованих об'єктів і осіб, які переховуються.

М.П.Хайдуков додає до цієї системи ще одну групу - прийоми, спрямовані на створення в учасників попереднього слідства применшеного уявлення про обізнаність слідчого відносно відомостей, достатніх для викриття в неправді несумлінних учасників і розслідування злочину в цілому¹⁵.

Запропонована І.О.Биковським і доповнена М.П.Хайдуковим система тактичних прийомів психологічного впливу в цілому прийнятна і корисна у використанні, але все ж має загальний характер та потребує деталізації і розшифровки тактико-психологічної сутності як груп тактичних прийомів, так і окремих прийомів, що входять у ці групи.

Багато хто з авторів дає систематику тактичних прийомів стосовно конкретних слідчих дій, зокрема однієї з найбільш розповсюджених слідчих дій - допиту.

Наведений нами аналіз юридичної літератури, а також аналіз слідчої практики дає підстави зазначити, що немає виробленої повної і послідовної системи прийомів психологічного впливу на попередньому слідстві. Таку систему можна і треба створити, максимально наближаючи її до потреб практики.

Тут слід звернути увагу на висловлювання Г.С.Шостака, який підкреслює, що розробка рекомендацій або зміна системи тактичних прийомів навряд чи зможе істотно вплинути на ефективність розслідування. Він бачить причину недостатньої ефективності розслідування не в поганій системі тактичних прийомів або відсутності рекомендацій, а в тому, що розробка цих прийомів має однобічний характер - лише відносно типових слідчих ситуацій. Він рекомендує розробку тактичних прийомів і для нетипових слідчих ситуацій¹⁶.

Вважаємо, що висновки і рекомендації Г.С.Шостака неприйнятні. По-перше, розробка системи тактичних прийомів вкрай необхідна, адже це надасть слідчим неоціненну організаційну й методичну допомогу, заповнюючи прогалини їх особистого досвіду і спонукаючи до професійної творчості. По-друге, рекомендація про розробку тактичних прийомів для нетипових (а значить таких, що не повторюються) ситуацій позбавлена сенсу, оскільки такі ситуації майже не можуть прогнозуватись, отже не можуть бути пізнаними до їхнього виникнення. Яку ж лінію поведінки можна рекомендувати слідчому для ситуації, про яку нам ще нічого невідомо? Якщо ж під нетиповими ситуаціями розуміти такі, що рідко зустрічаються, то, безумовно, слід розробляти тактичні прийоми і для таких слідчих ситуацій, бо від цього лише виграє практика слідства, збагатиться тактичний інструментарій слідчого, а це багато важить для успішного розслідування конкретної кримінальної справи. У

даному випадку йдеться про розробку тактичних прийомів для типових ситуацій, які рідко зустрічаються в практиці.

Ураховуючи наведені точки зору вчених-криміналістів, процесуалістів і психологів, а також дані слідчої практики, ми зробили спробу сформулювати систему прийомів психологічного впливу, застосування якої, на нашу думку, можна рекомендувати слідчим.

Як загальне правило, за рамки цієї системи необхідно вивести імператив: за будь-яких обставин спочатку вживаються всі засоби переконання, і лише гютім - примусу (якщо в цьому є необхідність).

Прийоми психологічного впливу в системі доцільно розбити на окремі блоки: естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний, психологічний. Назви блоків, звичайно, певною мірою є умовними і відбивають не єдину, а, так би мовити, основну зону впливу, головний акцент, переважне навантаження, яке вони несуть. У цілому зрозуміло, що всі ці блоки мають, по-перше, зафіксований психологічний зміст і, по-друге, кожен з них не позбавлений окремих аспектів усіх інших блоків. Наприклад, естетичний блок справляє певний психологічний вплив на особу, на яку він спрямований. У той же час він, безумовно, містить окремі моменти решти блоків, перш за все, етичного і тактико-криміналістичного. Слід також зазначити, що блоки повинні розташовуватись саме в такій послідовності, але це зовсім не означає, що в окремих випадках не можуть бути деякі перестановки, пропуски, повернення.

Як же працює зазначена послідовність блоків і в чому сутність кожного з них?

Блок естетичний передбачає формування в осіб, які спілкуються зі слідчим, поваги до нього й установи, де він працює, за рахунок зовнішніх ознак (одяг, обличчя, робоче місце, інтер'єр), культури мови і поведінки. Звісно, що неголене обличчя, зім'ятий одяг, захаращений паперами письмовий стіл, погане володіння мовою, груба поведінка не створюють необхідних психологічних умов для нормального спілкування, можуть легко настроїти співбесідника на зневажливе, іронічне ставлення до слідчого і до всього, що він робить.

І навпаки, наявність позитивних естетичних факторів у спілкуванні створює надійний психологічний фон для одержання ефективних результатів слідчої дії.

Процесуальний блок полягає в чіткому і навіть у деякій мірі підкресленому (може бути іноді і з нотками урочистості) виконанні слідчим процедури слідчої дії, передбаченої КПК: встановлення особи за

документами, попередження про кримінальну відповідальність, наприклад, потерпілого за відмову від дачі свідчень, повідомлення про застосування науково-технічних засобів, роз'яснення прав і обов'язків учасників слідчої дії тощо. Тут не може бути ніяких скорочень і спрощень, а тим більше – порушень. Безумовно, не може бути й бездушного шаблону, казенщини, які відштовхують. Але процесуальний ритуал з поправками психологічного гатунку на конкретну особу повинен виконуватись бездоганно. Це створює атмосферу діловитості, взаємної поваги до закону, переконаності в тому, що у слідчого немає іншої мети, як служіння закону, встановлення об'єктивної істини у справі.

Етичний блок певною мірою завершує, можна сказати, фонову частину системи психологічного впливу і полягає в бездоганному дотриманні норм етики службового спілкування: ввічливості, чесності, розумної офіційності, неупередженості і т.ін. Підкреслимо, що дотримання цих норм повинно бути дуже суворим, оскільки кримінальне судочинство – найбільш уразливий з морально-етичного боку ланцюжок людських відносин, у межах якого може бути оголошено вирок. А тому в жодного учасника судочинства не може бути сумнівів відносно об'єктивності й гуманності його провадження. Принагідно зазначимо, що стало поганою традицією в органах попереднього слідства звертатись до підозрюваних і обвинувачених на "ти". Це, на перший погляд, безвинне відхилення від норм етики свідчить про упередженість (навіть підсвідому) і необ'єктивність, що серйозно шкодить нормальному ходу слідства. Цю традицію треба без зволікань і рішуче викорінювати з нашої практики.

- *Тактико-криміналістичний блок* є набором прийомів психологічного впливу за рахунок визначеної чіткої позиції слідчого в даній ситуації, переконування в доцільності (або необхідності) говорити правду, визначення послідовності пред'явлення доказів, місця і часу проведення тієї чи іншої слідчої дії, виявлення високого професіоналізму в застосуванні окремих криміналістичних актів тощо.

Нарешті, *психологічний блок* складається з прийомів впливу за рахунок використання психологічної сфери людини: активізація мислення, пам'яті, пробудження асоціацій і слідів афектів, збудження деяких емоцій і почуттів, стимулювання певних вчинків тощо.

Наведена система, звісно, не є безспірною, але вона, на нашу думку, може служити певним організаційним підмурком у застосуванні психологічного впливу на попередньому слідстві.

Підсумовуючи все сказане, нагадаємо ще раз усі блоки прийомів психологічного впливу, що мають бути в арсеналі слідчого.

Естетичний блок: 1) культура поведінки слідчого; 2) зовнішній вигляд слідчого; 3) інтер'єр службового приміщення; 4) стан оргтехніки; 5) ознайомлення осіб (з посиланням на закон) з їхніми правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням окремих слідчих дій.

Процесуальний блок: 1) попередження про кримінальну відповідальність за дачу неправдивих свідчень і за відмову їх давати (свідок, потерпілий); 2) роз'яснення правових наслідків поведінки на слідстві, значення щирого зізнання; 3) суворе дотримання слідчим норм кримінально-процесуального законодавства; 4) сповіщення осіб – учасників слідчої дії про застосування в ході її науково-технічних засобів, роз'яснення принципів їхньої дії.

Етичний блок: 1) дотримання слідчим у процесі проведення слідчої дії норм етики і моралі; 2) тактовність, доброзичливість, увічливість, уважність у поводженні з людьми, що мають відношення до справи; 3) поважання слідчим честі і гідності осіб, які спілкуються з ним у справі, піклування про охорону їхнього здоров'я, майна.

Тактико-криміналістичний блок: 1) переконання; 2) виявлення винної обізнаності (психологічний експеримент щодо визначення винної обізнаності); 3) раптовість; 4) створення видимості обізнаності слідчого (перебільшеної, применшеної); 5) часткове повідомлення інформації, що є у слідчого; 6) використання протиріч у свідченнях осіб, які проходять у справі; 7) використання протиріч між показаннями та іншими доказами, що є у справі; 8) повідомлення результатів експертиз; 9) оголошення всієї доказової інформації; 10) повідомлення певних відомостей з метою переконати особу в неминучості розкриття вчиненого злочину; 11) пред'явлення речових доказів; 12) словесна розвідка; 13) психологічна підготовка особи до наступної слідчої дії; 14) відтворення для особи фрагментів звуко-, відеозапису, кінозйомки за окремими епізодами або фактами злочину, що розслідується; 15) повторне проведення окремих слідчих дій.

Психологічний блок: 1) надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення і пам'яті з метою відновлення, відтворення раніше сприйнятих фактів; 2) стимулювання позитивних якостей особи; 3) спонукання особи до деяких вчинків, дій шляхом активізації її асоціацій і почуттів; 4) стимулювання пригадування забутих обставин особам, які проходять у справі, за допомогою асоціацій суміжності, подібності, протилежності, місця, часу,

перегляду (відображення в пам'яті забутого); 5) подолання недоліків відтворення сприйнятого; 6) відновлення асоціативних зв'язків шляхом накопичення або збудження слідів афектів, викликання минулих емоцій, моторних реакцій, образів, що зафіксувалися в підсвідомості; 7) відтворення обстановки сприйняття; 8) зняття розподіленості уваги шляхом її акцентування; 9) активізація установок в емоційно-вольовій сфері.

¹ Гросс Ганс. Руководство для судебных следователей / Пер. с нем. Смоленск, 1985. 980 с.

² Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М.: Юрид. лит., 1987. 272 с.

³ Див.: Салтвский М.В. Этические аспекты тактики следственных действий // Актуальные проблемы нравственного воспитания слушателей высших учебных заведений и практических работников органов внутренних дел в условиях развитого социализма. Киев, 1979. С. 94-102.

⁴ Див.: Кертэс Имре. Тактика и психологические основы допроса. М.: Юрид. лит., 1966. 164 с.

⁵ Див.: Герасимов И.Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск, 1975. 184 с.

⁶ Див.: Драпкин Л.Я. Понятие и классификация следственных действий // Следственные ситуации и раскрытие преступлений: Науч. труды Свердл. юрид. ин-та. Свердловск, 1975. Вып. 14. С. 26-44.

⁷ Див.: Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1983. 200 с.

⁸ Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частная теории. М.: Юрид. лит., 1987. 272 с.

⁹ Див.: Закатов А.А. Ложь и борьба с нею. Волгоград: Нижне-Волжское кн. изд-во, 1985. 192 с.

¹⁰ Див.: Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. М., 1980. С. 8-11.

¹¹ Див.: Якушин С.Е. Тактические приемы при расследовании преступлений. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. 102 с.

¹² Див.: Гранат Н.А. Критерии законности и допустимости целенаправленного психологического воздействия // Тактические приемы допроса и пределы их использования. М., 1980. С. 43-46.

¹³ Див.: Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб.пособ. Харьков: Изд-во Харьк. юрид. ин-та. 1975. 66 с.

¹⁴ Див.: Коновалова В.Е. Допустимість і правомірність психологічного впливу при розслідуванні злочинів // Рад. право. 1971. № 9. С. 24-27.

¹⁵ Див.: Хайдуков Н.П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1984. 124 с.

¹⁶ Див.: Шостак Г.С. Понятие тактического приема // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. Саратов, 1978. Вып. 2. С. 45-49.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ СЛІДЧИХ: ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

О.В. Ходаков

У дуже складних умовах опинився сьогодні такий важливий напрямок діяльності органів внутрішніх справ, як попереднє слідство, у тому числі збір та узагальнення інформації про події, що відбулися в момент вчинення злочину. Основними проблемами слідчої діяльності є недоліки процесуального законодавства, перенавантаження слідчих, специфіка умов праці та їх висока екстремальність. У сукупності вони негативно впливають на особистість слідчого і призводять до його професійної деформації.

Серед інших проблем можна назвати й такі, як низька матеріально-технічна забезпеченість слідчих апаратів, нестаток робочих приміщень, невирішення соціальних питань. Становище ускладнюється дефіцитом висококваліфікованих кадрів та значною кількістю вакансій у слідчих підрозділах, внаслідок чого навантаження на кожного слідчого перевищує встановлені норми у 5-6 разів.

До специфічних умов їх праці необхідно також віднести ненормованість робочого дня, роботу в різних середовищах, спілкування з різноманітними категоріями процесуальних та позапроцесуальних осіб, що задіяні під час попереднього слідства.

Зазначене свідчить про високу екстремальність слідчої діяльності. Невміння або неможливість регулювати власний психічний стан та постійні психічні навантаження призводять до виникнення професійних захворювань на нервовому ґрунті. Як наслідок — зниження продуктивності праці слідчого, а зрештою — звільнення з роботи.

Питання підвищення продуктивності трудової діяльності людини давно перебувають у центрі уваги дослідників. Вони розглядалися в роботах таких вчених, як Г. Мюнстерберг, О. Ліпман, Ф.Гізе, Д. Древер, Е.М.Іванова, А.Брусилівський¹ та ін.

У радянські часи дослідження, що торкаються професій, були започатковані в 20-і роки в рамках такого наукового напрямку, як психотехніка. Представниками цих досліджень були вітчизняні вчені Н.А. Бернштейн, А.К. Гастєв, В.Д. Котляров, М.Д. Левітов² та інші.

Ходаков Олег Володимирович – викладач кафедри юридичної психології Української академії внутрішніх справ, старший лейтенант міліції.

У цей час були розроблені основні теоретичні та методичні підходи до вивчення професій, уперше запроваджена термінологія, що стосується професійної діяльності.

Що ж до професійної діяльності слідчого, то й тоді, і в пізніші часи наукові дослідження хоча і провадилися, але багато аспектів залишились не розробленими. Так, без належної уваги і сьогодні залишається проблема забезпечення слідчої діяльності сучасними науковими розробками і рекомендаціями, які дали б можливість підвищити ефективність праці слідчих.

Отже існує необхідність докладніше зупинитись на питаннях функціонального аналізу слідчої діяльності як різновиду трудової діяльності людини взагалі з метою конкретизації положень загальнопсихологічної проблеми взаємодії особистості та діяльності.

Безперечно, діяльність слідчого є одним з різновидів трудової діяльності взагалі. Це означає, що підходи до функціонального аналізу в цілому можуть не відрізнятися від досліджень інших видів діяльності, про які йшлося у психологічній літературі минулих років³.

При здійсненні функціонального аналізу слідчої діяльності обов'язково виникають питання про місце особистості в ній. Серед них одними із центральних постають такі, як підбір кадрів у цілому та визначення спектру професійно важливих якостей, що властиві людям, зайнятим слідчою діяльністю. З огляду на це потрібне, з одного боку, вивчення потреби у створенні системи підбору та психологічної підготовки співробітників слідчих органів, а з іншого – необхідно з'ясувати:

критерії оцінки якостей, якими повинні володіти слідчі для успішного виконання покладених на них службових обов'язків;

взаємозв'язки та взаємозалежності, що існують між зазначеними якостями, а також між ними і ефективністю слідчої діяльності за окремими напрямками, функціями, видами робіт;

шляхи ефективного формування і розвитку професійно важливих якостей. Методологічне обґрунтування такої діяльності загалом міститься в роботі В.О. Ядова "Соціологічні дослідження: методологія, програма, методи"⁴.

Незважаючи на досить значну кількість досліджень радянського періоду⁵, які стосуються організаційних і психологічних аспектів діяльності слідчого, необхідно зазначити, що на сьогодні системний аналіз цієї проблеми майже відсутній. Більше того, відсутні будь-які критерії оцінки професійно важливих якостей суб'єкта цієї діяльності, а отже наукова та педагогічно обґрунтована система професійного навчання і підготовки кадрів для роботи в слідчих апаратах.

Виходячи з того, що діяльність слідчого відноситься до професій типу "людина-людина" з властивими їй психологічними явищами, закономірностями та механізмами, особливо необхідним є створення цілісної та всеосяжної системи професійної психологічної підготовки фахівця-слідчого і психологічного супроводу слідчої діяльності в цілому.

Зазначене вище підтверджує актуальність розробки наукових та педагогічно обгрунтованих підходів до проблем організації професійно-психологічної підготовки слідчих у системі МВС України. Головною метою такого дослідження є вироблення пропозицій щодо створення системи професійно-психологічної підготовки працівників слідчого апарату на рівні вищих навчальних закладів МВС України, а також системи перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів слідчих без відриву від виконання ними основних службових обов'язків. Для цього має бути здійснене цілісне професіографічне дослідження діяльності слідчого та на його основі створена науково обгрунтована професіограма слідчого з наступною розробкою критеріїв рівнів розвитку професійно важливих якостей й такого працівника. Особливе значення має розробка багаторівневих методик професійно-психологічної підготовки слідчих.

Необхідність багаторівневих методик визначається тим, що планується готувати всі категорії слідчих. До системи такої підготовки входять:

а) професійно-психологічна підготовка слідчих у вищих навчальних закладах МВС України. Вона має передбачати спеціальний курс, що складається з теоретичної частини, семінарських та практичних занять, а також розгалужений тренінговий курс;

б) професійно-психологічна перепідготовка і підвищення кваліфікації фахівців-слідчих. Це співробітники практичних органів МВС, які раніше закінчили вищі навчальні заклади. Курс повинен мати теоретичну частину та тренінгові заняття;

в) професійно-психологічна підготовка слідчих у практичних органах та підрозділах МВС України. Питання про забезпечення даного виду підготовки — одне з найскладніших. Його розв'язання потребує реорганізації штатного розкладу органів і підрозділів МВС та введення посад психологів-практиків для організації і проведення відповідних занять. Корекції повинні підлягати також навчальні плани службової підготовки.

Це означає, що поряд з усіма напрямками підготовки та тренувань, що вже існують в органах МВС, є необхідність впровадити психологічний тренінговий курс, метою і основним завданням якого є підвищення продуктивності праці фахівців-слідчих шляхом розвитку професійно

необхідних якостей, тренувань психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, пам'яті, мислення, уваги, уваги). Звідси з'явиться можливість впливу на емоційно-вольову сферу особистості слідчого. Не залишиться без належної уваги і діагностика та корекція наслідків психічних перенавантажень, що неминуче виникають під час процесу попереднього слідства. Співробітників необхідно навчити знімати психічну напругу за допомогою спеціальних вправ у короткий час. До таких вправ можуть бути віднесені вміння релаксації, самогіпнозу, аутотренінг та ін. Більшість тренінгових вправ потребують безпосередньої участі або контролю з боку спеціаліста-психолога. Це посилює потребу у введенні такого фахівця до штатного розкладу практичних органів та підрозділів.

Розробка та впровадження системи професійно-психологічної підготовки слідчих повинні суттєво підвищити не тільки ефективність самої діяльності, але й позитивно вплинути на функціональний та психічний стан особистості слідчого, значно зменшити ризик проявів професійної деформації співробітників. Результати, які передбачається одержати під час дослідження, орієнтовані на науковий та практичний внесок у вирішення зазначених проблем.

Визначаючи підходи до дослідження особливостей слідчої діяльності, ми керувались такою тезою С.Г. Геллерштейна: "Мюнстерберг уперше розділив завдання дослідження професійної придатності людини на дві частини: спочатку він вивчив з психологічного боку професію, а потім застосував методи, за допомогою яких намагався зміряти необхідні для даної професії здібності в різних людей... Не встановивши, розвитку яких саме здібностей професія потребує від людини, неможливо розпочати встановлення професійної приналежності. Висновок зрозумілий: першою стадією в справі професійного підбору є психологічний аналіз тієї професії, відносно якої необхідно встановити придатність різноманітних людей"⁶.

Це положення можна вважати основним у підходах до досліджень трудової діяльності, у тому числі діяльності слідчого, та створення системи професійно-психологічної підготовки слідчих.

Одним із практично значущих результатів дослідження повинно стати створення професіограми слідчого. З'явиться можливість ефективно використовувати її з метою профорієнтації та профпідбору кадрів у психофізичних лабораторіях МВС України та кадровими підрозділами. Практичним впровадженням отриманих результатів може бути створення методики професійно-психологічної підготовки фахівців у навчальних закладах МВС України, що озброїть слухачів та курсантів

системою знань, умінь та навичок використання практичної психології, як умови ефективності вирішення службових завдань. Практичним органам і підрозділам буде надана можливість здійснювати професійно-психологічну підготовку та перепідготовку на науково-обґрунтованій основі. Результати досліджень можуть бути також використані науково-дослідними підрозділами та установами МВС України для здійснення досліджень по вдосконаленню професійної діяльності співробітників органів внутрішніх справ.

¹Див.: Брусиловский А. Психотехника за рубежом и в СССР М., 1933; Гизе Ф. Психология анализ и психотехника. Л., 1926; Древер Д. Психология труда. М., 1926; Иванова Е.М. Опыт построения системы психологического анализа профессиональной деятельности в целях рационализации труда. М., 1928; Липман О. Психология профессии. С.Пр., 1923; Мюнстерберг Г. Основы психотехники. М., 1924.

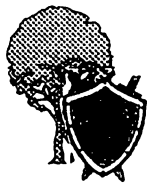
²Див.: Бернштейн Н.А. Проект переустройства рабочего места вагоновожатого московского трамвая на биомеханических основаниях. М., 1928; Гастев А. Трудовые установки. М., 1924; Котляров В.Д. Профессиографическая характеристика основных видов труда и метод построения методики профессионального отбора телеграфистов // Психология труда и психотехника. М., 1929; Левитов М.Д. Психология изучения профессии // Тезисы докладов на совещании по вопросам психологии труда. М., 1957.

³Див.: Архангельский С.Н. Очерки по психологии труда. М., 1958; Голубев Г.Г. Смелость летчика. Грозный, 1958; Гурьянов Е.Н. Навык и действие // Ученые записки МГУ. Вып. 20. М., 1945; Лузмина Н.В. Очерки психологии труда учителя. Л., 1967.

⁴Див.: Ядов В.А. Социологические исследования: методология, программа, методы. М., 1987.

⁵Див.: Васильев В.Л. Психология осмотра места происшествия. Л., 1986; Глазырин Ф.В. Психология следственных действий. Волгоград, 1983; Доскулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. М., 1976; Ямпольский А.Е. Психология допроса подозреваемого. Волгоград, 1978.

⁶Див.: Геллерштейн С.Г. Психотехника. М-Л., 1926. С. 56, 62.

ЕКОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА НЕМАЄ АЛЬТЕРНАТИВИ

І.А. ДМИТРЕНКО

Екологічне право посідає одне з найважливіших місць серед інших галузей права. Воно регулює відносини, які складаються між суспільством і природою, між людиною і природним середовищем, що її оточує.

Взаємодія суспільства з природою завжди була і залишається найголовнішою умовою існування людства. Природа постачає всім необхідним для життя. Предмети і продукти, які виробляє і споживає людина, створюються шляхом використання природних ресурсів.

Природа має велике соціальне, виробниче, наукове, оздоровче та естетичне значення, і вона ніколи не втратить цього свого багатогранного значення. Спілкування з природою збагачує людину духовно, фізично і матеріально.

Все це найкращим чином визначає місце екологічного права серед інших галузей права. Іншими словами, місце, роль і значення кожної галузі права визначаються тим внеском, який робить вона в розвиток держави, суспільства, господарства, в задоволення життєвих потреб людей.

Виходячи саме з таких позицій, можна без перебільшення сказати, що роль і значення екологічного права величезні. Його норми регулюють використання і охорону природних ресурсів: землі, вод, лісів, надр, атмосферного повітря і т.ін. Це свідчить про те, що екологічне право має безпосереднє відношення до вирішення таких життєво важливих

Дмитренко Іван Адамович – професор кафедри цивільного права Української академії внутрішніх справ, член-кореспондент Української екологічної академії наук, полковник внутрішньої служби

питань, як забезпечення людини продуктами харчування, водою, одягом, чистим повітрям, тобто всім тим, без чого вона жити не може.

Використовуючи природні багатства, людина неминуче впливає на природу, але цей вплив не повинен порушувати її законів. Науково не обгрунтоване втручання в життя природи призводить до катастрофічних наслідків: псується і виводяться із сільськогосподарського використання родючі землі, стає загрозливою нестача питної води, погіршується її якість, знижується рівень ґрунтових вод, забруднюються моря і океани, знищуються ліси і тваринний світ.

Загострення екологічної ситуації не минає для людей безслідно. За останнє десятиріччя в Україні майже на третину збільшилась їх загальна захворюваність, а тривалість життя стала на 5-8 років меншою, ніж у найбільш розвинутих країнах. За середнім показником тривалості життя Україна посідає 57-е місце серед країн світу. Різко знизилась народжуваність і зросла смертність. Особливо велику екологічну небезпеку викликає забруднення значної території України у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС.

Екологічна напруженість зростає в усьому світі. За даними Всесвітньої комісії ООН по навколишньому середовищу і розвитку, щорічно виводиться із обороту і перетворюється в безплідну пустелю 6 млн. га родючих земель, вирубується і гине від пожеж та шкідливих антропогенних впливів понад 11 млн. га лісу. Якщо суспільство не зуміє зупинити згубні екологічні процеси, які досягли широкого розмаху, воно приречене, у нього немає майбутнього.

Загострення екологічної кризи зобов'язує державні та господарські органи, їх посадових осіб, усіх громадян без зволікання усувати її згубні наслідки, а ще краще – запобігати їм. Спілкування людини з природою завжди мають бути тільки корисними як для людини, так і для природи. Зрозуміло, що ініціювати саме такі екологічні відносини повинна людина, як істота розумна.

Велика роль у досягненні і постійному забезпеченні взаємодії суспільства і природи належить екологічному праву. В законодавчих актах визначаються пріоритетні напрямки державної політики в галузі природокористування, шляхи подолання екологічної кризи. За допомогою права забезпечується екологізація технологій у промисловості, сільському господарстві, енергетиці, будівництві, на транспорті, проведення глибокої реформи існуючої практики природокористування.

Можливості права – універсальні. Це один із найбільш активних засобів управління суспільством, стабілізуючий фактор у його житті. По суті, право спроможне віддзеркалювати всі основні сторони проблеми

раціонального використання і охорони природи. Воно покликане зробити непорушними певні порядки, принципи, правила. Завдяки праву справляється активний вплив на конкретні умови діяльності людей у процесі громадського виробництва та їх поведінку в повсякденному житті.

Без перебільшення можна сказати, що за допомогою права визначаються і здійснюються організаційні, економічні, технічні, наукові пріоритети досягнення екологічної безпеки України. Це потребує глибокого вивчення всіх властивостей, якими наділено право взагалі та екологічне зокрема, з метою його подальшого розвитку і вдосконалення.

У плані розробки і прийняття природоохоронних актів у нашій державі зроблено чимало. За короткий проміжок часу були прийняті Закони України "Про охорону навколишнього природного середовища" (від 25 червня 1991 р.), "Про природно-заповідний фонд України" (від 16 червня 1992 р.), "Про охорону атмосферного повітря" (від 16 жовтня 1992 р.), "Про тваринний світ" (від 3 березня 1993 р.), "Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення" (від 24 лютого 1994 р.) та інші законодавчі акти. Великі природоохоронні можливості закладені в Земельному, Водному, Лісовому кодексах, а також у Кодексі України про надра. Чільне місце серед екологічних законодавчих актів посідає Закон України "Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України з питань охорони навколишнього природного середовища" від 6 березня 1996 р. Проведені еколого-правові заходи вселяють надію, але їх не можна вважати вичерпними. Науково-технічна революція постійно підвищує інтенсивність впливу людей на природу, тому активна екологічна діяльність держави і суспільства набуває особливого значення. На нашу думку, найпершим завданням Української держави і суспільства є вдосконалення і впорядкування діючого природоохоронного законодавства та впровадження його в життя. Тобто екологія потребує належного правового забезпечення.

Для більш плідного законодавчого забезпечення вирішення екологічних проблем треба здійснити, на наш погляд, систематизацію і кодифікацію екологічного законодавства. Для цього потрібно, по-перше, розробити і прийняти Основи екологічного законодавства України, і, по-друге, розробити та прийняти Екологічний кодекс України. Пропозиції щодо проведення кодифікації екологічного законодавства вже мали місце в юридичній літературі, і їх необхідно підтримати¹.

Кодифікація екологічного законодавства – одна із головних передумов реалізації нової екологічної політики України, спрямованої на

екологічне відродження держави, створення безпечних умов життя людини, збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

В екологічному правовому полі важливе місце посідають також екологічні програми. Вони розробляються з метою проведення ефективної і цілеспрямованої діяльності по організації і координації заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання і відтворення природних ресурсів. Вони бувають декількох видів: державні, міждержавні, регіональні, місцеві, галузеві.

Порядок розробки екологічних програм визначається Кабінетом Міністрів України, який 31 грудня 1993 р. прийняв відповідну постанову, затвердивши положення про порядок розроблення екологічних програм.

Екологічна програма — це комплекс взаємоузгоджених територіальних природоохоронних заходів, спрямованих на поліпшення співіснування природних екологічних систем і суспільства.

Державна екологічна програма передбачає заходи щодо стабілізації та поліпшення стану навколишнього природного середовища України чи окремих його складових (повітряного басейну, водних ресурсів тощо). У такій програмі визначається єдина політика в галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального природокористування, яка повинна реалізуватися через відповідні регіональні програми.

Регіональна екологічна програма передбачає природоохоронні заходи, що поширюються за межі однієї адміністративної області.

Місцева екологічна програма складається із природоохоронних заходів, які реалізуються в межах однієї області (району, міста).

Порядок розробки, погодження та затвердження міждержавних екологічних програм визначається міждержавними договорами.

В екологічних програмах висвітлюються: а) необхідність і обґрунтування доцільності розробки програми; б) основна мета програми і термін її реалізації; в) характеристика сучасного стану проблеми, на розв'язання якої спрямована програма; г) основні (пріоритетні) напрямки дій для досягнення кінцевої мети програми; д) етапи вирішення завдань програми і терміни їх виконання; е) комплекси заходів, що мають здійснюватися на кожному з етапів; є) деякі інші питання.

На важливу увагу заслуговує і механізм реалізації екологічного законодавства. Свій регулюючий і виховний вплив закон виявляє тільки в процесі практичного виконання. На цьому особливо треба наголосити, тому що невиконання законів та інших правових актів стало в країні великою бідою.

3 метою вдосконалення механізму реалізації законодавства доцільно використовувати різні організаційно-правові важелі, а саме: забезпечення додержання принципу невідворотності відповідальності за вчинення правопорушення, матеріальне заохочення до бездоганного виконання вимог екологічного законодавства, створення системи екологічної освіти і виховання, посилення державного і громадського екологічного контролю.

Підвищення вимог до якості правових актів, бездоганне їх виконання – необхідна умова побудови правової держави.

Одним із дієвих засобів забезпечення виконання вимог екологічного законодавства на сучасному етапі розвитку нашого суспільства є юридична відповідальність. Проблема відповідальності – одна із найбільш складних проблем як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук. Тим відрадніше, що за останні роки цій проблемі приділяється певна увага в нашій юридичній науці. Вчені-юристи своїми дослідженнями зробили значний внесок у розробку теорії юридичної відповідальності. Але проблему не можна вважати вичерпною. Зокрема, привертає до себе увагу принцип відповідності покарання вчиненому злочину і неминучості відповідальності за вчинене правопорушення.

Справа в тому, що в екологічних відносинах згаданим принципом часто нехтують. Порушники екологічного законодавства або не несуть ніякої відповідальності, або вона має лише символічний характер. Це призводить до нових, ще зухваліших правопорушень.

Для досягнення раціонального використання і охорони природних ресурсів поряд з відповідальністю необхідно ширше застосовувати заходи стимулювання. Дивно, що воно в галузі природоохорони довгий час було забутим. Ні в законодавстві, ні в теоретичних дослідженнях учених-юристів, присвячених проблемі природокористування, нічого навіть не говорилося про необхідність його застосування. Лише в останні роки зазначений недолік був урахований. Нові закони про охорону природи і нові Земельний, Водний, Лісовий кодекси містять окремі розділи і статті, присвячені матеріальному стимулюванню раціонального використання, охорони і відтворення земель, вод, лісів та інших природних ресурсів.

Правове регулювання стимулювання в системі охорони навколишнього природного середовища повинне розвиватись і надалі. Доцільно, щоб система стимулювання була розроблена і прийнята на державному, місцевому і відомчому рівнях. Це зробить її більш дієвою і ефективною.

Вирішення екологічних проблем потребує більш інтенсивного застосування економічних важелів. Наприклад, слід ввести науково обгрунтовані нормативи відшкодування завданих природі збитків. Крім того, мають зростати державні витрати на охорону навколишнього природного середовища. Треба також підвищувати ефективність організаційних, технічних та інших природоохоронних заходів. Зрозуміло, що всі ці заходи повинні знаходити законодавче закріплення. Це надаватиме їм обов'язковості та дієвості.

Надзвичайно актуальним завданням екологічного права є сприяння розвитку екологічної освіти і екологічного виховання населення України. Екологічно грамотна і вихована людина ніколи не чинить будь-яких антиприродних дій і буде стримувати від таких дій інших. Саме екологічна освіта і виховання населення спроможні запобігти екологічній катастрофі, яка загрожує Україні, поступово оздоровити оточуюче нас природне середовище. Тому було б доцільно запровадити вивчення екологічного права в усіх вищих навчальних закладах України. Тепер воно вивчається, головним чином, тільки в юридичних закладах.

Цілком закономірно, що екологічне право вивчається й у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України. Адже органи міліції безпосередньо беруть участь в охороні об'єктів природи: земель – від самовільних захватів і нераціонального використання; лісів – від незаконних порубок і пожеж; вод і атмосферного повітря – від забруднення; тваринного світу – від браконьєрства. Це вимагає від слухачів особливо ретельного вивчення екологічного права.

Природоохоронна діяльність органів міліції виявляється і в тому, що їх працівники проводять дізнання в справах про незаконне полювання, незаконне заняття рибним промислом, незаконну порубку лісу, умисну порубку посівів і пошкодження насаджень. Норми екологічного права широко застосовуються і в діяльності інших органів, установ та підприємств Міністерства внутрішніх справ.

Необхідність вивчення екологічного права в навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ обумовлена також тим, що ОВС здійснюють охорону прав природокористувачів, забезпечують додержання законності в галузі екологічних відносин. Досконало знати екологічне право співробітників органів внутрішніх справ зобов'язує і те, що вони у своїй природоохоронній діяльності спілкуються з громадськістю, державними органами, що виконують природоохоронні функції. Таке спілкування буде більш результативним, якщо громадськість та представники владних структур оцінять по заслугі знання і компетентність співробітників ОВС.

Органи внутрішніх справ, їх посадови особи, всі співробітники повинні бути взірцем ставлення до використання і охорони природи. Такими їх зобов'язує бути правове становище правоохоронних органів, висока свідомість і вихованість. Саме бережливому ставленню до природи вчить і виховує екологічне право.

Знання екологічного законодавства працівникам ОВС конче необхідні і у зв'язку з виконанням покладеного на них обов'язку по веденню правової пропаганди серед населення. Тим паче, що екологічне виховання набуває все більшого значення. Масову пропаганду екологічного законодавства зобов'язані розпочати і вести школа, преса, радіо, телебачення. Еколого-правові питання повинні ширше і глибше досліджуватись науковцями, творчо і плідно розглядатись у законодавчих органах. Уже час екологічне право визнати провідною галуззю права.

Одним із пріоритетів екологічного права є всебічне сприяння екологізації суспільства. Щоб вийти із екологічної кризи, в якій опинилася Україна, необхідна екологічна революція у свідомості людей, яка б корінним чином змінила ставлення людини до природи, заклала основи екологізації суспільства.

Екологічне право сприяє екологізації суспільства перш за все тим, що воно регулює відносини в галузі використання, відтворення і охорони природних ресурсів; встановлює за допомогою правових норм права і обов'язки учасників екологічних відносин, визначає, яким повинне бути ставлення людей до природи; передбачає відповідальність за правопорушення в галузі екології.

Екологічне право визначає заходи щодо екологізації промисловості, енергетики, будівництва, чим також сприяє екологізації суспільства. Загальні вимоги щодо екологізації зазначених галузей закріплені як в основних природоохоронних законах України, так і в нормативних актах господарського і відомчого характеру.

Одна з головних вимог екологізації промисловості полягає в тому, щоб при проектуванні, розміщенні, будівництві, введенні в дію і реконструкції діючих підприємств, споруд та інших об'єктів, удосконалення існуючих і впровадженні нових технологічних процесів та устаткування, а також у процесі експлуатації цих об'єктів забезпечувалися екологічна безпека людей, раціональне використання природних ресурсів, додержання нормативів шкідливих впливів на навколишнє природне середовище. При цьому повинні передбачатися вловлювання, утилізація, знешкодження шкідливих речовин і відходів або повна їх локалізація, виконання інших вимог щодо охорони навколишнього природного середовища і здоров'я людей.

У законодавстві передбачено також, що керівники транспортних організацій та власники транспортних засобів несуть відповідальність за додержання нормативів гранично допустимих викидів та скидів забруднюючих речовин і гранично допустимих рівнів фізичних впливів на навколишнє природне середовище, встановлених для відповідного типу транспорту.

Екологічне право сприяє і екологізації сільського господарства, в першу чергу екологізації використання земель і вод. Перехід на промислові технології вирощування сільськогосподарських культур обумовив широке використання хімічних методів боротьби зі шкідниками, хворобами рослин і бур'янами, так званих пестицидів. У зв'язку з постійним розширенням асортименту, збільшенням кількості пестицидів, що використовуються в боротьбі зі шкідливими організмами, виникає не безпека забруднення навколишнього природного середовища, перш за все земель і вод.

Негативно на сільськогосподарські угіддя, навколишнє середовище в цілому впливають і мінеральні добрива, особливо при тривалому їх внесенні високими дозами. Головним чином це пояснюється помилками, що допускаються в технологіях їх виробництва, зберігання, транспортування і застосування. Особливо велике зло чається в недбайливості і неграмотності зберігання і застосування мінеральних добрив і отрутохімікатів. Вони часто зберігаються в малопридатних для цього приміщеннях, або ще гірше — просто неба. Тому розносяться вітром і розмиваються дощами, потрапляючи в землю, ріки та озера. Це призводить до забруднення ґрунтів, вод, атмосферного повітря, і як наслідок — до погіршення стану здоров'я людей, адже в їх організм шкідливі речовини потрапляють через органи дихання, травлення, шкіряний покрив.

Отже, охорону земель і вод від отруєння їх хімікатами треба розглядати як одне з найважливіших завдань охорони природи. Блобавчасним поставити питання про відмову від хімізації сільськогосподарства, але для цього необхідна розробка науково обґрунтованих, екологічно безпечних технологій внесення добрив і пестицидів.

Виникла потреба передбачити юридичну відповідальність, перш за все матеріальну, та заохочувальні заходи для наукових установ і конкретних учених за рекомендації щодо систем землеробства та застосування мінеральних добрив і хімічних засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських рослин і бур'янами. Це, безумовно, підвищило б наукову обґрунтованість рекомендацій в галузі землеробства.

Ураховуючи інтенсивність використання засобів хімізації в землеробстві, необхідно підвищувати вимоги до їх якості. Цього теж можна досягти шляхом застосування заохочувальних заходів і посилення відповідальності до виробників хімічних препаратів.

Важливим напрямком екологізації сільськогосподарського виробництва є формування сучасного аграрного мислення. Воно необхідне не тільки вузькому колу вчених і професіональним землеробам, а й усім працюючим у галузі сільського господарства. Провідна роль в його формуванні належить науці, навчальним закладам, передовій практиці. Сучасне землеробство вимагає все більш високої загальноосвітньої і професійної підготовки людей. Адже найбільший резерв нашого землеробства криється саме в людському факторі.

Екологічне право може і повинно стимулювати використання інтелектуального потенціалу людей для підвищення ефективності землеробства. Зазначене відбуватиметься швидше, якщо цьому краще сприятиме правова надбудова. Екологічне законодавство повинно всіма засобами допомагати екологізації сільського господарства. Завдання полягає в тому, щоб у кожному конкретному випадку були знайдені найбільш ефективні еколого-правові важелі.

Вирішення проблеми екологізації суспільства тісно пов'язане з екологізацією законодавства. Чим швидше і ширше буде це відбуватись, тим більше буде створено можливостей для екологізації суспільства. Ось чому поряд із земельним, водним, лісовим законодавством екологізація все більше повинна охоплювати і такі галузі законодавства, як цивільне, адміністративне, трудове, кримінальне.

Екологізація законодавства являє собою впровадження екологічних вимог у нормативні акти, які діють у різних галузях господарства і суспільного життя. Дуже важливо, щоб ідеї екологізації впроваджувались у життя якомога ширшим колом нормативних актів: законами, указами, постановами, рішеннями місцевих органів влади, актами міністерств і відомств. Це також сприятиме екологізації суспільства.

Майбутнє України дуже тісно пов'язане з її екологічною безпекою, а тому невідкладному здійсненню екологічних заходів немає альтернатив. Ось чому і в теоретичних пошуках, і в практиці треба виходити з того, що екологічна безпека України є найважливішою складовою частиною її національної безпеки.

¹ Див.: Попов В.К. До питання про Екологічний кодекс України // Правова держава України: проблеми, перспективи розвитку. Харків, 1995. С.198; Андрейцев В.І. Проблеми кодифікації екологічного законодавства України // Там же. С. 200.

ПРАВА ЛЮДИНИ І НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І РЕАЛІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

А.С.МАЦКО

*М*творення нової держави, зміна політичного режиму влади – перехід від тоталітаризму до демократичних форм управління в суспільних відносинах в Україні поставили безліч проблем. Однією з них є реформа права, особливо того, через яке реалізується кримінально-правова політика держави.

Розглядаючи проблему, пов'язану з реалізацією кримінально-правової політики кожної держави, в тому числі й України, ми в першу чергу визначаємо відповідність такої політики загально визначеним міжнародно-правовим нормам, які регламентують захист Прав Людини. Насамперед, таку діяльність порівнюють з вимогами Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права. До речі, саме під таким кутом зору кожна держава робить звіт у Комітеті Організації Об'єднаних Націй.

Беручи до уваги цей напрям, треба підкреслити, що, проголосивши про державний суверенітет, Україна взяла на себе зобов'язання визнавати пріоритет норм міжнародного права, як і загально-новизнані людські цінності¹. Безумовно, із взяттям таких зобов'язань постало питання і про діяльність держави щодо відповідності новоположним принципам, які визначені в Загальній декларації Прав Людини, міжнародних пактах, конвенціях.

Мацко Анатолій Степанович – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Наукового центру Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції.

Розглядаючи це в контексті розвитку, необхідно зауважити, що початкові кроки зроблені, а саме: відбувається виконання - у певних межах - міжнародних зобов'язань, мають місце процеси імплементації (впровадження) міжнародно-правових норм у внутрішнє законодавство. Треба віддати належне законодавцю і відзначити, що помітним досягненням є, перш за все, звільнення кримінального закону від політичного забарвлення. Проведення декриміналізації дозволяє це побачити. Наприклад, Кримінальний кодекс України після внесених змін не містить норми, згідно з якою можна було б притягти до відповідальності того чи іншого громадянина за його погляди². Як бачимо, такий підхід відповідає принципам, що є в Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права. Далі, наш законодавець почав трансформувати у національне законодавство міжнародно-правові стандарти, свідченням чому є:

а) створення законів про правоохоронні органи, такі як міліція, прокуратура із визначенням їх компетенції; про діяльність у сфері оперативно-розшукової компетенції правоохоронних органів, у тому числі і СБУ;

б) прийняття норм про правовий захист підозрюваного, обвинуваченого та підсудного за участю захисника, доповнення їх прав³;

в) внесення змін стосовно утримання неповнолітніх у дитячих закладах тюремного типу, приведення правового статусу засудженого у відповідність із Пекінськими правилами, передбаченими Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН та керівними принципами ООН для попередження злочинності серед неповнолітніх⁴.

Все це сповнює оптимізмом, і, на нашу думку, частково знімає напруженість ситуації у правовому регулюванні на національному рівні відповідно до міжнародних стандартів.

Тепер варто більш детально торкнутись важливого питання, пов'язаного із покаранням, тобто впливом на особу. В Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права є відповідна регламентація щодо цього питання. Зокрема, там передбачається, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському та принижуючому гідність поведінню чи покаранню. Далі, жодна особа без її вільної на те згоди не може бути піддана медичним чи науковим дослідям. Саме це положення викликає пильну увагу громадськості. Україна також звітує в ООН стосовно наведеного вище.

Вважаємо за доцільне запропонувати деяке своє бачення виконання нашою державою міжнародно-правових норм і рекомендацій Генеральної Асамблеї ООН з цього питання.

Ще у 1985 р. більшість учених, як і громадськість, висували пропозиції про реформу кримінального (мається на увазі аспект інституту покарання) та кримінально-виконавчого (кримінально-виправного) законодавства. Це базувалось на тому, що наш інститут покарання, як взагалі вся пенітенціарна система, не відповідає своєму призначенню. Подібні погляди не втратили актуальності і зараз, бо за той час, що минув, відбулися лише деякі зміни. Проте розглядати інститут покарання в аспекті диференційованого впливу на особу, яка вчинила злочин, і яким, тобто злочином, завдано шкоди суспільству різного ступеня тяжкості, то весь інститут не збагатився, а, навпаки, збіднів. Норми не враховують положень міжнародно-правових актів, особливо Рекомендацій Генеральної Асамблеї ООН, які стосуються питань боротьби зі злочинністю. Цей висновок ґрунтується на такому аналізі.

Розглянемо питання, чи відповідає сам інститут покарання загально визнаним людським цінностям? Безумовно, людина, яка вчинила злочин, має бути покарана, бо завдала шкоди суспільству і за це повинна нести відповідальність. Це аксіома. Відповідно до міжнародно-правових норм і нашого чинного законодавства, як і тих двох нових проектів кримінального кодексу, що надруковані в пресі для обговорення, покарання має на меті не тільки карати за вчинений злочин, але й виправляти та перевиховувати засуджених у дусі чесного ставлення до праці, належного додержання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має за мету завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність⁵.

Розглядаючи систему покарання, слід уважно придивитися до реалізації кримінально-правової політики — її пенітенціарного напрямку. Взагалі пенітенціарна політика, яка є в кожній державі, в Україні існує на нормативно-правовій базі, прийнятій ще в 1961 р. (як і вся кримінально-правова політика). До цього часу система покарання лишається такою, яка у своїй більшості має єдиний і розповсюджений вид покарання — "позбавлення волі", проте як існує невизначена система покарання у бік економії репресій.

Старий підхід призводить до існування великої і складної проблеми — утримання засуджених до такого виду покарання.

Особливо це пов'язане із перенаповненістю виправно-трудових закладів, складністю підтримання їх у належному санітарному стані. Наприклад, установи посиленого режиму перенаповнені на 33,4 % (дані по всій Україні).

Також існує проблема, яка тісно пов'язана із згаданим вище явищем, — проблема невідправки із слідчих ізоляторів до установ виконання покарання засуджених за вироком. До речі, слідчі ізолятори перенаповнені так само. Ця цифра значно більша. Вона перевищує 44 %. Особи, які ще не є засудженими, а лише підозрюються у вчиненні злочину, перебувають у жахливих умовах, а саме: сплять по черзі; повна антисанітарія; підвищений ризик захворюваності; існує проблема виникнення епідемій та інших захворювань; поширюється притаманне таким закладам захворювання туберкульозом.

Лікарняні заклади пенітенціарної системи неспроможні повністю захистити від захворювань і попередити їх, крім того, їхній стан потребує справедливої критики. Наведемо ось такі дані перенаповненості: спеціальні лікарні перенаповнені на 43,1 %, лікарняні заклади при установах виконання покарання — 44,9 %, лікарняні заклади в СІЗО — 14,8 %.

Такий стан дає підстави стверджувати, що реалізація кримінально-правової політики в Україні ведеться з порушенням прав людини. Крім того, в місцях позбавлення волі трапляються випадки свавільного ставлення до засуджених, побиття останніх посадовими особами установ виконання покарання. На жаль, хоча такої статистики немає, про існування цього негативного явища свідчать як матеріали, надруковані у пресі, так і розповіді очевидців. Як відомо, є така міжнародно-правова норма, яка передбачає чуйне і поважне ставлення до людської гідності і оснований на принципах прав людини. А чи ж прослідковується вона у законодавстві України? Давайте поглянемо, які заходи впливу, тобто покарання, застосовуються в нашій державі, чи відповідають вони меті і міжнародно-правовим документам. Отже, згідно з чинною ст.23 КК України до осіб, які вчинили злочин, суд може застосовувати такі основні види покарань:

- а) позбавлення волі;
- б) виправні роботи без позбавлення волі;
- в) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- г) штраф;
- д) громадську догану.

Крім основних покарань, до засуджених можуть застосовуватися такі додаткові види покарання: а) конфіскація майна; б) позбавлення військового або спеціального звання; в) позбавлення батьківських прав.

Позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть застосовуватися не тільки як основні, але й як додаткові покарання⁶.

На першому місці, як бачимо, стоїть такий вид покарання, як позбавлення волі. Це не великий штрих, але він свідчить, що цей напрям правової політики держави здебільшого спрямований не у бік гуманізації та економії репресій. Перелік покарань, що розташовані у статті за ступенем їхньої тяжкості, породжує відповідну практику їх застосування. Як приклад наведемо такі дані. Згідно із статистикою, в Україні питома вага тяжких злочинів не дуже велика. Кількість вчинених злочинів, що перераховані у ст.7¹ КК України, у структурі злочинності становить 27,9 % (за 1995 р.), а застосування покарання у вигляді позбавлення волі до винних у вчиненні злочину за аналогічний період складало 35,6 % від усіх видів покарань.

Як бачимо, навіть при простому порівнянні цих показників питома вага такого роду покарання, як позбавлення волі у структурі заходів кримінально-правового впливу вища за питому вагу тяжких злочинів. Необхідно підкреслити, що саме цей вид покарання в нашій країні є одним із найсуворіших і створює для суспільства багато проблем, пов'язаних із приниженням людської гідності. Так, у звіті України в ООН та звіті Гельсінській федерації у Відні зазначалось, що через перенаповненість у приміщеннях установ виконання покарань засуджені хворіють, серед них поширюються різні негативні явища і створюється субкультура злочинного світу⁷.

Стосовно вищої міри покарання – смертної кари, про яку тепер ведеться багато дискусій, зауважимо, що перед вступом до Ради Європи керівники нашої держави зобов'язалися переглянути ставлення до цієї міри покарання. На нашу думку, зумовлено це не тільки тим, що цей вид покарання до цього часу не внесений в перелік видів покарань, – він існує окремо, але й тим, що його виконання провадилося згідно з підзаконним актом – інструкцією. Проте головним тут є фактор втручання держави в абсолютні (природні) Права Людини. Не держава наділяла ними людину і тому не може відібрати їх у того чи іншого індивідуума. Це особисте бачення автора, яке ґрунтується саме на розмежуванні повновладдя держави і громадянина.

Таким чином, конче потрібно переглянути ставлення до цього виду покарання. Втім слід зауважити, що аргументи щодо необхідності існування у Кримінальному кодексі України смертної кари як виду покарання пов'язані із загальним уявленням про призначення видів покарань у відповідності до криміногенності суспільства та тяжкості злочинів і не відповідають ученню про злочинність.

Щодо цього зауважимо таке. Можливо, рівень деяких злочинів і потребує суворого покарання, але тут належить визначити ступінь шкоди, завданої суспільству, причому з урахуванням винесення та виконання вироку смертної кари і самого процесу виконання. Що стосується останнього, то воно створює можливість судити і про втрати суспільства взагалі.

Отже, наведене, як нам здається, потребує рішення про призупинення застосування смертної кари.

При розгляді деяких аспектів інституту покарання виникли підстави стверджувати, що до цього часу направленість реалізації кримінально-правової політики держави має репресивний характер, або інакше, переважає репресивний підхід над гуманістичним. Дійшовши такого висновку і констатуючи, що перелік видів покарань досить таки обмежений, а практика їхнього застосування є невинновиправданою, ми запитуємо: як вийти з цього скрутного становища?

Насамперед, потрібно наблизитися до рівня міжнародно-правової регламентації, а також позицій ООН та інших організацій стосовно реалізації кримінально-правової політики, і безумовно, щодо видів покарань. Так, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН N 45/107 "Міжнародне співтовариство в галузі попередження злочинності та кримінального правосуддя в контексті розвитку" в п.2 проголошує, що держави-члени мусять переглянути свої національні законодавства, щоб останні відповідали вимогам міжнародного кримінального права. І тут же в п.14 дає рекомендації щодо побудови системи кримінального правосуддя — її гуманізації, раціоналізації, альтернативних підходів до винесення вироків⁸.

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН за N 45/108 викладені принципи, що стосуються реалізації напрямів боротьби із злочинністю, зокрема, даються як рекомендації Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо заходів кримінальноправового впливу, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. Так, у п.23 цих правил передбачається, що для забезпечення відповідальності залежно від характеру злочину, його ступеня тяжкості, особистості злочинця, а також в інтересах захисту суспільства, і щоб уникнути неспра-

ведливого, невинуваченого застосування заходів ув'язнення у суду має бути широкий вибір заходів кримінально-правового впливу. Країнам-учасникам рекомендовано ввести такі санкції:

- а) усні: зауваження, догана та попередження;
- б) умовне звільнення від відповідальності;
- в) обмеження у громадянських правах;
- г) економічні санкції та грошові покарання, такі як разові штрафи і щоденні штрафи;
- д) конфіскація або позбавлення права власності на майно;
- е) повернення потерпілому майна або виділення компенсації;
- є) умовне покарання або ж покарання з відстрочкою виконання вироку;
- ж) умовне звільнення з ув'язнення під судовий нагляд;
- з) примусове виконання громадських робіт;
- и) направлення у виправний заклад з обов'язковою щоденною присутністю;
- і) домашній арешт;
- ї) будь-який інший вид, не пов'язаний із тюремним ув'язненням;
- й) можливе будь-яке поєднання вищенаведених мір⁹.

Порівняння з переліком видів покарань, передбачених у нашому законодавстві, доводить, що воно не використало рекомендацій Генеральної Асамблеї ООН. Крім того, викликають незадоволення проекти Кримінальних кодексів України, які подані для обговорення. Так, ст.52 "Види покарань" проекту Кримінального кодексу України, підготовленого Комісією Верховної Ради України, сформульована таким чином:

"Стаття 52. Види покарань.

1. До фізичних осіб, які вчинили карані діяння, можуть застосовуватись:

- а) кримінальна реституція;
- б) догана і публічне вибачення;
- в) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- г) штраф;
- д) конфіскація майна і коштів, здобутих злочинним шляхом;
- е) безплатна фізична праця на користь суспільства;
- є) вислання іноземця за межі України;
- ж) обмеження по службі військовослужбовця;
- з) направлення військовослужбовця в дисциплінарну частину;
- и) позбавлення волі;
- і) смертна кара.

2. Фізичну особу, яка вчинила каране діяння, може бути піддано будь-якому покаранню, передбаченому відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, як окремо, так і в будь-якому їх поєднанні.

3. Юридична особа за вчинення злочину підлягає оголошенню її злочинною організацією та ліквідації¹⁰.

Інший проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України, визначає ось такі види покарань, які можуть бути застосовані судом до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину:

- 1) покладення зобов'язання відшкодувати заподіяну шкоду;
- 2) штраф;
- 3) позбавлення військового або спеціального звання;
- 4) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 5) виправні роботи;
- 6) обмеження по службі для військовослужбовців;
- 7) арешт;
- 8) конфіскація майна;
- 9) обмеження волі;
- 10) утримання в дисциплінарній частині для військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі;
- 12) смертна кара¹¹.

Як видно, в обох проектах пропонується змінити розташування мір покарання за ступенем тяжкості: від менш суворих до більш суворих. Це, без сумніву, позитивне. Але знову в обох проектах має місце такий вид покарання, як смертна кара, і її статус не оговорений, як це зроблено у міжнародно-правових актах. Крім того, не використані поради Рекомендацій.

До речі, ці Рекомендації знайшли своє застосування у деяких країнах. Так, згідно з реформою законодавства, яка триває у Великобританії, заходами кримінально-правового впливу, що перераховані в Акті повноважень кримінального суду від 1973 р., є:

відносно осіб, які вчинили правопорушення вперше або таке, що не містить у собі значної громадської небезпеки, або які не відносяться до категорії звичних злочинців*:

- 1) відстрочка виконання вироку;

* Термін "звичні злочинці" згідно з § 28(3) Закону про повноваження кримінальних судів застосовується щодо осіб, якщо: а) злочин був вчинений до завершення трьохлітнього періоду з часу останньої судимості за злочин, за який було призначено 2 роки або більше тюрми, позбавлення волі, виправного виховання, превенційного заходу; б) злочинець, принаймні, був засуджений за обвинувальним актом тричі при досягненні ним 21 року за злочини, за які призначалося по 2 роки позбавлення волі або більше; в) загальна чисельність років покарання у вигляді позбавлення волі, до яких була особа засуджена раніше, складає не менше 5 років.

- 2) пробація* та умовне звільнення;
- 3) пробація з вимогою повсякденної присутності у виховному центрі;
- 4) повне або ж часткове (умовне) звільнення;
- 5) заміна пробації умовним звільненням;
- 6) громадські роботи у формі надання соціальних послуг;
- 7) заміна або видозміна ухвали про залучення до громадських робіт у формі надання соціальних послуг;
- 8) тимчасове обмеження волі щодо особи, яка раніше не відбувала покарання;
- 9) умовна відстрочка виконання покарання у вигляді позбавлення волі;
- 10) нагляд суду за відстрочкою виконання покарання;
- 11) позбавлення волі;
- 12) штраф;
- 13) застава;
- 14) компенсація шкоди;
- 15) позбавлення майна, яке використовувалося для вчинення злочину;
- 16) позбавлення права їздити на автомобілі¹².

Відносно звичних злочинців існує окрема система заходів кримінально-правового впливу.

Порівняння існуючого законодавства, проектів Кримінального кодексу України із законодавством Великобританії показує, що останнє має більш широкий вибір заходів кримінально-правового впливу на злочинця, якому надається можливість виправитися без ізоляції від суспільства.

Проведене дослідження дає підстави твердити, що слід глибше вивчати міжнародно-правові документи і досвід інших держав.

На закінчення зробимо висновок: на жаль, система реалізації кримінально-правової політики в нашій державі перебуває ще під впливом репресивного підходу, вона потребує змін з урахуванням проголошених цілей -- створення

* Пробація – це інститут покарання, який застосовується судом замість призначення покарання у вигляді позбавлення волі і у відповідності з яким засуджений буде перебувати під наглядом посадової особи (із спеціальної служби по виконанню даного заходу) протягом терміну, визначеного в ухвалі суду. Під час пробації до засудженого, в залежності від поведінки, можуть застосовувати інші заходи впливу.

відкритого суспільства, визнання міжнародних норм, загально-людських цінностей.

Маючи на меті побудову громадянського цивілізованого суспільства, в першу чергу слід при підготовці документів звертати увагу на відповідність їх міжнародно-правовим нормам, і зокрема тим, які регламентують права Людини, а також аспект боротьби зі злочинністю в контексті розвитку.

¹ Див.: Декларація про державний суверенітет // Права Людини. К.: Юрінформ, 1992. С. 11.

² Див.: Зміни та доповнення до Кримінального кодексу України в ред. Закону від 14 квітня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. 1989. № 17. Ст. 148.

³ Див.: Ст. 44, 45, 114, 123, 124, 125, 126 КПК України зі змінами та доповненнями за станом на 1 серпня 1995 р. // Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. К.: Юрінком, 1995. С. 79-80; 175-178; 187-188.

⁴ Див., наприклад: Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы). Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 45/112 // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на сорок пятой сессии: Официальные отчеты. Т.1. Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1991. С. 269-287.

⁵ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. К.: Юрінком, 1995. С. 68.

⁶ Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. К.: Юрінком, 1995. С. 70.

⁷ Див.: Звіт України в Комітеті ООН стосовно стану прав людини в Україні // А/НОК. С. 9.

⁸ Див.: Резолюция и решения, принятые Генеральной Ассамблеей ООН. Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1991.

⁹ Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) // Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей ООН. Нью-Йорк: Изд-во ООН, 1991. С.265.

¹⁰ Проект Кримінального кодексу України, підготовлений Комісією з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю Верховної Ради України // Іменем Закону. 1992 (спеціальний випуск).

¹¹ Див.: Проект Кримінального кодексу України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України // Іменем Закону. 1994. № 50.

¹² Див.: Акт 1973 г. "О полномочиях уголовных судов" (окремый документ).

ОПТИМАЛІЗАЦІЯ ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В СВІТЛІ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

З.Д.СМІТІЄНКО, В.В.ГЕВКО

Складовою частиною судово-правової реформи в Україні є вдосконалення законодавства в галузі кримінальної політики держави. Мова йдеться про те, щоб звести до мінімальних протиріччя між правами особи і правами держави на кримінальне переслідування. Необгрунтоване розширення прав держави в такому контексті може призвести до репресій та інших негативних наслідків. З іншого боку, невиправдане їх обмеження може стати причиною втрати контролю держави над злочинністю. Слід також урахувувати, що, здійснюючи кримінальну політику, держава переслідує не лише свої інтереси, але й захищає права громадян, які потерпіли від злочинів.

Ідея захисту прав і законних інтересів особи у сфері кримінального судочинства полягає в законодавчому забезпеченні поваги до людської гідності, права на тілесну недоторканість і свободу, відправлення правосуддя тільки на підставі закону та дотримання прав людини, які закріплені в міжнародних правових документах. На жаль, у чинному Кримінально-процесуальному кодексі України ця ідея ще не знайшла свого відображення в повному обсязі.

У зв'язку з прийняттям України восени 1995 року до Ради Європи наше законодавство необхідно привести у відповідність до тих міжнародних правових стандартів, які визнала світова громадськість і яких зобов'язана тепер дотримуватись наша держава.

Повертаючись до аналізу доказування в кримінально-процесуальному законодавстві України, слід зазначити, що ця діяльність пов'язана з великою кількістю недоречних формальностей, які не тільки її ускладнюють, а й значно розтягують у часі. На перший погляд це повинно було б надати гарантії особам, які притягуються до кримінальної відповідальності, від незаконного обмеження або ущемлення їх прав

Смітєнко Зінаїда Дмитрівна - кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінального процесу Української академії внутрішніх справ, полковник міліції;

Гевко Віктор Васильович - ад'юнкт кафедри кримінального процесу, майор міліції.

і захистити від необгрунтованого звинувачення. Але така гадка є помилковою. Затягування строку розслідування викликає, перш за все, невдоволення самих обвинувачених. Як показує практика, саме вони в більшості випадків просять слідчого швидше направити справу до суду. Особливо це стосується очевидних злочинів, коли обвинувачений визнає свою вину. Проте ст. 120 КПК передбачає, що розслідування повинно бути закінчено протягом двох місяців, і будь-яка диференціація кримінальних справ не передбачена. Отже, слідчий має право використати цей строк сповна у будь-якому випадку. Але ж не можна вважати нормальною ситуацію, коли очевидні злочини, доказування яких не вимагає значних зусиль і часу, можуть розслідуватись два місяці.

На відміну від нашого, кримінально-процесуальне законодавство багатьох провідних країн світу передбачає прискорену і спрощену процедуру провадження по кримінальних справах.

Наприклад, за Кримінально-процесуальним кодексом Франції кримінальні справи поділяються на три категорії: про злочини, про делікти і про проступки. Попереднє розслідування провадиться слідчими, суддями лише по справах про злочини і приблизно по 20-25% справах про делікти. Всі інші справи розслідуються за тією чи іншою спрощеною формою або розглядаються взагалі без попереднього розслідування за складеним протоколом. У випадку, коли до обвинуваченого застосоване попереднє ув'язнення, справа повинна бути розглянута виправним трибуналом не пізніше чотирьох днів. Якщо в цей термін вона не буде розглянута, то обвинувачений звільняється з-під варті. Він може бути залишений під вартою тільки в тому випадку, коли виправний трибунал визнає необхідність проведення додаткового розслідування і прийме мотивоване рішення про застосування запобіжного заходу.

КПК Франції допускає також спрощений розгляд кримінальних справ у виправних трибуналах (у справах про делікти) і трибуналах поліції (у справах про проступки). Так, у виправних трибуналах допускається розгляд справ у відсутності підсудного за його проханням, якщо санкція статті не передбачає більш суворого покарання, ніж штраф або позбавлення волі на строк до двох років. У справах, по яких провадилось попереднє розслідування, прокурор часто утримується від виклику свідків до суду.

При розгляді справ про проступки (особливо про порушення правил руху) судовий розгляд зводиться до того, що суддя викликає підсудного і запитує його, чи згоден він з обвинуваченням. Якщо

підсудний не заперечує, то суддя призначає йому штраф. За твердженням очевидців, така процедура займає не більше 10 секунд¹.

Специфіка прискореного провадження за КПК ФРН пов'язана з особливостями системи категорій суспільно небезпечних діянь. Кримінальне право цієї країни передбачає дві категорії діянь, які підпадають під кримінальне покарання: злочин і менш небезпечний злочин.

Велика кількість діянь, які в інших європейських державах вважаються злочинами, виділена в категорію адміністративних правопорушень. КПК ФРН передбачає три спрощені процедури: спрощене провадження, провадження в порядку судового наказу і зупинення кримінального переслідування після виконання зобов'язань. Прискорене провадження кримінальної справи може мати місце лише тоді, коли вона за своїм змістом є простою, і можливе швидке її вирішення².

У Великобританії провадження кримінальних справ може відбуватися за двома процедурами: провадження з обвинувальним актом і сумарне провадження, тобто в спрощеному варіанті. Застосування того чи іншого виду правової регламентації провадження залежить від категорії діянь, що передбачають кримінальне покарання. Такий же самий поділ провадження справ у залежності від їх категорії існує і в кримінально-процесуальному законодавстві США³.

Отже, ідея диференційованого підходу до визначення різних процедур підготовки і розгляду кримінальних справ у судах у залежності від ступеня тяжкості вчиненого злочину і складності справи знайшла своє відображення в законодавствах названих країн, а також підкріплена досвідом її застосування. Гадаємо, що вона була б привабливою і для нашого законодавства.

Визначення в законодавстві України категорій кримінальних справ і умов, за яких вони могли б розслідуватись за спрощеною формою, надало б можливість наблизити інтереси держави до інтересів осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності. Наприклад, кримінальна справа могла б розслідуватись і розглядатись судом за спрощеною формою за таких умов: а) коли є згода на те обвинуваченого і він визнає свою вину; б) злочин не є тяжким; в) злочин є очевидним і простим у доказуванні вини та не викликає сумнівів щодо особи, яка його вчинила.

Такі новели в законодавстві дали б змогу наблизити момент судового розгляду справи до моменту вчинення злочину, що зберегло б актуальність першого і його виховне значення. Крім того, досягається значне скорочення витрат, адже як складна форма розслідування і розгляд

справ у суді, так і довгі строки утримання осіб під вартою вимагають досить великих коштів.

Важливої ролі ці новели відігравали б і в забезпеченні прав осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності. Значно скоротилися б строки утримання під вартою тих осіб, відносно яких застосований цей запобіжний захід. Це захистило б їх права і дало можливість уникнути невизначеності, коли слідство ведеться місяцями, а суд не виносить вироку ні обвинувального, ні виправдувального.

Досить детального аналізу і перегляду вимагає доказове право, закріплене в положеннях КПК України. Так, ч. 1 ст. 65 визначає докази як "всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд установлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи".

У такому формулюванні криється суттєва неточність. Адже орган дізнання і слідчий не встановлюють винність особи та інші обставини, що зазначені в статті, а доказують їх. Установлювати винність особи, як на наш погляд, має право тільки суд. Але він може частину доказів, наведених слідством, визнати недійсними. Звідси випливає, що докази, які були зібрані під час попереднього розслідування, і судові докази – не одне і те ж.

Під судовими доказами у такому випадку слід було б розуміти відомості про подію злочину, зібрані органами попереднього розслідування й подані захисником та іншими учасниками кримінального процесу у відповідності з діючим КПК і визнані такими судом.

Суди не повинні визнавати доказами відомості про злочин, отримані із застосуванням насильства, катування, незаконного порушення конституційних прав і свобод осіб та норм процесуального права.

Необхідно зазначити, що в кримінально-процесуальному законодавстві згаданих вище країн окремо не приведені поняття доказу. Під час попереднього розслідування мова, як правило, йде про предмети, документи, свідчення, протоколи дізнання або слідчих дій. Визнання зібраних у справі доказів достовірними, допустимими, належними і достатніми покладається на суд.

Викликає інтерес повага і довіра з боку держави до посадових осіб, які наділені правом провадити дізнання чи попереднє розслідування. Майже всі слідчі дії вказані особи провадять одноособово, а інститут понять використовується у виняткових випадках.

Наприклад, ст.429 КПК Франції передбачає, що будь-який протокол чи рапорт має доказову силу, якщо він складений за визначеною формою, і посадова особа, яка його складала, записувала і повідомляла, виконуючи обов'язки в межах своєї компетенції, все особисто спостерігала, чула і констатувала.

Правовий режим попереднього розслідування в США полягає у встановленні для осіб, які його провадять, заборони на виконання тих дій, що вважаються порушенням закону і можуть потягти за собою вилучення судом з процесу відповідних доказів. Припускається, що неправомірність дій співробітників органів попереднього розслідування в кожному конкретному випадку може бути встановлена під час судового розгляду або перегляду за апеляцією⁴.

З метою швидкого і об'єктивного встановлення істини у справах у законодавствах багатьох країн використовується "принцип ефективності", завдяки якому слідчі отримують широкі повноваження. Законодавці використовують стислі вирази, такі як "судовий слідчий повинен провести всі слідчі дії, необхідні для встановлення істини" (ст. 118 КПК Женевського кантона); "слідчий може проводити слідчі дії різних видів" (ст. 161 КПК ФРН); "у відповідності з законом слідчий прокуратури може проводити будь-які слідчі дії, які він вважає необхідними для встановлення істини" (§ 1 ст. 81 КПК Франції)⁵.

Детальна регламентація дій слідчого в нашому законодавстві призводить до перетворення злочинців у "жертви режиму", коли слідчі порушують справу і довгий час не можуть доказати вину, а з іншого боку – невинних людей, на яких за збігом обставин упала підозра, – у "злочинців".

Заслугують на увагу й ті положення в кримінально-процесуальному законодавстві зарубіжних країн, які наділяють суди широкими повноваженнями для з'ясування всіх обставин у справах, які вони розглядають. Для цього використовується у вигляді довідкової непроцесуальна інформація, яка із-за тих чи інших причин судами не визнається як доказ.

Так, ст. 310 КПК Франції наділяє голову суду дискреційними повноваженнями, у відповідності з якими він може по совісті й честі застосовувати будь-які заходи, які вважає корисними для встановлення істини. За змістом цієї норми голова суду під час судового розгляду має право викликати і заслухати будь-яку особу, а в разі необхідності видати мандат на її привід, або дати розпорядження про подання в суд будь-яких речових доказів, що, на його думку, будуть корисні для встановлення істини. Свідки, які

викликані таким чином, не складають присяги, і їх свідчення мають довідковий характер.

Частина 3 ст. 444 КПК Франції передбачає, що з дозволу трибуналу за клопотанням сторін можуть бути допущені до дачі показань свідки, якщо вони з'явилися до відкриття судового засідання, хоч і не були викликані до трибуналу в передбаченому для цього порядку.

Аналогічні положення є і в КПК ФРН. Незважаючи на заборону § 54 КПК, відомство по охороні конституції надає своїм оперативним працівникам право давати свідчення на підставі оперативних даних, але з заборорою розкриття їх джерела.

Така практика була визнана правомірною Верховним судом ФРН, а пізніше і Федеральним конституційним судом. З такими ж обмеженнями і зі збереженням анонімності практикуються допити таємних інформаторів як свідків.

Щодо використання даних, отриманих під час попереднього розслідування з порушенням передбачених процедур, у вигляді доказів, то Верховний суд ФРН пояснює, що вирішення цього питання залежить від того, чи суттєво втручається порушення закону в правову сферу обвинуваченого, чи вони незначні або взагалі не мають ніякого значення⁶.

Прагнення врівноважити, з одного боку, право особи зберегти мовчання, а з іншого – необхідність отримувати докази по справах, які розслідуються, привело до створення в кримінально-процесуальному законодавстві США інституту "іммунітету свідка". Замість примусу до дачі показань, якщо вони інкримінують свідка, федеральне і штатне законодавство надають таким свідкам за відповідних умов "іммунітет", тобто звільняють від кримінального переслідування на підставі його особистих свідчень.

Звичайно, не всі згадані положення кримінального процесу зарубіжних країн можуть бути сприйняті нашим процесуальним правом. Це великою мірою залежить від традицій, менталітету населення і багатьох інших причин. Однак необхідність спрощення і прискорення процедури попереднього розслідування не викликає ніяких сумнівів. Треба розширити повноваження судів і змістити акцент щодо вирішення кримінальних справ з попереднього розслідування, як маємо сьогодні, до судового розгляду.

З огляду на це виникає проблема пред'явлення обвинувачення. Наприклад, суть цієї процедури під час проведення попереднього розслідування в кримінальному процесі ФРН полягає в тому, що воно не виражає впевненості у вчиненні злочину обвинуваченим, а

тільки вказує на підозру. Обвинувачення ґрунтується на припущенні, що злочин вчинив підозрюваний⁸. Такі норми містяться в законодавствах інших країн Європи і Америки.

Положення ж ст. 131 КПК України вимагає від слідчого впевненості в тому, що злочин вчинила саме та особа, якій він має пред'явити обвинувачення. Таким чином, винність особи вирішується слідчим на стадії попереднього розслідування ще задовго до суду, коли він констатує, що в справі зібрано достатньо доказів, які підтверджують таке рішення. Отже, судові залишається або погодитись з таким твердженням, або ні.

Вважаємо, що пред'явлення обвинувачення повинно бути прерогативою прокурора як державного обвинувача. Під його наглядом і керівництвом повинно провадитись попереднє розслідування. А встановлювати істину в справі має суд і тільки суд.

¹ Див.: Законодательство зарубежных стран: обзорная информация. Вып. 186. Ускоренное и упрощенное производство по уголовно-процессуальному законодательству основных капиталистических государств. М., 1981. С. 4-14.

² Див.: Там же. С. 17-24.

³ Див.: Там же. С. 24, 30.

⁴ Див.: Николайчук В.М. Уголовный процесс США. М., 1981. С. 17.

⁵ Див.: Стадия предварительного расследования в зарубежных странах. Обзорная информация. М., 1990. С. 18.

⁶ Див.: Филимонов Б.А. Институт запретов доказывания в уголовном процессе ФРГ // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 1986, № 6. С. 50.

⁷ Див.: Николайчук В.М. Указ. работа. С. 20.

⁸ Див.: Филимонов Б.А. О теоретических основах предварительного расследования в уголовном процессе ФРГ // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. М., 1993, № 2. С. 81.

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ В КРИМІНОЛОГІЇ

О.Є. МАНОХА*

Проблема системного аналізу в кримінології не розроблена в обсязі, на який вона заслуговує, – при всій її актуальності, методологічному й прикладному значенні.

Основними параметрами системного аналізу в кримінології є: 1) загальна його характеристика; 2) системність предмета кримінології; 3) системний аналіз злочинності в кримінології; 4) об'єктивні і суб'єктивні фактори злочинності в системно-кримінологічному висвітленні; 5) система кримінологічного попередження злочинності.

1. Загальна характеристика системного аналізу

Системний аналіз являє собою дослідження об'єкта як системи. Система – від грецької systema – ціле, складене з частин, з'єднання, сукупність взаємопов'язаних елементів як цілісність. Людина – головний системоутворюючий фактор, "міра всіх речей" (Протагор, бл. 490-420 рр. до н.е.). Мірою самої людини є діяльність – суто людський спосіб існування, основний критерій і фактор людського розвитку, індекс якого – інтегральний показник прояву діяльнісної сутності людини. Індекс людського розвитку (ІЛР) – узагальнене поняття Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). Воно конкретизоване стосовно України¹.

Принцип людиномірності на основі діяльнісного підходу все ширше реалізується філософами, соціологами, психологами, економістами, кібернетиками, управлінцями².

* Маноха Олександр Євгенович – доктор філософських наук, професор, начальник кафедри юридичної соціології Української академії внутрішніх справ, академік Української академії політологічних наук, полковник внутрішньої служби.

Діяльнісно-творча людиномірність системного аналізу повною мірою втілена у дослідженнях, що ведуться за програмою ООН Національним інститутом стратегічних досліджень, НДІ "Проблеми людини". Це лише окремі приклади все більш широкого і ґрунтовного утвердження системного аналізу як найпродуктивнішого методу, з пріоритетом діяльнісно-творчого принципу людиномірності: вже самі назви програм ООН і України з проблем людського розвитку, НДІ "Проблеми людини" підтверджують такий висновок³.

Головними причинами соціально-економічної кризи в Україні є відсутність цілісного наукового розуміння ситуації, не враховується домінуючий вплив на ефективність економіки посталого за кілька генерацій соціально-економічного генотипу суспільства, формальних і неформальних норм, правил життєдіяльності, соціальних цінностей, нагромадженого досвіду, традицій, культури й моралі, які зумовлюють мотиваційно-поведінкову сферу суспільства⁴. Тобто йдеться про діяльність сутність людини.

Отже, з одного боку, системний аналіз у його діяльнісно-людиномірному тлумаченні все більш широко і ґрунтовно утверджується як найпродуктивніший метод, а з другого боку – він поки що не набув відповідного практичного застосування. Доцільно, мабуть, конкретизувати механізм його застосування стосовно всіх сфер практики, включаючи правоохоронну діяльність. Саме цьому ми присвячуємо наші розробки з системного аналізу в кримінології, починаючи з загальної характеристики названого методу.

Продовжуючи її, хотілося б наголосити ще на декількох аспектах. Не випадково слово *система* – грецького походження. Стародавню Грецію представляє яскрава постать Арістотеля (384-322 рр. до н.е.) як уособлення системного аналізу епохи античності, принципи якого зберегли свою актуальність і в наш час, пройшовши через середньовіччя, епоху Відродження, Новий час (XVII-XVIII ст.), XIX і XX століття. В центрі філософського, етичного, політологічного, соціологічного, психологічного, природознавчого системного аналізу Арістотеля стоїть людина, наділена совістю і діяльним ставленням до життя⁵.

Принцип діяльнісної людиномірності чітко сформульований у знаменитій тезі іншого грецького мислителя – Протагора, якою починається його твір "Істина": "Людина – міра всіх речей". Цю тезу ми зустрічаємо у виданні, яке затверджене Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, що повністю виправдано. Робота написана з урахуванням найновітніших досягнень вітчизняної та світової науки і практики⁶.

Принцип діяльнісної людиномірності автори провели через системний аналіз історичних типів філософствування, проблем буття, духу і соціуму. Наукове бачення місця людини у світі вони розглядають у контексті діалектики наукових систем: класичної, неklasичної і пост-неklasичної, кожна з яких передбачає переважне освоєння реальних об'єктів певної системної організації: малих і великих систем, а також систем, що самоорганізуються. Роль людини при цьому невпинно зростає, адже вона – найвища система, що самоорганізується у своїй життєдіяльності.

Вводиться в обіг поняття – *дисипативні системи* (від латинського *dissipare* – розсіюний), які виникають внаслідок самоорганізації й існують за рахунок постійного розсіювання енергії, одержуваної зовні⁷. Ставиться питання про космічно-природну основу людського буття⁸, що дозволяє співвіднести діяльну енергію людини з "чистою енергією" космосу (Арістотель), "живим вогнем" світу (Геракліт), з ідеями про макрокосмос і мікркосмос та "сродну працю" Г.Сковороди, – з урахуванням принципу людиномірності, сформульованого ще Протагором. Ці та багато інших сюжетів яскраво представлені в лекціях з філософії, про які йде мова.

Філософський аналіз невідривний від соціологічного, з якого ми почали статтю. Соціологія – системне утворення, цілісність, що інтегрує загально-соціологічні, спеціально-галузеві та емпіричні дослідження. Загальна соціологія безпосередньо пов'язана з соціальною філософією, спеціально-галузева соціологія проникає в усі сфери життя (соціологія економіки, політики, права, культури та ін.), емпірична використовує методи конкретно-соціологічних досліджень. Соціологія входить в системний аналіз будь-якого об'єкта. Це дозволяє саме з соціологічного ракурсу узагальнити суттєві параметри системного аналізу в цілому, з урахуванням філософського, історичного, економічного, політичного, правового, культурологічного та інших аспектів.

Тут важливим є відтворення діалектики загального і особливого в системному аналізі, що означає органічне поєднання "загальної теорії систем" Л.Берталанфі⁹, попередником якого був О. Богданов з його тектологією – загальною наукою¹⁰, – із спеціальними теоріями, які аналізують спеціально-галузеві системи, окремі сфери реальної дійсності (М. Амосов, В. Афанасьєв, В. Вернадський, Н. Вінер, В. Глушков, представники НАН України, галузевих академій, наукових інститутів та вищих навчальних закладів, включаючи Українську академію внутрішніх справ).

Суттєвою ознакою системного аналізу є те, що він базується на принципах: а) цілісності; б) структурності і функціональності; в) внутрішніх і зовнішніх зв'язків; г) ієрархічності; д) множинності описування (моделювання). Він розрізняє системи з точки зору їх типології, виділяючи такі системні утворення: абстрактні і матеріальні (неорганічні, органічні, соціальні); статичні і динамічні; закриті і відкриті; малі, великі і ті, що самоорганізуються. Взаємозв'язки елементів досліджуваних систем класифікуються за такими ознаками: а) взаємодія; б) породження; в) перетворення; г) структурування; д) функціонування; е) розвиток; є) управління.

Функціями системного аналізу є: 1) гносеологічна — (а) описування досліджуваного об'єкта (параметричне, морфологічне, функціональне, інтегральне); (б) пояснення об'єкта; (в) передбачення його майбутнього (прогнозування, моделювання); 2) регулятивна — формулювання практичних рекомендацій, системно-аналітичне забезпечення їх реалізації.

Така загальна характеристика системного аналізу.

2. Системність предмета кримінології

Кримінологія - соціально-правова, юридична наука про закономірності існування і функціонування злочинності як антисоціального, протиправного явища (система злочинів), про її об'єктивні і суб'єктивні фактори, причини і умови, суб'єкта (особистість злочинця), шляхи попередження.

Отже, предмет кримінології у системному аналізі охоплює комплекс характеристик як науки, це (1) наука соціально-правова, — широке значення; (2) наука юридична, — вузько-спеціальне значення; (3) наука про закономірності а) існування; б) функціонування злочинності; (4) наука про фактори злочинності; (5) наука про суб'єкт злочинності; (6) наука про попередження злочинності.

Систематизація методів кримінологічних досліджень, — виходячи з системності предмета кримінології, може бути подана у такому вигляді: 1) моделювання досліджень — їх програма з двома розділами: а) методологічним, б) процедурним: стратегічним (закономірності) і тактичним (їх реалізація); 2) накопичення кримінологічної інформації на основі кримінальної статистики у супроводі допоміжних засобів (аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент); 3) обробка, узагальнення, інтерпретація накопиченої інформації; 4) впровадження кримінологічних рекомендацій в практику правоохоронної діяльності.

Ефективність системного аналізу в кримінології визначається: основним критерієм — ступенем співпадання практичних результатів з

попередніми передбаченнями цих результатів (гіпотезами, планами, програмами, прогнозами, моделями); реальною перевіркою дієвості сформульованих системних кримінологічних рекомендацій (банку даних, пропозицій, методик, проектів, кримінологічних технологій).

Кримінологія в системі наук перебуває у таких взаємозв'язках: з 1) гуманітарними науками: філософією (філософією права), соціологією (юридичною соціологією, включаючи соціологію права), психологією (юридичною психологією); 2) точними науками — загальною і кримінальною статистикою, їх математично-комп'ютерним забезпеченням; 3) юридичними науками — загально-природничими (теорією та історією держави і права), галузево-юридичними (за галузями права), однопрофільними (кримінальним правом, кримінально-процесуальним правом, кримінально-виконавчим правом, криміналістикою).

Наведені концептуальні положення автора спираються на узагальнення основних розробок з кримінології останніх десятиріч¹¹, з урахуванням вимог системного аналізу на основі діяльнісно-людинорізного принципу. Системність предмета кримінології логічно продовжує і конкретизує загальну характеристику системного аналізу, орієнтуючись на місце людини у правовому полі, стосовно певної криміногенної ситуації.

Криміногенна ситуація — конкретний прояв криміногенного середовища, яке містить у собі потенційну можливість злочину — діяння по реалізації такої можливості. За Арістотелем, потенціальна можливість перетворюється в актуальну дійсність через енергію (від грецького *energeia* - дія, діяльність). Вище ми відзначали роль енергетичного аспекта у системному аналізі, насамперед у дослідженні дисипативних систем, що самоорганізуються. Самоорганізація такої системи, якою є людина, відбувається в певному середовищі, під тиском потреб. Потреба — (рос. нужда — відчуття, усвідомлення необхідності чого-небудь, що владно потребує свого задоволення) — це, так би мовити, "внутрішнє середовище" людини.

Середовище і потреби — об'єктивні фактори людської діяльності, прояву енергетичного потенціалу особистості. Ця енергія — індивідуальна частка "чистої енергії" космосу (Арістотель), його "вічно живого вогню", що закономірно спалахує і закономірно згасає, взаємообмінюючись на все, як на золото товари і на товари — золото (Геракліт, фрагмент 90). Григорій Сковорода вважав людину "мікрокосмосом", що дорівнює макрокосмосу — навколишньому середовищу на всіх його рівнях. Але їх гармонія можлива лише за умов "сродної праці", адекватної творчим потребам людини. Середовище, що сприяє сродній праці, детермінує творчі потреби людини, які усвідомлюються нею в інтересах, ціннісних

орієнтаціях, мотивах, цільових установках. Інтерес – від лат. *intentio* – стремління. Ціннісність – рівень інтересу, ціннісні орієнтації – відмежування значущого, суттєвого, від незначущого, несуттєвого. Мотив – від лат. *moveo* – рухаю. Ціль – передбачення результату діяльності, який досягається певними засобами.

Досягнення цілі певними засобами саме і є черговим компонентом механізму людської діяльності, – йдеться про діяльне задоволення людиною власних потреб у вигляді конкретного вчинку, поведінки, діяльності в цілому.

Залишилось зробити висновок: при всій універсальності механізму людської діяльності (поведінки) кількісно-якісні показники складових (середовище – потреби – їх усвідомлення і діяльне задоволення) визначають її вектор, спрямування: стосовно права – правомірне або протиправне. Системний аналіз в кримінології зосереджується саме на з'ясуванні механізму злочинної поведінки, витоків, детермінант, суб'єкта. Діяльнісно-людиномірний принцип є першоосновою загальної характеристики системного аналізу, розкриття системності предмета кримінології і його підсистем: а) злочинності, б) її факторів, в) попередження.

3. Системний аналіз злочинності в кримінології

Злочинність – це обумовлене об'єктивними і суб'єктивними факторами антисоціальне, протиправне явище, система всіх злочинів, вчинених на даній території, за певний час, – з їх кількісно-якісними показниками (стан, рівень, структура і характер, динаміка). Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а так само інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок¹².

Це визначення поняття злочину з Кримінального кодексу України конкретизує системно-кримінологічний аналіз злочинності в цілому. Воно сформульовано у ч. 1, ст. 7 і включає соціальну ознаку злочину – суспільну небезпечність і його нормативну ознаку – діяння, що передбачене кримінальним законом. Разом з тим, у ч. 1 ст. 3 вказується, що кримінальній відповідальності підлягає лише особа, яка винна у вчиненні злочину, а в ч. 2, ст. 1 говориться, що Кримінальний кодекс встановлює покарання за вчинені злочини.

Отже, поняття злочину включає чотири ознаки: 1) суспільну небезпечність, 2) протиправність, 3) вину, 4) караність, а об'єднуючим

їх системним чинником виступає знову ж діяння: злочинна дія як активна форма поведінки особи, бездіяльність (злочинна) – як певна форма поведінки особи, що пов'язана з невчиненням дій, які вона повинна була і могла вчинити в силу закону або взятого на себе зобов'язання. І тут працює діяльнісно-людиномірний принцип, хоча й антисоціального, протиправного спрямування. Правомірна поведінка спрямована на творення (добро), протиправна – на руйнування (зло – звідси злочинність, вчинення злочину, зла, коли людська енергія використовується у руйнівних цілях, стає протиправним засобом їх досягнення).

Дискусія в кримінологічній літературі 80-х років – чи є злочинність системою¹³ – вже тоді здавалась безпідставною, тим більш наприкінці ХХ століття, коли злочинність стала однією з глобальних проблем і боротьба з цією антисоціальною системою вимагає інтеграції зусиль всіх країн, всього світового товариства, включаючи системно-аналітичне забезпечення спільної правоохоронної діяльності.

Системно-кримінологічний аналіз злочинності передбачає, зокрема, вивчення її кількісно-якісних показників (стану, рівня, структури і характеру, динаміки). Стан злочинності – це кількість вчинених злочинів і осіб, що їх вчинили на даній території (населений пункт, район, область, країна), за певний час (півроку, рік, декілька років, десятиріч). Рівень злочинності – це її коефіцієнт, який розраховується за формулою: $K = \frac{П}{Н}$, де К – коефіцієнт злочинності; П – кількість злочинів на 100 тис. населення; Н – кількість населення (в цілому або від 14 років і старші).

Структура злочинності – її внутрішній зміст, співвідношення груп або окремих видів злочинів у загальній їх кількості за певний час, на даній території; характер злочинності – характеристика міри небезпечності злочинів і осіб, що їх вчинили (кримінальний професіоналізм, ситуаційність). Динаміка злочинності – її рухомість стосовно стану, рівня, структури і характеру, її тенденції та можливості прогнозування.

Почнемо з динаміки: за період 1972-1977 рр. в Україні було зареєстровано 140 тис. злочинів, приріст на кінець періоду 1,7 % (відносна стабілізація); 1978-1983 рр. – 237 тис. злочинів, приріст 9,0 % (значне зростання); 1984-1988 рр. – 242 тис. злочинів, приріст 0,6 % (відносна стабілізація); 1989-1993 рр. – рівень злочинності виріс у 2,2 рази, приріст 17,6 % (обвальне зростання)¹⁴. За 1994-1995 рр. кількість злочинів по лінії всіх служб зросла з 572147 до 641860, приріст 12,2 %¹⁵.

Дійсно, динаміка злочинності є багато в чому інтегральним показником, насамперед щодо стану злочинних проявів у їх часо-

вому русі. Доповнюючи наведені дані, додамо, що за період 1972-1993 рр. рівень злочинності в Україні (коефіцієнт на 100 тис.) зріс з 283 до 1032, структура і характер злочинності за цей час відображаються у таких даних: кількість тяжких злочинів зросла з 24379 до 145544, здійснених групою осіб — з 15586 до 65782, виявлених осіб, що вчинили злочини, — з 142140 до 242363, кількість засуджених — з 112289 до 152878.

Системний аналіз злочинності в кримінології ставить питання про фактори, що їх обумовлюють.

4. Об'єктивні і суб'єктивні фактори злочинності у системно-кримінологічному висвітленні

У кримінологічній літературі традиційним є виділення крім феномена злочинності (перший компонент предмета кримінології) та її попередження (завершальний компонент) ще двох чинників: причин (умов) злочинності і особистості злочинця. Деякі автори заперечували факторний аналіз¹⁶.

А між тим саме він, як складовий компонент системного аналізу, дає можливість систематизувати об'єктивні фактори злочинності (її причини та умови, обставини й інші детермінанти) і фактори суб'єктивні (діяння суб'єкта злочину), долаючи розрив між цими явищами.

Фактор — від латинського *factor* — здійснюючий щось за певних причин і умов. Умови сприяють перетворенню причин у наслідки. Криміногенні причини і умови — складові факторів злочинності. Їх об'єктивно-суб'єктивні параметри визначаються механізмом людської діяльності, зокрема, — злочинної поведінки (середовище — потреби — їх усвідомлення і діяльне задоволення). Діяльнісно-людиномірний принцип діє і стосовно факторного аналізу злочинності.

До об'єктивних факторів останньої відносяться: 1) криміногенне середовище; 2) деформовані потреби особистості. Криміногенне середовище — це природно-соціальне оточення: безпосереднє (мікросередовище) і опосередковане (макросередовище), — позначені дестимуляторами, сукупність яких може стати об'єктивним фактором злочину. Деформовані потреби особистості — ті, що мають деструктивний, нетворчий, руйнівний характер — як для зовнішнього, так і для "внутрішнього" середовища особистості, що у поєднанні з безпосереднім криміногенним середовищем (криміногенною ситуацією) може стати другим об'єктивним фактором злочинності.

Суб'єктивні фактори злочинності: 1) усвідомлення суб'єктом злочину своїх деформованих потреб у вигляді відповідних інтересів,

ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок у поєднанні з засобами їх реалізації; 2) антисоціальне, протиправне за спрямуванням задоволення своїх потреб, - у вигляді злочинних діянь.

Суб'єкт злочину – особистість злочинця – має таку криміногенну структуру: 1) соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки, 2) соціальні (антисоціальні, протиправні) прояви, 3) моральні (аморальні) властивості, 4) психологічні (патологічні) особливості. Типи криміногенної особистості: 1) послідовно-криміногенний, 2) ситуативно-криміногенний, 3) ситуативний.

Механізм злочинної поведінки поділяється на загальний (криміногенне середовище – деформовані потреби – їх усвідомлення і діяльне задоволення) та конкретний (мотивація злочину і настання суспільно небезпечних наслідків).

Діалектика об'єктивних і суб'єктивних факторів конкретизується також при врахуванні в системно-кримінологічному аналізі складу конкретного злочину, його об'єктивної і суб'єктивної сторін. Склад злочину – це сукупність передбачених законом ознак, які характеризують вчинене діяння як конкретний вид злочину, це – необхідна підстава кримінальної відповідальності.

Об'єкт злочину визначається місцем відповідної статті в системі Особливої частини Кримінального кодексу України. Суб'єкт злочину (вік, осудність) визначається місцем відповідної статті в системі Загальної частини Кримінального кодексу України. Об'єктивна сторона злочину - саме діяння (дія або бездіяльність) та його наслідки. Суб'єктивна сторона злочину - форма вини, мотив, ціль – вказані в диспозиції статті, яка передбачає даний злочин. Мотив злочину – усвідомлена спонuka, яка викликала намір вчинити злочин. Ціль (мета) злочину – бажання особи, яка вчинила злочин, досягти певних шкідливих наслідків, умисел – визначений (конкретна мета), невизначений (загальна мета), альтернативний (декілька цілей), афективний (раптовий). Звідси умисність злочину – усвідомлення суб'єктом суспільної небезпечності свого діяння, його наслідків (інтелектуальна ознака); бажання таких наслідків (вольова ознака умислу). Це – прямий умисел. Непрямий умисел – все те саме за умови байдужості до наслідків (евентуальність). Необережність злочину – злочинна самонадіяність або злочинна недбалість.

Ці нюанси кримінально-правового характеру допомагають зробити системно-кримінологічний аналіз предметним і об'єктивним: тут ми маємо приклад міжсистемних зв'язків кримінології і кримінального права. Системний аналіз у кримінології неможливий без

багатосторонніх міжсистемних комунікацій з іншими науками і практикою.

Але при всіх нюансах системний аналіз передбачає необхідність постійного співвідношення дедуктивного та індуктивного підходів, диференціації та інтеграції характеристик досліджуваного матеріалу, сходження від абстрактного до конкретного: вивчення конкретного злочину – механізму злочинної поведінки – злочинності в цілому, і – у зворотньому напрямку.

5. Система кримінологічного попередження злочинності

Теорія попередження злочинності – завершальна підсистема предмета кримінології. Кримінологічне попередження – це насамперед усунення криміногенних факторів та їх проявів, головний чинник боротьби зі злочинністю. Структура кримінологічного попередження: 1) загальносоціальне, 2) індивідуальне. Напрямки кримінологічного попередження: 1) профілактика злочинів, 2) відвернення злочинів, 3) припинення злочинів. Профілактика злочинів – нейтралізація криміногенних факторів. Відвернення злочинів – усунення злочинних намагань. Припинення злочинів – усунення злочинних діянь. Суб'єкти кримінологічного попередження: 1) загальносоціального рівня: система державних і громадських організацій, функціонування якої включає правоохоронну функцію; 2) спеціально-кримінологічного рівня: правоохоронна система. Організація кримінологічного попередження: 1) інформаційне забезпечення попередження, 2) соціально-правове регулювання, 3) кримінологічне прогнозування.

Як і в усіх інших аспектах системного аналізу, система попередження злочинності спирається на діяльнісно-людиномірний принцип (людина – головний системоутворюючий фактор, міра всіх речей, вища цінність і вища ціль будь-яких засобів, а не засіб будь-яких цілей, сутність якої – діяльність, правомірна або протиправна). Цей принцип все більше утверджується в структурі планетарної парадигми, в механізмі вирішення глобальних проблем.

Ми вже згадували про Програму розвитку ООН (ПРООН), найвищою цільовою установкою якої є максимальна реалізація творчого потенціалу громадян і задоволення їх раціональних потреб¹⁷. Громадянство – належність особи до конкретної держави. Людина – біосоціальна істота, індивід з його індивідуальністю – конкретна людина, особистість – соціальна людина, громадянин – державно-правова людина.

Правомірна діяльність (поведінка) — один з істотних критеріїв і факторів розвитку людини, індивіда, особистості, громадянина, — у певному середовищі, з притаманними їй потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, мотивами, цілями, засобами їх реалізації, вчинками, діями, поведінкою, діяльністю, життєдіяльністю в цілому. Протиправна діяльність (поведінка) — один з критеріїв і факторів деградації людини в усіх вищезазначених параметрах.

Індекс людського розвитку, використовуваний ПРООН, враховує (1) стан здоров'я, (2) рівень освіти, (3) реальну купівельну спроможність населення, що відповідає трьом основним вимірам буття людини: 1) природно-біологічному, 2) соціальному, 3) духовному.

Крім названих позитивних характеристик (стимуляторів) людського розвитку, запропонованих ПРООН, представники Національного інституту стратегічних досліджень приділяють увагу і негативним індикаторам (дестимуляторам), особливо притаманним країнам перехідного періоду. Це, насамперед, злочинність. Її системно-кримінологічний аналіз — об'єктивна необхідність.

Системний аналіз індексу людського розвитку в Україні (ІЛР) включає його структуризацію, представлення у вигляді ієрархії відповідних показників, кількісну оцінку їх пріоритетів, формування бази даних, розрахунок інтегрального (системного) ІЛР.

Стратегічними напрямками реалізації системного ІЛР є (1) розвиток кожної людини, (2) її безпека, (3) її свобода. У свою чергу названі стратегії забезпечуються: а) людськими ресурсами (процеси відтворення, мобільність, зайнятість, стан здоров'я), б) інтелектуальним потенціалом суспільства (духовність, наука, освіта, інформація), в) соціально-правовою захищеністю населення (життєвий рівень, соціальний захист, дієвість правоохоронної системи).

У цих положеннях відтворена глибинна сутність діалектичного взаємозв'язку системного аналізу в кримінології (злочинності, її факторів та попередження) з усіма іншими аспектами системного аналізу як загальноуніверсального методу дослідження світового товариства на рівні Роду людини, планетарних регіонів, України, її економічної, політичної, духовно-культурної, правової системи.

Правова система — безпосередня структура, підсистемою якої є правоохоронні органи, насамперед органи внутрішніх справ, у першу чергу — міліції, — з точки зору піраміди сил, що протистоять так званій "п'ятій владі", ударним загоном якої є організована злочинність і "п'ятою колоною" якої є корупція.

Прийнятий 30 червня 1993 р. Закон України про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю¹⁸ є законодавчим, нормативно-правовим документом системно-аналітичного характеру: він охоплює загальні положення (поняття організованої злочинності, мета боротьби з нею, завдання Закону, законодавство, система органів, основні напрями боротьби, міжнародне співробітництво), конкретні положення про спеціальні державні органи по боротьбі з організованою злочинністю, їх компетенцію, повноваження, заходи, взаємодію з іншими державними органами, їх всебічне забезпечення, гарантії, контроль і нагляд за виконанням законів у цій сфері.

Створено Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, який здійснює координацію діяльності всіх державних органів, на які Законом покладено обов'язки здійснювати цю боротьбу. Для науково-дослідного забезпечення боротьби з організованою злочинністю створено Міжвідомчий центр з проблем боротьби з організованою злочинністю, з яким безпосередньо співпрацює Українська академія внутрішніх справ. Її кафедри, центри, відділи об'єднують в системній цілісності науково-педагогічну творчість з загальногуманітарних, юридичних, спеціально-юридичних, природничих та технічних наук на їх фундаментально-прикладному рівні. Наш "Науковий вісник" є одним з проявів зростаючої системно-аналітичної роботи академії. На її базі проводяться науково-практичні конференції різного рівня - від внутрішньовузівських до міжнародних.

Так, 30-31 січня 1996 р. була проведена міжнародна науково-практична конференція "Проблеми реформування органів внутрішніх справ на сучасному етапі", організаторами якої стали МВС України і Українська академія внутрішніх справ. На пленарних засіданнях, "круглих столах" і секціях обговорювались актуальні питання реформування системи ОВС України, максимального підвищення її ефективності, аналізувала Концепція такого реформування. Автор був у числі керівників однієї з секцій і вважає доцільним підкреслити, що конференція стала ще одним кроком у подальшому утвердженні системного аналізу в правоохоронній сфері, включаючи системний аналіз у кримінології.

Йдеться про необхідність удосконалення системи ОВС, що обумовлено (1) всебічним оновленням нашого суспільства, (2) зростанням злочинності, (3) потребою внутрішнього реформування системи, зосередження її на боротьбі зі злочинністю, що вимагає позбутись всього зайвого в структурно-функціональному плані і передбачає максимальне всебічне забезпечення правоохоронців у їх небезпечній роботі.

Основні напрямки удосконалення роботи системи органів внутрішніх справ України: 1) удосконалення управління та організаційно-штатних структур, 2) розвиток кримінальної міліції, 3) розвиток міліції громадської безпеки, 4) розвиток апаратів попереднього слідства, 5) реформування кримінально-виконавчої системи, 6) розвиток внутрішніх військ, 7) удосконалення роботи з кадрами, 8) правове забезпечення реалізації вказаних напрямків.

Правове забезпечення реформування системи ОВС передбачає підготовку проектів законів України "Про органи внутрішніх справ" (на основі Закону України "Про міліцію", перейменування міліції на поліцію, створення муніципальної міліції-поліції), "Про державну службу охорони", "Про статус слідчого", "Про внутрішні війська МВС України", Кримінально-виконавчого кодексу України, змін до Закону "Про пожежну безпеку" та Закону "Про дорожній рух", до постанов Уряду з питань діяльності органів внутрішніх справ.

Проведена 27 березня 1996 р. наукова конференція Української академії внутрішніх справ за підсумками науково-дослідної роботи за 1995 рік стала ще одним аргументом щодо впровадження системного аналізу в науково-педагогічну роботу, в практику ОВС, в консультативно-експертну роботу представників УАВС на всіх рівнях нашої держави. Автор був керівником секції з гуманітарних та загальноюридичних наук і може констатувати правомірність сформульованого висновку.

Системний аналіз в кримінології виходить за межі її предмета, інтегруючись з системним аналізом всієї правової системи. Така інтеграція простежується і на всесвітньо-історичному¹⁹, і на державному рівні²⁰ (у цій роботі кримінологічний аспект висвітлено В.Г. Лихолобом).

Кафедра юридичної соціології, яка функціонує в Українській академії внутрішніх справ з 10 січня 1996 р., охоплює своєю науково-педагогічною діяльністю систему наук: загальну і юридичну соціологію, соціологію права, загальну політологію і теорію правової політики, розробляючи також питання політолого-соціологічного забезпечення діяльності ОВС. Природно, що цей системний аналіз неможливий без системно-кримінологічного чинника.

Останній, зокрема, допомагає диференціювати юридичну соціологію і соціологію права, що є предметом дискусій. Справа в тому, що тут доречна аналогія розмежування правової системи і системи права. У навчальному посібнику з теорії держави і права, підготовленого колективом авторів — науково-викладацькими працівниками УАВС правильно вказується, що правова система — це сукупність усіх правових

явищ у їх взаємодії, а система права – внутрішня будова права як системи правових норм²¹. Це методологічне положення є важливим для системно-правового, в тому числі системно-кримінологічного, аналізу, а також для "стикових" наук.

Соціологія права – наукова спеціальність, змістом якої є соціологічне забезпечення системи права. Юридична соціологія, включаючи в себе соціологію права, виступає соціологічним забезпеченням правової системи, у чому вона взаємодіє з кримінологією, яка, спираючись на філософсько-соціологічну методологічну базу, є водночас методологічною основою інших більш конкретних юридичних наук (криміналістики, оперативно-розшукової діяльності та ін.).

Юридична соціологія невідривна від юридичної психології (див. програму курсу юридичної психології, розроблену проф. М.В. Костицьким, а також його праці)²².

Отже, системний аналіз в кримінології не обмежується лише цією наукою, а виходить за її межі – у багатосторонні міжсистемні взаємозв'язки. Це посилює ефективність системного аналізу, особливо щодо головного аспекту – попередження злочинності (її профілактики, відвернення, припинення). Цьому аспекту приділяють увагу вчені УАВС, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького та ін. Так, І.К. Туркевич (університет) захистила докторську дисертацію на тему: "Діяльність місцевих рад народних депутатів по попередженню злочинів та інших правопорушень"²³, О.М. Костенко (Інститут держави і права) досліджує кримінологічні проблеми у зв'язку з принципом відображення і проблемою кримінальної сваволі²⁴.

Автор даної статті брав участь у Першому міжнародному причорноморському соціально-девіантологічному симпозиумі "Кримінологічна ситуація і громадська безпека в регіоні: проблеми, тенденції, досвід соціального, правового контролю і менеджменту" і виступив на ньому з доповіддю "Системний аналіз в кримінології" (Кишинів, 9-11 листопада 1995 р.).

У проекті Державного комітету з науки і техніки "Системний аналіз – методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні у перехідний період і цілісного проектування його у громадянське" зазначено, що відсутність цілісного наукового розуміння ситуації поглиблює кризу, яка стала всезагальною, хаотичною, що у нас не враховується соціально-економічний генотип суспільства, тобто, як ми це характеризуємо, – діяльнісно-людиномірний принцип.

Підкреслюється далі, що знижена роль держави й управління соціально-економічними процесами, на вищих рівнях керівництва країною відсутня єдність у визначенні стратегії розвитку України у довгостроковій перспективі. Звідси — розвиток багато в чому нецивілізованих і слабо контрольованих форм ринкового господарювання з проявом у психології та поведінці окремих груп суспільства глибинного біологічного компонента егоїстичного змісту, який істотно знижує моральний рівень суспільних та економічних відносин, а також зумовлює криміналізацію господарської та іншої діяльності²⁵.

Тут лаконічно і чітко відтворений механізм життєдіяльності суспільства (середовище — потреби — їх усвідомлення та діяльне задоволення) — з урахуванням кризової ситуації, яка детермінує криміногенну ситуацію, в центрі якої — людський фактор. Системний аналіз в кримінології (злочинність — її фактори — її попередження) саме на це орієнтується, діяльнісно-людиномірний принцип допомагає констатувати наявний стан і передбачати майбутнє, що особливо важливо для кримінологічного попередження.

Актуальним є системно-цілісне моделювання, створення взаємопов'язаного комплексу моделей на всіх рівнях управління (регулювання): макrorівні, мікрорівні, субмікрорівні (мотиваційно-поведінковому), що безпосередньо зав'язаний з завершальним елементом механізму людської діяльності — поведінки, тобто з конкретним вчинком — правомірним або протиправним.

Глава 5 монографії О.С. Власюка та С.І. Пирожкова "Індекс людського розвитку: досвід України" присвячена можливим перспективам: йдеться про прогноз щодо людського розвитку в Україні на середньотермінову перспективу. Сформульовані ймовірні сценарії: "Проекція" — збереження сучасних тенденцій на майбутнє, "Занепад" — деградація суспільно-економічного життя, обмеження свободи людини в можливостях власного забезпечення, "Розвиток" — активізація суспільно-економічного життя, підвищення духовно-інтелектуального рівня, наближення до сучасного рівня цивілізації суспільств західних країн.

Синтез експертних суджень щодо ймовірності реалізації виділених сценаріїв ІЛР в Україні в балах дав такі результати: "Проекція" — 0,335, "Занепад" — 0,344, "Розвиток" — 0,321. Висновок: у нашому суспільстві — стан нестабільної рівноваги.

Можливості стабілізації і розвитку залежать від системи чинників, включаючи показники сумарного впливу на людський розвиток в Україні, який розподіляється таким чином (сума 100 %): 1) законо-

давча та виконавча влада — 57 %, 2) вітчизняні підприємці — 20 %, 3) інше населення — 9 %, 4) зовнішні чинники — 14 %²⁶.

Значить, у системі заходів по стабілізації і розвитку України істотне місце займають: 1) максимальна ефективність дій законодавчої і виконавчої влади, їх єдність, — при розмежуванні функцій; 2) переключення непродуктивної енергії вітчизняних підприємців у продуктивну (декларування прибутків, прогресивне оподаткування, контроль); 3) включення всього населення у справедливу життєдіяльність; 4) раціональне використання зовнішніх чинників.

Прогноз людського розвитку в цілому включає і прогноз криміногенної ситуації: ясно, що сценарій "Занепад" означає посилення обвальної злочинності, криміналізації суспільства, "Проекція" асоціюється з "повзучим" зростанням злочинності, погіршенням криміногенної ситуації, сценарій "Розвиток" дає небезпідставні розрахунки на покращання криміногенної ситуації і умов людської життєдіяльності, що взаємопов'язане.

Системний аналіз в кримінології — складова частина загальнодержавних проектів виходу з кризи.

Проект Державного комітету з науки і техніки України "Системний аналіз — методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні у перехідний період і цілісного проектування трансформації його у громадянське" уже в самій назві містить цільову установку на громадянське суспільство, в центрі якого — громадянин, державно-правова людина, що відповідає діяльнісно-людиномірному принципу життя, про що йшлося в цій статті. Політична основа громадянського суспільства — правова держава, що виводить на пріоритетні позиції правову проблематику, насамперед в її системному тлумаченні, складовим чинником чого є системний аналіз в кримінології.

Доцільно розширити всі проекти саме за рахунок їх правового забезпечення. Це стосується, зокрема, пропозицій щодо розробки законопроекту про створення потужної системно-аналітичної бази в Україні з урахуванням світового досвіду, формування державної програми "Системний аналіз у державному виробництві" з її підпрограмами (інтеграція зусиль вчених, створення аналітичних центрів у системі виконавчих органів державного управління і незалежних аналітичних центрів, підготовка кадрів, системний аналіз у вузівських курсах), створення аналітичних служб при Верховній Раді України, впровадження при цьому методу "дерева цілей", що доходить до кожного окремого працюючого.

Підтримуючи ці пропозиції з проекту Держкомітету з науки і техніки, ми пропонуємо враховувати творчий потенціал наших правознавців, юристів, правоохоронців. Враховувати і розраховувати на них, особливо з точки зору системного аналізу криміногенної ситуації, прогнозів на майбутнє, що невідривне від творчих планів і зусиль всього нашого суспільства.

¹ Див.: Україна. Людський розвиток: Звіт 1995. К.: ПРООН, 1995; *Власюк О.С., Пирожков С.І.* Індекс людського розвитку: досвід України/Національний інститут стратегічних досліджень. - К.:, 1995.

² Наприклад, Науково-дослідний інститут "Проблеми людини" (директор А.І. Комарова) видає багатотомну працю "Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників". У третьому томі надрукована стаття В.С. Михалевича та В.Ф. Янкевича "Системний аналіз - методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні у перехідний період і цілісного проектування трансформації його у громадянське". Стаття оприлюднює результати роботи авторського колективу над однойменним проектом Державного комітету з науки і техніки, реєстраційний № 08.05.00/069-93, шифр "Інноваційна економіка", організація-виконавець — Інститут кібернетики НАН України (керівник проекту - В.С. Михалевич, заступник керівника — В.Ф. Янкевич).

³ Див.: Україна. Людський розвиток: Звіт 1995; *Власюк О.С., Пирожков С.І.* Індекс людського розвитку: досвід України, Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі: Академічні розробки пропозицій наукових працівників/ Керівник авторського колективу А.І. Комарова. — К.: НДІ "Проблеми людини", 1995. Т. 3.

⁴ Див.: *Михалевич В.С., Янкевич В.Ф.* Системний аналіз — методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні в перехідний період і цілісного проектування трансформації його у громадянське // Уряду України... Т.3. С. 15.

⁵ Див.: *Аристотель.* Соч. В 4-х т. М., 1983. Т. 4. С. 143.

⁶ Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / Бичко І.В., Табачковський В.Г., Горак Г.І. та ін. - К.: Либідь, 1994 (2-е вид.).

⁷ Див.: Там же. С. 341.

⁸ Див.: Там же. С. 486-491.

⁹ Див.: *Берталанфі Л.* Общая теория систем - обзор проблем и результатов// Системные исследования. 1969. С. 41-50.

¹⁰ Див.: *Богданов А.А.* Очерки всеобщей организационной науки. Ч. 1. СПб, 1912; Його ж. Очерки всеобщей организационной науки. Самара, 1921.

¹¹ Маються на увазі праці В.М. Кудрявцева, І.І. Карпеца, А.Е. Жалінського, Н.Ф. Кузнецової, М.В. Костицького, В.Г. Лихолоба, О.Я. Светлова, С.С. Яценко, О.М. Костенко, І.К. Туркевич та ін.

¹² Див.: Кримінальний кодекс України. Ст. 7.

¹³ Див.: Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. - М.: Юрид. лит., 1985. С. 148-149.

¹⁴ Див.: Преступность в Украине // Бюллетень законодательства и юридической практики Украины. 1994. № 2. С. 5-6.

¹⁵ Див.: Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1995 року // МВС України. Інформаційне бюро. - К., 1996. С. 1.

¹⁶ Йдеться про згаданий вище (посилання 13) "Курс советской криминологии" (1985). В ньому заперечується факторний аналіз (с. 202), так само, як і системність злочинності (с. 148-149). А в інших виданнях це питання просто обминалось.

¹⁷ Власюк О.С., Пирожков С.І. Там же. С. 3.

¹⁸ Див.: Голос України. 1993. 6 серпня.

¹⁹ Див.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. М.: Прогресс, 1988.

²⁰ Див.: Правова система України: теорія і практика. К., 1993.

²¹ Див.: Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Сумін В.О., Тихомиров О.Д. Теорія держави і права: Навч. посібник. - К.: Юрінформ, 1995. Гл. 14. Розмежування правової системи і системи права, чітко проведене у даному виданні, дає підставу за аналогією диференціювати поняття юридичної соціології і соціології права (див., зокрема: Карбонь Ж. Юридическая социология / Пер. з фр. М.: Прогресс, 1986.)

²² Див.: Костицкий М.В. Юридична психологія: Програма курсу для студентів та слухачів юридичних та психологічних спеціальностей. — Львів: ЛДУ, 1995; його ж. Введение в юридическую психологию. 1990; його ж. Використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі. К., 1990; Жалинский А.Э., Костицкий М.В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. Львів, 1980.

²³ Див.: Туркевич И.К. Деятельность местных советов народных депутатов по предупреждению преступлений и иных правонарушений: Автореф. дис... док. юр. наук. К., 1987.

²⁴ Костенко А.Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения). К.: Наукова думка, 1986; його ж. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). - К.: Наукова думка, 1990.

²⁵ Див.: Уряду України... Т.3. С. 16.

²⁶ Власюк О.С., Пирожков С.І. Там же. Гл. 5.

СТАЛІСТЬ СПОСОБУ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

В.В.ЧУРПИТА, І.В.СЕРВЕЦЬКИЙ

Історія криміналістики свідчить про те, що вона пройшла у своєму розвитку декілька етапів: від описового, до аналітичного. На підставі цього стало можливим створення наукових теорій щодо криміналістичних закономірностей життєдіяльності людини.

Однією з таких закономірностей є спосіб вчинення злочину. В основі його лежить діяльність суб'єкта, яка несе на собі відбиток його індивідуального життєвого досвіду, психічного стану, індивідуальних здібностей, якостей, інтересів¹. Індивідуальні особливості особи відображаються в результатах праці і наслідках діяльності людини. Емпіричне пізнання цієї закономірності протягом багатьох років використовується в різних галузях знань людства, у тому числі для розшуку та викриття злочинців².

Із самого початку зародження криміналістики як наукової дисципліни спосіб скоєння злочину посів важливе місце серед об'єктів її дослідження.

Австрійський судовий слідчий, а в подальшому відомий вчений Г. Гросс (1847-1915 рр.) писав: "Криміналістика за природою своєю починається лише там, де кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння і покарання; формальне кримінальне право (процес) містить у собі правила застосування матеріального права. Але яким способом вчинюються злочини? Як дослідити ці способи і розкрити їх, які були мотиви вчинення такого, які мались на увазі цілі — про це все нам не говорять ні кримінальне право, ні кримінальний процес. Це складає предмет криміналістики"³.

У міру розвитку цієї науки складалися і розвивалися знання про спосіб вчинення злочину.

Велику увагу вивченню способів вчинення злочинів було приділено в роботах видатних учених-криміналістів минулого. Г.Ю. Маннс у 1921 р., визначаючи предмет криміналістики, писав, що ним є "по-перше,

Чурпіта Віктор Валентинович — кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри теорії держави, права та політики Української академії внутрішніх справ, підполковник міліції;

Сервецький Іван Васильович — кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та практики оперативно-розшукової роботи, підполковник міліції.

способи вчинення злочинів, професійні особливості і побут злочинців (жаргон, забобони та ін.) і, по-друге, прийоми розслідування злочинів, включаючи ідентифікацію злочинців"⁴.

У 1925 р. І.М. Якимов зазначав, що криміналістика " має своїм предметом вивчення найбільш доцільних способів і прийомів використання методів природознавчих, медичних і технічних наук щодо розкриття злочинів і вивчення фізичної та моральної особи злочинця, а за мету ставить допомогу правосуддю в розкритті матеріальної істини в кримінальній справі"⁵.

Для ефективного вивчення способу вчинення злочину і використання цих даних для боротьби зі злочинністю необхідне науково обгрунтоване визначення поняття способу вчинення злочину. В криміналістичній літературі спосіб вчинення злочину описувався довгий час лише з позицій виявлення певної кількості його ознак, які потім реєструвались. У практичній діяльності органів внутрішніх справ, зокрема оперативних апаратів, нерідко спосіб, наприклад, крадіжки, характеризували лише способом проникнення у сховище, спосіб убивства – застосуванням знарядь (вогнестрільна, холодна зброя, підручні засоби та ін.). Відсутність єдиного теоретичного визначення поняття способу вчинення злочину, безсистемність у виборі криміналістичних ознак, способів, неповнота їх використання і, як результат, недостатня інформативність обліків знижували їхню дієвість, а вирішення інших криміналістичних завдань (тактичних і методичних), заснованих на даних про способи, практично не було забезпечено.

Починаючи з середини 60-х років ученими було проведено низку досліджень окремих способів злочинних дій, після чого з'явилась можливість розробки нового, більш повного і правильного уявлення про спосіб вчинення злочину, яке повністю відповідало тим криміналістичним завданням, які вирішуються і повинні вирішуватись за допомогою даних про способи злочинної діяльності.

Р.С. Белкін вважає, що основною причиною нерозробки класифікаційних питань у вченні про спосіб вчинення злочину була відсутність поняття професійної злочинності, а разом з цим і не було необхідності у вивченні способу вчинення злочину⁶.

Але, незважаючи на це, у науковців і практиків було розуміння, що злочинці вчинюють злочини професійно, тобто мають у цьому певні навички і вміння, стереотип поведінки. Застосований ними спосіб носить відбиток такого професіоналізму. У зв'язку з демократичними змінами, які відбуваються в нашому суспільстві, для учених-криміналістів з'явилась можливість реально підійти до проблеми вивчення організованої злочинності⁷.

Розробкою цих питань займалися учені-криміналісти ще в 60-х роках, але запропоновані ними методи боротьби, засновані на чіткій фіксації елементів способу вчинення злочину, не одержали необхідної підтримки.

Одними з перших учених-криміналістів післявоєнного періоду, які спеціально зайнялися проблемою вивчення і застосування даних про спосіб вчинення злочину, були О.М.Колесніченко і А.Н.Савченко. Вони писали: "Спосіб вчинення злочину — це все те, що характеризує дії злочинця при підготовці (пошук місця, предмета зазіхання, приготування знарядь і засобів, необхідних для здійснення злочинної мети, та ін.) вчинення злочину і заховання його слідів"⁸.

Займаючись розробкою цієї проблеми, О.М.Колесніченко пропонував розрізняти в методиці розслідування спосіб підготовки до вчинення злочину, спосіб безпосереднього скоєння злочину і спосіб його маскування, ґрунтуючись на тому, що дані дії можуть бути здійснені в різний час, різними способами і мати різне кримінально-правове значення. Але вже в наступних своїх роботах він формулював спосіб вчинення злочину інакше, а саме як "спосіб дій злочинця, що відбивається в певній взаємопов'язаній системі дій і прийомів підготовки, вчинення та приховування злочину"¹⁰.

Цієї ж точки зору на структуру способу вчинення злочину дотримувався і професор В. П. Колмаков, який займався проблемами розкриття злочинів проти життя і розрізняв способи підготовки, вчинення і приховування злочину. У спосіб вчинення злочину він включав не тільки дії чи бездіяльність, які направлені на досягнення злочинного результату, але і матеріальні предмети (знаряддя, засоби), за допомогою яких вчинено злочин; вибрані злочинцем місце і час вчинення злочину; навички, які застосовуються для проникнення на місце вчинення злочину; створення умов, сприятливих для злочинця. Приховування злочину він розглядав як дії, які направлені на маскування факту злочину і ліквідацію його слідів¹¹.

Думка про незалежне існування в загальній структурі способу вчинення злочину як безпосереднього способу його вчинення, так і його приховування, стала однією з перших точок зору на спосіб вчинення злочину в післявоєнний період розвитку теорії криміналістики і оперативно-розшукової діяльності.

За самостійне існування способу приховування і способу вчинення злочину висловився Б.М.Коврижних. При цьому він зробив застереження, що і той, і інші способи слід розглядати як структурні елементи інтегрального поняття "спосіб злочину", в яке він включав, крім указаних, і дії по підготовці до злочину¹². До висновку про те, що підготовка,

вчинення і приховування злочину є структурними частинами одного цілого, а саме — способу вчинення злочину, прийшов і В.О.Овечкін, який визначив спосіб вчинення злочину, " як сукупність способу приготування до злочину, способу вчинення і способу приховування злочину, які причинно обумовлені факторами зовнішнього середовища і якостями особи"¹³.

Близьку до цього точку зору обстоюють криміналісти, які включають дії по підготовці і приховуванню злочину у зміст поняття способу вчинення злочину, але не визнають за ними права на самостійне значення. Зокрема, в "Настільній книзі слідчого ", виданій в 1949 р., відзначалось, що складовою частиною способу вчинення злочину є спосіб приховування злочину¹⁴. Підтримуючи дану точку зору, Є.Д.Куранова визначає спосіб вчинення злочину як " комплекс дій по підготовці, вчиненню, приховуванню злочину, які обрані винним у відповідності з наміщеною метою і тими умовами, в яких здійснювався злочинний задум"¹⁵.

В іншому аспекті дану проблему розглядав Г.М.Мудьюгін, вважаючи, що спосіб вчинення злочину можна розглядати двояко: по-перше, в широкому змісті, включаючи в це поняття як саме вчинення, так і приховування злочину і, по- друге, у вузькому, маючи на увазі лише безпосереднє вчинення злочину. У випадках, якщо приховування сталося після вчинення злочину або не було необхідною умовою його скоєння, спосіб приховування можна вважати самостійним комплексом дій, які не входять у зміст поняття способу вчинення злочину¹⁶. Цю точку зору підтримував і В.Г.Танасевич¹⁷.

Дуже вдалу, на наш погляд, класифікацію способів вчинення злочину розробив М.С.Уткін. Зокрема, він поділяє способи вчинення злочину на чотири типи:

- 1) повноструктурні, або найбільш кваліфіковані способи (підготовка, вчинення, приховування злочинів);
- 2) менш кваліфіковані, або відсічені першого типу (вчинення і приховування злочинів);
- 3) менш кваліфіковані, або відсічені другого типу (підготовка і вчинення злочинів);
- 4) некваліфіковані, або спрощені, які складаються лише із дій по вчиненню злочинів¹⁸.

Усеосяжно, на нашу думку, підійшов до розгляду питання про спосіб вчинення злочину, його структуру, використання знань про способи в розкритті, в розслідуванні і попередженні злочинів професор Г.Г.Зуйков, який займався розробкою даної проблеми. У 1970 р. він писав, що "структуру способу вчинення злочину створюють дії

по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину, які являють собою взаємопов'язаний комплекс дій"¹⁹.

У своїй роботі "Встановлення способу вчинення злочину"²⁰ Г.Г.Зуйков провів розподіл поняття способу вчинення злочинів у криміналістиці і традиційного поняття способу вчинення злочину в кримінальному праві та кримінальному процесі, підкреслюючи при цьому, що криміналістичне поняття способу значно ширше, далеко виходить за рамки об'єктивної сторони злочину. Тоді ж Г.Г.Зуйков запропонував своє визначення способу вчинення злочину, за яким це "детермінована умовами зовнішнього середовища і психофізичними властивостями особи система взаємопов'язаних дій (діяльність) по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину, пов'язаних із застосуванням знарядь і засобів, умов місця і часу, які відповідають меті здійснюваних дій"²¹.

Таке вирішення питання про зміст способу вчинення злочину на той період розвитку криміналістичної думки було цілком прийнятне для криміналістики.

Воно було зумовлено тим, що детермінуючі спосіб вчинення злочину фактори визначають зміст дій злочинця, які спрямовані не тільки безпосередньо на здійснення злочину, але також і на підготовку і приховування вчинення злочину. Внаслідок цього докази відносно особи злочинця, об'єктивної і суб'єктивної сторін вчиненого злочину можуть бути виявлені при проведенні слідчих дій, які відносяться до підготовки чи приховування злочину з не меншою ймовірністю, ніж при дослідженні слідів дій при безпосередньому вчиненні злочину. Включення у спосіб вчинення злочину дій незалежно від їх проміжної цільової спрямованості сприяє також найбільш повному виявленню ознак способу дій злочинця для ведення карток місцевих обліків та їх класифікації. В.М.Карагодін обґрунтував спосіб як сукупність дій, спрямованих на протидію розслідуванню, на ухилення від відповідальності. Ці дослідження створили базу для поглибленого підходу до даної проблеми, в тому числі і для уточнення поняття способу приховування, його відношення до способу вчинення злочину"²².

Г.Г. Зуйков стверджував, що за певних умов спосіб приховування може і не входити в спосіб вчинення злочину. Такі дії він назвав способом ухилення від відповідальності"²³.

Але не завжди спосіб вчинення злочину містить в собі достатньо характерні і ясно відображені дії злочинця по підготовці і приховуванню злочину. Це не може вплинути на теоретичну суть і зміст поняття способу, оскільки він повинен відображати відповідне явище дійсності у всій повноті його суттєвих, найбільш динамічних чи, навпаки, стабільних ознак.

Дії злочинця, спрямовані на здійснення мети, яка стоїть перед ним, взаємопов'язані таким чином, що не тільки характер дій, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину, визначає зміст підготовчих дій по приховуванню злочину. Зворотна інформація про результати підготовчих дій по вчиненню і приховуванню злочинів та досвід вчинення злочинів у минулому підказують суб'єкту характер дій по приховуванню злочину; які необхідно провести в період підготовки чи вчинення злочину. Про характер дій щодо підготовки до вчинення злочину та його взаємозв'язку з іншими діями можуть свідчити дані, одержані в результаті вивчення фактичного змісту повноструктурних способів дій злочинців.

Проаналізувавши шлях розвитку вчення про спосіб вчинення злочину з часу його визначення (суті) і до сучасних концепцій розуміння цього вчення, його ролі в загальній теорії криміналістики, ми прийшли до висновку, що, незважаючи на всебічність проведених раніше наукових досліджень, виникає ряд питань, які, на наш погляд, не знайшли свого відображення у вченні про спосіб вчинення злочину.

Чи стійкий спосіб у цілому або його частинах (підготовка, здійснення, приховування)? Чи можуть відомості про це ефективно використовуватись у практичній діяльності органів внутрішніх справ? У якій формі? Які відомості про способи використовуються в теперішній час і які шляхи їхнього більш ефективного використання? І, нарешті, які прийоми, що використовуються злочинцями-рецидивістами та застосовуються ними на різних стадіях вчинення злочину (підготовка, скоєння і приховування злочину) змінюються, тобто кількість їх при вчиненні аналогічних злочинів збільшується чи зменшується в залежності від кількості судимостей у особи, або ж залишаються в незмінному стані? Ці питання і складають основу дослідження сталості способу вчинення злочину.

У словнику С. І. Ожегова поняття "сталий" ("устойчивый") визначається як не схильний до коливань, постійний, стійкий²⁴.

Співвідношення сталості способів злочину і їхньої повторності при вчиненні злочинів у криміналістичній літературі як з точки зору теоретичного, так і практичного їхнього застосування розроблено не досить повно, хоч така розробка дає можливість ширше використовувати весь комплекс накопичених знань про способи вчинення злочинів при їх розкритті, розслідуванні і попередженні.

У зв'язку з цим доцільно розглянути деякі важливі властивості, які є суттю поняття сталості способу вчинення злочину.

Сталість способу вчинення злочину (його структурна сукупність: спосіб підготовки, здійснення і приховування) можна визначити як *властивість*

повторюватись за певних умов (об'єктивних чи суб'єктивних) для всього комплексу дій чи умисної бездіяльності злочинця при підготовці, вчиненні і приховуванні злочину або для суттєвих елементів (прийомів, деталей) цього комплексу дій.

Сталість способу, його прояви можуть мати місце як на всіх криміналістичних стадіях злочину (підготовка, здійснення і приховування), так і на окремих із них, наприклад, тільки при підготовці, тільки при вчиненні, тільки при приховуванні або ж у різній сукупності, наприклад, при підготовці і приховуванні тощо.

Питання щодо поняття сталості способу вчинення злочину розглядалися вченими-криміналістами Р. С. Белкіним, Г.Г.Зуйковим, В.П.Лавровим, І.М.Лузгіним та ін., які відзначали велике значення сталості для висунення версій, застосування криміналістичних обліків, для криміналістичної профілактики злочинів²⁵.

А ми спробуємо перш за все розкрити суть сталості способу і зупинимось на її характерних особливостях, які можуть сприяти швидкому розкриттю і успішному розслідуванню злочинів. Нами розглядається поняття сталості не в буквальному її розумінні, а як динамічний процес, пов'язаний з поступовим рухом (збільшенням чи зменшенням), або який характеризується приблизно однаковими показниками протягом певного часу, що дає можливість визначити тенденції щодо застосування злочинцями-рецидивістами тих чи інших прийомів способу вчинення злочину (чи способу злочину в цілому) на різних стадіях (підготовка, здійснення, приховування) його реалізації.

Прийом і спосіб співвідносяться як частина й ціле. У словнику прийом розуміється як окрема дія, рух²⁶. Тому прийом залежить від кратності вчинення злочинів і від суб'єктивних та об'єктивних факторів, які діють при вчиненні злочинів²⁷.

На нашу думку, можна поділити фактори, які впливають на ступінь сталості способу вчинення злочину, на:

а) ті, що характеризують особу злочинця – фізичні властивості; психічні властивості; професійний досвід; злочинний досвід; загальноосвітній рівень; набуті звички і нахили; фізичні вади особи;

б) елементи докримінальної, кримінальної і посткримінальної ситуацій, які виникають перед вчиненням, під час вчинення і після вчинення злочинів – вид скоєного злочину; конкретні обставини при підготовці, скоєнні і приховуванні злочину (місце, час, спосіб – у цілому); наявність співучасників злочину; вплив інших осіб (непередбачених обставин тощо).

Поняття сталості способу тісно пов'язане з повторюваністю дій при вчиненні злочинів. Імовірність сталості способу тим вище, чим більше

злочинів (особливо споріднених) здійснює конкретна особа (група), тим самим більш чітко визначається коло і число ознак, які характерні для одного злочинця або певного виду злочинів у цілому, що врешті-решт може сприяти встановленню особи, яка скоїла злочин. Якщо припустити, що це так, то сталість способу у злочинців-рецидивістів буде більш помітна, ніж в осіб, які вперше були засуджені за вчинення одного-двох злочинів. Однак сталість способу в осіб, раніше не засуджених, але які скоїли велику кількість споріднених злочинів, буде така ж висока, а може й вища, ніж у досвідченого злочинця-рецидивіста, який неодноразово був засуджений за різноманітні злочини.

Так, щодо приховування квартирних крадіжок злочинцями-рецидивістами нами виявлено декілька сталих прийомів: швидкий збут краденого незнайомим особам; використання штучно створених тайників; використання підроблених документів; вплив на потерпілих, свідків і слідчого; неправдиві свідчення на слідстві; зміна місця проживання; знищення матеріальних слідів злочину після його вчинення.

Застосування певних прийомів з кожною наступною судимістю особи зростає. Відповідно, з кожною наступною судимістю застосування інших прийомів має тенденцію до скорочення.

Сталість способу вчинення злочину багато в чому пов'язана з поняттям психологічної стійкості самої особи злочинця.

Психологічна стійкість особи зумовлена, з одного боку, безперервним процесом становлення і придбання нових властивостей у межах збереження своєї якісної визначеності²⁸, а з другого — з процесом простого пристосування особи до зовнішнього середовища, яке полягає в перебудові її внутрішніх процесів при зміні зовнішніх умов у певних межах з метою забезпечення своєї цілісності, без зміни структури²⁹.

Конкретним проявом сталості поведінки особи, у тому числі і при вчиненні злочинів, визначенням її направленості можуть виступати такі поняття, як мотив і мета, які є ведучими регуляторами, що визначають всі складові частини поведінки особи.

При цьому в загальному вигляді мотив — це відображення потреби, яка діє як об'єктивна закономірність, виступає як об'єктивна необхідність, а ціль поведінки являє собою ідеальне уявлення його майбутнього результату, яке як закон визначає характер і способи вчинків людини. Можна припустити, що мотив і ціль прямо пов'язані зі способом вчинення злочину, тобто в якійсь мірі обумовлюють його. Більше того, ми вважаємо, що у злочинців — рецидивістів, особливо у тих, що вчинюють однорідні злочини, може виникати стійка мотивація своїх дій, які здійснюються певним способом, відображають психічні і фізичні особливості особи, злочинний і професійний

досвід, ситуаційні особливості в момент вчинення (підготовки, приховування) злочину. Сукупність звичок людини визначає ту сферу її поведінки, яка не потребує свідомих вольових зусиль для виконання певних актів, здійснюваних автоматично, "за звичкою". В будь-якому процесі діяльності є й елемент звички, навичок, який, звичайно, не помічається суб'єктом, і елемент необхідності, примусовості, і елемент вільного вибору³⁰.

Вивчаючи співвідношення автоматизованих і свідомих дій особи, можна до певної міри судити про якість обов'язкової сталості ознак її поведінки при вчиненні злочину, а при систематизації цих ознак можна в більшій чи в меншій мірі говорити про пошук злочинця за цими ознаками.

Деякі дослідження, пов'язані з проблемами стійкості поведінки людини, проведені вченими-психологами, в багатьох випадках підтверджують правильність висновків відносно причин сталості способу вчинення злочину, пов'язуючи її в першу чергу з особливостями, що впливають із психічного складу особи³¹.

Важливе положення, яке торкається змісту сталості способів вчинення злочинів, відзначав О.М.Колесніченко. Він писав: "Коли злочинцю з тих чи інших причин вдається деякий час залишатися невідомим і здійснювати нові злочини, спосіб, яким він діє, набуває деяких змін. Злочинець, припускаючи, що може бути встановлений, своєрідно вдосконалює знаряддя, способи дій. Важливо при розслідуванні враховувати певні відмінності при загальній подібності способів злочинів. Ці відмінності не завжди свідчать про вчинення злочинів різними особами і можуть пояснюватись з'явленням нових знарядь скоєння злочину, співучасників, чи навпаки, розпадом злочинської групи і т.ін."³²

Вчинення злочинів способами, що повторюються з більшою чи меншою кількістю стійких ознак, являють собою вид поведінки, яка повторюється і підлягає загальним законам, у відповідності з якими діяльність людини набуває певного змісту і форми.

І.М. Сеченов відзначав: "...питання щодо повної залежності найневимушениших із невимушених вчинків від зовнішніх і внутрішніх умов людини вирішено ствердно. Звідси ж випливає, що при одних і тих же внутрішніх і зовнішніх умовах діяльність людини повинна бути одна ж і та"³³.

Детермінованість умовами зовнішнього і внутрішнього середовища пояснює не тільки певну поведінку людини, але і продовження цієї поведінки, в повному обсязі чи часткове повторення її актів у залежності від збереження чи зміни детермінуючих умов.

"Повторюваність явищ, — пише Б.М.Кедров, - перебуває в прямій залежності від відтворення умов: чим точніше і повніше вони можуть бути відтворені в ході подальшого історичного, природного чи духовного

процесу, тим більш повно і точно будуть повторюватись і відповідні явища"³⁴.

Головний недолік і причина багатьох неясностей, які виникають при дослідженні структури способу вчинення злочину, впливає, на наш погляд, з того, що при з'ясуванні цього питання недостатньо використовуються дані про загальні закономірності і структуру людської поведінки. Людську поведінку вивчають різні науки (філософія, політекономія, етика, психологія, педагогіка, соціологія, право), але в кожній з них є свій аспект вивчення.

Людська поведінка при цьому завжди має ситуативно пристосований щодо детермінуючих факторів характер. Іншими словами, люди регулюють і спрямовують свою поведінку з урахуванням психічних і фізичних даних особи, пристосовуючись до вимог обставин, умов місця і часу, набутого професійного, у тому числі і злочинного, досвіду, особливостей природного і соціального середовища, використовуючи певні можливості для задоволення своїх потреб, досягнення бажаних цілей. Отже, спосіб вчинення злочину несе на собі відображення впливу перелічених вище факторів, у чому і полягає їх детермінуюча роль.

*А*наліз міркувань та висловлювань, які містяться в літературі, дозволяє зробити висновок, що автори, користуючись поняттям "спосіб", забувають про його багатозначність, якої можна уникнути, тільки ставлячи кожного разу перед собою запитання: про спосіб чого в даному разі йде мова? Не піддаючи сумніву висновки Г.Г.Зуйкова відносно структури вчинення злочину, на наш погляд, професор Р.С.Белкін припускає самостійне існування за певних умов способу приховування злочину, який не входить до структури способу його вчинення³⁵. Такою умовою є відсутність єдиного злочинного задуму, який охоплює всі стадії злочинної діяльності.

Урешті-решт до цього висновку приходять і Г.Г.Зуйков³⁶. Аналогічної точки зору відносно місця способу приховування злочину в загальній структурі способу вчинення злочину дотримуються професори В.П.Лавров і І.М.Лузгін³⁷.

До вказаної точки зору приєднуємося й ми і вважаємо, що до вчинення злочину злочинець діє розраховано, спираючись на знання та інтелектуальну спроможність, психічні особливості, а після вчинення злочину його дії ґрунтуються на інтелекті, але обов'язково включають у себе психічні закономірності особи злочинця.

Криміналістичне поняття способу дій по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину не слід змішувати з кримінально-правовим. Якщо кримінально-правову відповідальність тягнуть за собою ті підготовчі дії, які самі є кримінальним діянням, то криміналістичне значення мають всі

підготовчі дії, що входять в єдиний комплекс дій, які складають спосіб вчинення злочину³⁸. Для криміналістів це має принципове значення і лише підкреслює той факт, що спосіб вчинення злочину не тільки займає вихідне положення в процесі доказування, але і служить свого роду орієнтиром напрямку і меж дослідження створеного для розробки тактики слідчих дій, версій і, нарешті, для визначення конкретної методики попередження і розкриття злочинів.

При розслідуванні злочинів необхідно використати саме весь комплекс наявних свідчень про підготовчу діяльність підозрюваних осіб, що, у свою чергу, допоможе слідчому і оперативному працівнику змодельовати недостатні ланки механізму вчинення злочину. Даною інформацією можна розпоряджатись при наявності в органах внутрішніх справ відповідних матеріалів, у тому числі й облікових, де знайшла б своє відображення підготовча діяльність осіб, раніше засуджених; причому чим повнішою і різнобічнішою буде інформація, тим більш об'єктивну картину про спосіб злочину в цілому матимуть у розпорядженні слідчий і оперативний працівник. Дана теза підтверджується і результатами проведеного нами дослідження сталості способу в період підготовки до вчинення злочину, щодо виявлення окремих стійких прийомів способу підготовки і подальшого їх використання в розкритті злочинів.

Таким же чином кримінально-правове значення мають лише ті дії по приховуванню злочину, які самі є діянням, за яке передбачено кримінальне покарання, і які вказані в диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу, що підлягає застосуванню разом з нормою, яка описує основний злочин або містить самостійний склад злочину. Криміналістичне значення мають всі дії, спрямовані на приховування злочину, незалежно від того, мають вони чи ні самостійне кримінально-правове значення.

Маючи інформацію про різноманітні способи приховування злочинів, з урахуванням особливостей даної місцевості, і знову ж таки за наявності відповідного обліку щодо способу приховування злочинів раніше засудженими особами, слідчий та оперативний працівник одержать реальну можливість, знаючи спосіб приховування злочину, перейти до його розкриття.

Спосіб приховування злочину – це комплекс умисних дій злочинця та інших зацікавлених у приховуванні злочину осіб, направлених на перешкодження встановленню обставин вчинення злочину (в широкому значенні цього слова) або особи, що його скоїла. В даному випадку під обставинами вчинення злочину ми розуміємо мотив, ціль, спосіб, час, місце й інші обставини, знання яких правоохоронними органами може сприяти розкриттю і розслідуванню злочинів.

У кримінально-процесуальному значенні спосіб вчинення злочину визначають як " комплекс здійснюваних злочинцем у певній послідовності дій, які призводять до злочинного результату"³⁹. Подія злочину не може вважатись досить повно виявленою, якщо не встановлений спосіб його вчинення. Тому частину дій злочинця складають обставини, які потрібно доказувати. Інші можуть бути віднесені до обставин, які мають значення для справи, в якій вони згадуються. Це означає, що спосіб вчинення злочину складає як дії, що відносяться до обставин, які входять у предмет доказування, так і інші дії, які мають те чи інше процесуальне і навіть тільки орієнтовне значення для правильного вирішення справи. За допомогою останніх встановлюються проміжні факти, які в подальшому можуть виступати як побічні докази або навіть як система достовірних доказів вини підозрюваного.

Криміналістика вивчає спосіб вчинення злочину як складне явище дійсності на основі пізнання закономірностей його формування, причин і форм його повторюваності; розробляє засоби, прийоми і методи виявлення, збирання і дослідження доказів відносно способу вчинення злочину і особи злочинця. При цьому пізнання способу в криміналістиці і оперативно-розшуковій діяльності розглядається "як метод практичної діяльності, шлях встановлення істини по конкретній справі, розслідування якої йде від встановлення способу вчинення злочину до його розкриття"⁴⁰, до виявлення особи злочинця і всіх тісно пов'язаних з нею факторів підготовки, вчинення і приховування злочину.

У методиці розслідування відомості про способи вчинення злочинів концентруються, групуються і узагальнюються. На цій основі досліджуються фактори, під впливом яких способи складаються, видозмінюються, повторюються стосовно до певних видів злочинів. Наукове узагальнення і типізація способів і факторів, які використовуються злочинцями, служать відправним моментом для розробки ефективних методів розкриття злочинів, прогнозування нових способів злочинних дій.

Щодо визначення поняття способу вчинення злочину між спеціалістами в галузі кримінального права і криміналістики існують деякі розбіжності, які найчастіше торкаються обсягу необхідної інформації і елементів, з чого і складається сам спосіб у криміналістичному розумінні.

Обставини, які відносяться до структури факторів, із яких складається спосіб, можна розділити на зовнішні і внутрішні. Зовнішні – це ті, які знаходяться в зовнішньому середовищі, а внутрішні – у самій особі злочинця.

Зовнішні фактори складають, перш за все, предмет зазіхання, який володіє сукупністю рис, і певною мірою він визначає спосіб дії, об'єктивну

сторону, в якій здійснюється злочин, включаючи сюди фізичні умови, існуючі в даний час, у певному місці, наявність чи відсутність об'єктивного зв'язку між злочином і об'єктом злочинного зазіхання. Зовнішні фактори мають відносну стійкість і можуть змінюватись або в ході діалектичного розвитку, або в результаті вольового втручання в їхній хід. Об'єктивні обставини, в яких у минулому здійснювався злочин, у цілому можуть зберегтись, але окремі їх елементи видозмінюються чи перестають існувати взагалі, а замість них з'являються нові, з урахуванням яких злочинець і здійснює свої наміри.

Вивчення зовнішніх факторів при розслідуванні конкретного злочинного діяння відіграє велику роль в аналізі кримінально-правового аспекту зміни безпосереднього об'єкта злочинного зазіхання⁴¹ і способу вчинення злочину. Ступінь злочинної зміни суспільних відносин, що встановлюється при аналізі способу вчинення злочину, є двоєдиним завданням дослідження соціальної властивості злочинних дій і наслідків, в яких відображаються результат злочинної зміни в суспільних відносинах і шкода, нанесена конкретним учасником відносин. Це є суто криміналістичний аспект.

Тільки при порівняльному вивченні вказаних двох станів обставин подій можна виявити ті конкретні зміни, які характерні для способу дії злочинця, ступінь впливу зовнішніх факторів на механізм слідоутворення і причинний зв'язок між способом і результатом дії.

Зовнішні фактори впливають через посередництво внутрішніх факторів, тобто через психічний стан і властивості, погляди, почуття, думки, знання злочинця, які в кінцевому результаті детермінуються умовами зовнішнього середовища і вибірково визначають значення явищ дійсності, які впливають на вибір рішень особою, що вчинює злочин. До числа психічних властивостей особи, які беруть участь у детермінації способу і відображаються посередньо зовнішніми обставинами, відносяться риси характеру, навички, уміння, звички⁴².

Внутрішні фактори, детермінуючи способи вчинення злочину, як і зовнішні, мають відносну сталість і в той же час змінюються. За своєю структурою внутрішні детермінанти можна умовно розділити на дві групи. Перша – це навички і звички, набуті при спеціальних тренуваннях, які обумовлені цілями злочину. Такі навички прийнято називати навичками злочинного характеру. Друга група – це професійні навички, властивості набутих особою якісних характеристик без зв'язку зі злочинними проявами в процесі суспільно корисної діяльності. Вони можуть бути застосовані і в разі здійснення правомірних дій.

Отже, криміналістичне поняття способу вчинення злочину за своїм обсягом набагато ширше кримінально-правового і процесуального. Разом з тим криміналістичний аналіз способу неможливий без урахування об'єктивних показників ступеню суспільної небезпеки злочинних проявів і характеристики доказів цих проявів як одного із елементів, які складають структуру предмета доказування (процесуальний аспект). Криміналістичне трактування способу припускає більш широке тлумачення всіх структурних його елементів, включаючи правовий і процесуальний аспекти. Це важливо як для більш чіткого визначення структури власне способу, так і для показу функціональної значущості останнього в системі криміналістичної характеристики злочину.

Саме змістовне поняття "спосіб вчинення злочину" інформативно не включає в себе такі структурні одиниці способу, як "спосіб підготовки злочину" і "спосіб приховування злочину", несучи інформацію лише про "спосіб вчинення злочину", тобто про одну із структурних частин поняття способу.

Виходячи з результатів проведеного нами аналізу структури способу вчинення злочину і сучасних тенденцій її тлумачення вченими-криміналістами, які займаються даною проблемою, ми дійшли висновку, що спосіб вчинення злочину — це система детермінованих об'єктивними і суб'єктивними факторами взаємопов'язаних дій особи по підготовці, вчиненню і приховуванню злочину, які відповідають цілі здійснюваного злочину, об'єднані загальним задумом, і які в залежності від ситуації виконуються в повному обсязі чи частково.

Останнім часом намітились певні тенденції щодо подальшого використання даних про спосіб вчинення злочину. На наш погляд, тут можна виділити такі напрямки:

- робота по виявленню і вивченню нових способів вчинення злочинів, що буде запорукою швидкого і повного їх розкриття;
- автоматизація (на основі ЕОМ) обліку за способом вчинення злочинів, починаючи від обліків на місцях і закінчуючи централізованим обліком;
- удосконалення змісту обліків за способом вчинення злочинів з використанням найбільш істотних рис, притаманних способу на різних стадіях діяльності злочинців;
- підвищення ефективності використання всіх виявлених стійких ознак способу вчинення злочинів у подальшому розслідуванні.

На організаційно-управлінському рівні слід вжити таких заходів:

- на основі паспортних підрозділів створити облікові підрозділи, на які покласти всю облікову роботу ОВС із застосуванням електронної техніки. З цією метою, на наш погляд, доцільно ввести централізований автоматизований облік громадян України зі створенням банку даних на

всіх раніше засуджених осіб, із вказівкою їх психічних ознак (темпераменту, характеру тощо);

– створити централізований банк даних на нерозкриті злочини.

Оперативну інформацію, що надходить відносно виявлених осіб, які здійснюють злочини певним способом, як і про факти злочинів, вчинених певним чином, опрацювавши, можна було б направляти в ІБ ГУВС-УВС для порівняння (використовуючи дані обліків за способом вчинення злочинів, які вже є в цьому підрозділі).

Отже, криміналістична теорія про сталість способу вчинення злочину потребує досконального вивчення, ретельного аналізу, подальшої розробки з наступним використанням одержаних даних у попередженні та розкритті злочинів.

¹ Див.: Тютин В.С. О природе образа. М.: Высшая школа, 1963. С.99.

² Див.: Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. М.: Высшая школа МВД СССР, 1970. С.5.

³ Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. СПб, 1908. Цит. за: Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. Саратов: Саратов. госуниверситет, 1986. С.7-8.

⁴ Маннс Г.Ю. Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания //Труды профессоров и преподавателей Иркутского государственного университета. Отдел 1. Вып.2. Иркутск, 1921. С.147. Цит. за : Белкин Р.С. Там же. С.8.

⁵ Якимов И.Н. Криминалистика. М.: НКВД РСФСР, 1925. С.3.

⁶ Див.: Курс советской криминалистики. Т.2. Частные криминалистические теории. М., 1978. С.159.

⁷ Див.: Закон України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" // Урядовий кур'єр. 1993. 12 серпня.

⁸ Колесниченко А.Н., Савченко А.Н. К вопросу о понятии способа совершения преступления в криминалистике // Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. Вып. 2. Душанбе, 1962. С.62.

⁹ Див.: Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Харьков, 1965. С.18.

¹⁰ Колесниченко А.Н. Там же. С.9.

¹¹ Див.: Колмаков В.П. Значение для расследования точного установления способов совершения и сокрытия преступлений против жизни // Труды Харьков. гос. мед. ин-та. Вып. 5. Харьков, 1956. С. 193-196.

¹² Див.: Коврижных Б.Н. Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах. Автореф. дис. ... канд. юр. наук, Харьков, 1969. С. 14.

¹³ Овечкин В.А. Общие положения методики расследования преступлений, прикрытых инсценизациями. Харьков, 1975. С.5.

¹⁴ Див.: Настольная книга следователя. М.: Госюриздат., 1949. С.634.

¹⁵ Куранова Е.Д. Об общих положениях методики расследования отдельных видов преступлений // Вопросы криминалистики. М.: Госюриздат, 1962. № 6-7. С. 165.

¹⁶ Див.: Васильев А.Н., Мудьюгин Г.Н., Якубович Н.А. Планирование расследования преступлений. М.: Госюриздат., 1957. С.66.

¹⁷ Див.: Танасевич В.Г. Проблемы борьбы с хищениями государственной и общественной собственности. Дис. ... док. юрид. наук. М. 1967. С.123.

- 18 Див.: Уткин Н.С. Особенности расследования и предупреждения хищений в потребительской кооперации. Свердловск, 1975. С.6.
- 19 Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. М.: ВШ МВД СССР, 1970. С. 74.
- 20 Див.: Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления. М.: ВШ МВД СССР, 1970. С. 5-7.
- 21 Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений. М.: ВШ МВД СССР, 1970. С. 84.
- 22 Див.: Карагодин В.Н. Способы сокрытия преступлений, их криминалистическое значение, методы распознавания и преодоления: Дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1982.
- 23 Див.: Зуйков Г.Г. Способы сокрытия преступлений и уклонения от ответственности // Способы сокрытия следов преступлений и криминалистические методы их установления. М.: Академия МВД СССР, 1984. С. 20-33.
- 24 Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 730.
- 25 Див.: Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.3. М.: Академия МВД СССР, 1979; Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступлений. М., 1970; Лузгин И.М. Сущность формы проявления и приемы сокрытия следов преступления // Сб. науч. тр. МФЮЗО при Академии МВД СССР. М., 1987.
- 26 Див.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 510.
- 27 Див.: Селиванов Н.А. Советская криминалистика: система понятий. М., 1982; Селиванов Н.А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования // Соц. законность, 1977. № 2.
- 28 Див.: Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и преступность. М., 1972. С. 41.
- 29 Див.: Сетров Н.И. Принцип системности и его основные понятия // Проблемы методологии системного исследования. М., 1980. С.53.
- 30 Див.: Ломов Б.Ф. Методологические вопросы психологии. М., 1984. С.206-217.
- 31 Див.: Кон М.С. Социология личности. М.: Политиздат, 1967. С. 309.
- 32 Колесниченко А.Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: Дис. ... док. юрид. наук. Харьков, 1967. С.169-170.
- 33 Сеченов И.Н. Избранные произведения. М.: Учпедгиз., 1953. С. 114.
- 34 Кедров Б.Н. О повторяемости в процессе развития. М.: Политиздат, 1961. С. 6.
- 35 Див.: Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. Т.3. С.231.
- 36 Див.: Зуйков Г.Г. Способы сокрытия преступлений и уклонения от ответственности. // Способы сокрытия следов преступлений и криминалистические методы их установления. С. 20-33.
- 37 Див.: Лавров В.П. Некоторые научные аспекты изучения способов сокрытия преступлений // Там же. С. 34 - 41. Лузгин И.М. Сущность, формы проявления и приемы сокрытия следов преступления // Там же. С. 13- 19.
- 38 Див.: Зуйков Г.Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступления. С. 78.
- 39 Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1973. С. 169.
- 40 Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления. С. 12.
- 41 Див.: Коржанский Н.И. Понятие непосредственного объекта преступления // Сов. гос. и право. 1978. № 1. С.84 - 88.
- 42 Див.: Белкин Р.С., Винберг А.И. Криминалистика. Общетеоретические проблемы. М., 1973. С. 200-205; Зуйков Г.Г. Установление способа совершения преступления. С. 13.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

Проблеми удосконалення законодавства

М.І.МЕЛЬНИК

Криміногенна ситуація, яка склалася в нашій державі, свідчить про те, що організована злочинність має стапу тенденцію до розростання і становить небезпеку для економіки та національної безпеки України. За даними МВС України, лише в 1995 р. виявлено 871 організоване злочинне угруповання, якими скоєно 4556 злочинів. Це майже на третину більше ніж у попередньому році. При цьому відзначається зміна кількісного складу злочинних угруповань, а також характеру і ступеня небезпечності вчинюваних ними злочинів.

У 1993-1994 рр. спостерігалось зменшення кількості злочинних груп у складі двох-трьох осіб, а в 1995 р. різко зросла кількість таких формувань, чисельний склад яких становив уже від чотирьох до шести осіб. Серед скоєних ними злочинів превалюють насильницько-корисливі посягання (54 вбивства, 846 вимагань, 799 розкрадань в особливо великих розмірах, 240 розбійних нападів, 244 пограбування тощо).

Уже цього року порушено 53 кримінальні справи за ознаками бандитизму (ст. 69 КК України) і по них до кримінальної відповідальності притягнуто майже 300 осіб.

Зазначене — це лише верхівка айсбергу, назва якому — організована злочинність. Практично поза сферою дії кримінального закону залишаються найбільш небезпечні її фігури — ті, хто організовує злочинні угруповання, керує їх діяльністю та сприяє їй, забезпечує прикриття від правоохоронних органів, у тому числі з використанням посадового становища в державних органах та їх апаратах. Та й рядові учасники організованих злочинних угруповань не так часто набувають статусу обвинувачених, підсудних і засуджених.

Мельник Микола Іванович - кандидат юридичних наук, головний консультант Комісії Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією.

Багато хто, особливо з числа практичних працівників правоохоронних органів, схильний вважати, що основною причиною не-ефективної протидії організованим злочинним угрупованням є недосконалість закону. Саме вона, на їх думку, не дозволяє притягнути до кримінальної відповідальності організаторів та учасників угруповань, які не беруть безпосередньої участі у вчиненні конкретних злочинів, а виконують функції загального керівництва, планування, розвідки, контррозвідки, створення "даху", фінансового та іншого матеріального забезпечення тощо.

На мій погляд, суть проблеми полягає все ж не тільки в цьому. Інститут співучасті (зокрема, ст. 19 КК України) дає підстави притягнути до кримінальної відповідальності практично за будь-яку форму участі у вчиненні злочину, у тому числі за його організацію, керування ним, сприяння вчиненню тощо. Основні труднощі полягають у доказуванні такого роду участі. Дійсно, непросто, а в більшості випадків майже неможливо процесуально довести вину організатора чи інтелектуального пособника. Але це вже проблема зовсім іншої площини — процесуальної.

І не слід змішувати, а тим більше підміняти матеріальні підстави кримінальної відповідальності проблемами доказування. Більше того, ні в якому разі не можна прагнути "спростити" підстави відповідальності за рахунок полегшення процесу доказування. Такий шлях, якщо його обрати, призведе до створення таких підстав відповідальності, які не вимагатимуть доказування конкретних суспільно небезпечних дій, причинного зв'язку між діями і наслідками, а врешті-решт і доказування вини. Хоча, безумовно, проблеми в цій сфері існують і стосуються вони, зокрема, питання кримінальної відповідальності організаторів і учасників злочинних угруповань у тих випадках, коли мова йде не про вчинення конкретного злочину, а про діяльність такого угруповання в цілому.

Постає, наприклад, питання: чи можна в рамках існуючого інституту співучасті притягнути до кримінальної відповідальності особу, яка організувала злочинне угруповання для заняття злочинною діяльністю (про якийсь конкретний злочин ще не йдеться), або яка дала згоду увійти до його складу, не знаючи які конкретно злочини будуть ним скоюватись? Або: чи підпадають під дію чинного кримінального закону дії особи, яка фінансує функціонування організованого злочинного угруповання, знаючи про його сутність, але не маючи уяви про вчинювані ним конкретні злочини?

Думки як теоретиків, так і практиків у цьому питанні розділились. Одні вважають, що всі вищезазначені випадки вписуються у схему існуючого інституту співучасті, інші, навпаки, доводять відсутність законних підстав для притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності.

Генеральна прокуратура України, яка дотримується другої точки зору щодо цієї проблеми, уже тривалий час розробляє проект закону про посилення відповідальності за вчинення злочинів в організованих формах. Цей проект втретє внесено на розгляд Верховної Ради України. Два його попередні варіанти у зв'язку з наявністю серйозних недоліків як теоретичного, так і концептуального, спеціально- та техніко-юридичного характеру визнавалися як недосконалі і поверталися на доопрацювання.

В останньому варіанті проекту, який зараз розглядається в Комісії з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, значну кількість недосконалих положень попередніх варіантів усунено. Однак і нинішній проект містить серйозні недоліки, які стосуються визначення організованого злочинного угруповання (ст. 19²), формування норм про відповідальність за створення організованого злочинного угруповання, керування ним та участь у ньому (ст. 69²), втягнення в діяльність організованого злочинного угруповання (ст. 69³). Багато положень запропонованих новел не узгоджуються з теоретичними основами підстав кримінальної відповідальності, співучасті, стадій вчинення злочину.

Що ж стосується постановочних питань проекту, то одним із ключових його положень є пропозиція встановити кримінальну відповідальність за створення організованого злочинного угруповання, керування ним та участь у ньому.

Власне кажучи, ідея ця не нова. Певним чином вона зафіксована в проектах нового КК України. Деякі країни, система кримінального законодавства яких є надзвичайно близькою до нашої, вже передбачили подібні норми у своєму законодавстві.

Зокрема, 17 березня 1996 р. статтею 63², яка передбачає відповідальність за організацію або керівництво злочинною групою або злочинним співництвом, участь у злочинному співництві, доповнився Кримінальний кодекс Республіки Казахстан.

Що ж стосується реалізації цієї ідеї в нашому законодавстві, то прийнятність тієї чи іншої новели повністю залежатиме від її змісту. А саме: чи буде це криміналізація суспільно небезпечних дій, які до цього часу знаходяться поза сферою КК

України, чи матиме місце дублювання вже передбачених у законі основних положень інституту співучасті; наскільки ефективною виявиться вона для притягнення до кримінальної відповідальності саме організаторів і керівників організованих злочинних угруповань; чи буде виключено можливість притягнення до кримінальної відповідальності на підставі лише об'єктивних критеріїв; наскільки така новела узгоджуватиметься з усією системою кримінального законодавства і, насамперед, з принциповими положеннями кримінального права тощо.

Думаючи над удосконаленням закону в цьому плані, потрібно зважувати на велику відповідальність будь-якої зміни кримінального законодавства, а тим більше тієї, що стосується підстав кримінальної відповідальності.

На мою думку, якщо і ставити питання про внесення до КК подібного роду норми, то це слід робити виважено, з глибоким науковим супроводженням усього процесу підготовки і прийняття зазначених новел.

Якщо торкатися безпосередньо змісту статті, яка б передбачала відповідальність за створення організованого злочинного угруповання і участі в ньому, то слід відзначити декілька важливих, на мій погляд, моментів.

По-перше, відповідальність за організацію злочинного угруповання і участь у ньому повинна носити диференційований характер. Відповідальність за участь в організованому злочинному угрупованні має бути на декілька порядків нижчою від відповідальності за його створення або керування ним.

При цьому під участю в організованому злочинному угрупованні слід розуміти не просто вступ до нього, а виконання певних дій щодо сприяння його функціонуванню і діяльності (фінансове, інше матеріальне забезпечення, пособництво у формах, передбачених у ст. 19 КК тощо).

По-друге, відповідальність за сам факт організації злочинного угруповання повинна наставати лише у випадку створення його з метою вчинення тяжких (а не будь-яких) злочинів.

По-третє, посиленою має бути відповідальність за участь в організованому злочинному угрупованні представника влади, якщо при цьому мало місце використання ним наданої йому влади чи посадових повноважень.

Врешті, необхідно передбачити для учасників організованого злочинного угруповання, які не були його організаторами,

можливість звільнення від кримінальної відповідальності. Умовами для цього слід визначити невчинення ними іншого злочину та добровільне сприяння викриттю діяльності організованого злочинного угруповання.

Останнє положення є надзвичайно важливим у тому плані, що саме по собі передбачення відповідальності за організацію злочинного угруповання і участь у ньому за його відсутності не дасть бажаного ефекту. Адже очевидним є факт, що викрити організатора, який не бере безпосередньої участі у вчиненні конкретного злочину, без свідчень учасників цього угруповання практично неможливо. Держава повинна піти на певний кримінально-правовий компроміс з рядовими учасниками організованих злочинних угруповань заради нейтралізації діяльності найбільш небезпечних фігур – організаторів і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

Чинне законодавство не стимулює до позитивної посткримінальної поведінки рядових учасників організованого злочинного угруповання, у тому числі й тих, хто брав участь у вчиненні лише одного, і навіть такого, що не є тяжким, злочину. Це примушує готових до розкаяння і сприяння слідству осіб утримуватись від таких дій, відмовлятися від даних раніше показань, укривати відомі їм дані про злочини і осіб, які їх вчинили, тощо. Як наслідок, правоохоронні органи втрачають надзвичайно цінне джерело інформації, без якого доказати вину багатьох учасників організованого злочинного угруповання, а особливо організаторів і керівників, практично неможливо.

Отже, необхідність такої заохочувальної норми не викликає сумнівів. Питання полягає в іншому: де (у Загальній чи Особливій частині КК) і яким чином має бути сформульований такий кримінально-правовий компроміс? Вирішення цього питання безпосередньо пов'язане з визначенням поняття організованого злочинного угруповання, без якого неможливо визначитись з його учасниками.

Фахівці академії Служби безпеки України вважають за доцільне вирішити зазначене питання шляхом доповнення ст. 50 чинного КК частиною 3 такого змісту:

"Учасник організованого злочинного угруповання може бути частково або повністю звільнений від покарання, якщо він у процесі попереднього розслідування і судового розгляду кримінальної справи сприяв викриттю організованого злочинного угруповання та

вчинених ним злочинів, притягненню винних до відповідальності, відшкодуванню шкоди фізичним та юридичним особам і державі".

До такого ж рішення схиляються й автори проекту КК, підготовленого робочою групою Кабінету Міністрів. У ч. 2 ст. 45 проекту зазначено, що "особу, яка є учасником організованої групи, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо в ході оперативно-розшукової діяльності, попереднього розслідування або судового розгляду вона сприяла виявленню організованої групи та вчинених нею злочинів, викриттю учасників такої групи".

Крім того, автори проекту пропонують також передбачити ряд спеціальних випадків звільнення від кримінальної відповідальності. Зокрема, у ст. 235 проекту, якою пропонується встановити відповідальність за створення організованої злочинної групи, передбачається можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи за вчинення злочину, передбаченого цією статтею, якщо вона добровільно заявила про організовану групу і активно сприяла її викриттю.

Отже, існують щонайменше два підходи щодо вирішення цієї проблеми. Який з них буде застосовано — залежить від того, чи буде передбачено спеціальну норму в Особливій частині КК про відповідальність за створення організованого злочинного угруповання, керування ним та участь у ньому, чи все обмежиться внесенням відповідних змін до норм Загальної частини (визначення поняття організованого злочинного угруповання, його учасників, особливостей відповідальності тощо).

Якщо проблема вирішуватиметься за схемою останнього варіанту, то такого роду норму буде сформульовано в Загальній частині КК - у статті про співучасть або в статтях про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

У випадку, коли Кримінальний кодекс буде доповнено спеціальною нормою про відповідальність за створення організованого злочинного угруповання, керування ним або участь у ньому, то заохочувальну норму слід буде помістити в цій статті.

Виходячи із зазначеного, статтю про створення організованого злочинного угруповання, керування ним та участь у ньому, яка б включала в себе і норму про звільнення від кримінальної відповідальності учасників такого угруповання, можна викласти у такій редакції:

"Стаття ... Створення організованого злочинного угруповання, керування ним та участь у ньому.

Створення організованого злочинного угруповання з метою вчинення тяжких злочинів або керування ним чи його підрозділами, а так само участь у вчиненні тяжких злочинів цим угрупованням,

— караються позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

Участь в організованому злочинному угрупованні за відсутності ознак злочину, передбаченого частиною першою цієї статті,

-- карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з конфіскацією майна або без такої.

Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені представником влади з використанням наданої йому влади чи посадового становища,

— караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна і позбавленням права займати певні посади чи займатись певною діяльністю на строк до п'яти років.

Звільняється від кримінальної відповідальності за участь в організованому злочинному угрупованні особа, яка не була його організатором, якщо вона не вчинила іншого тяжкого злочину та добровільно сприяла викриттю діяльності організованого злочинного угруповання".

Зазначений варіант, як і всі інші пропозиції, носить дискусійний характер і потребує всебічного і глибокого наукового осмислення. Лише за такої умови закон може поповнитися дійовими нормами, які забезпечать успішну протидію діяльності організованих злочинних угруповань.

БОРОТЬБА З ОРГАНІЗОВАНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ: КОМПЛЕКС ПРОБЛЕМ

П.М. КУБРАК

На сучасному етапі соціально-економічного, політичного розвитку України організована злочинність стала реальною загрозою для національної безпеки нашої держави. У розпорядженні Президента України "Про заходи щодо активізації боротьби з корупцією і організованою злочинністю" № 35/95-РП звертається особлива увага на проблеми ефективної діяльності правоохоронних органів, на необхідність принципового перегляду форм і методів запобігання злочинним проявам і вишукування нестандартних способів їх припинення.

Слід зазначити, що неналежне виконання правоохоронними органами своїх завдань, покладених на них кримінальним судочинством, пояснюється кількома причинами. По-перше, за часів існування СРСР з ідеологічних міркувань ця проблема не досліджувалась, і лише починаючи з 1989 р. матеріали на цю тему почали з'являтися у засобах масової інформації. Перші наукові дослідження проблеми належать ученим КВШ МВС СРСР¹. У цей же час провідні кримінологи провели в Москві "круглий стіл", де обговорювалися концептуальні теоретичні питання боротьби з організованою злочинністю².

Питання розробки окремих методик розслідування злочинів, скоєних організованими групами, були предметом обговорення на науково-практичній конференції в Мінську³. По-друге, проведені в означений період дослідження не характеризувалися комплексністю. Окрім цього, після дезінтеграції СРСР наукові розробки не повною мірою відповідали дійсності. По-третє, в цей час формувалися кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні, оперативно-розшукові й криміналістичні аспекти цього явища⁴. Період 1991-1994 рр. характеризувався активною науково-дослідною і законодавчою роботою по забезпеченню правоохоронних органів правовою основою для боротьби з організованою злочинністю. Так, у Науковому центрі Української академії внутрішніх справ ця проблема стала об'єктом комплексних кримінально-правових, кримінологічних, оперативно-розшукових, криміналістичних досліджень. Були також прийняті закони України "Про організаційно-правові основи

Кубрак Петро Микитович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Академії СБУ, підполковник.

боротьби з організованою злочинністю", "Про оперативно-розшукову діяльність", "Про міліцію", "Про Службу безпеки України", "Про прокуратуру" та ін.⁵

У той же час органи СБУ, МВС та прокуратури, котрі ведуть боротьбу з організованою злочинністю, ще не мають належного методичного забезпечення розслідування тяжких злочинів, скоюваних, зокрема, у сфері економіки. З іншого боку, ця проблема зумовлена відсутністю Конституції, суперечливим і мінливим законодавством, покликаним регулювати економічні відносини в державі. Так, проведені Науковим центром Української академії внутрішніх справ дослідження свідчать про серйозні недоліки у чинному законодавстві та відомчих актах, які регламентують діяльність банківської системи. Це створює умови для злочинів, дезінтегрує цю систему і завдає економіці відчутних матеріальних збитків⁶.

Здебільшого вигадані банкрутства підприємств і транспортних компаній, багатомільярдні розкрадання з участю високих посадових осіб, наявність корумпованих зв'язків, хабарництва, про які регулярно сповіщають засоби масової інформації, породжують у громадян зневіру в економічних реформах, це серйозно шкодить і залученню в економіку України іноземних інвестицій⁷.

Аналіз спеціальної літератури та практики показує, що об'єктом організованої злочинності в країні є переважно економічні відносини⁸. В останні роки у зв'язку із зміною економічних, політичних відносин щезла розподільна лінія між кримінальною і економічною організованою злочинністю⁹. Ускладнює боротьбу з такою формою злочинності кримінально-правова невизначеність понять "організована група", "корупція", "комп'ютерні злочини", їх кваліфікуючих ознак. Це, у свою чергу, впливає на предмет доказування у кримінальних справах. До цієї ж групи належать питання вдосконалення і розробки окремих методик розслідування, використання в інтересах кримінального судочинства оперативних матеріалів, оперативно-розшукових, криміналістично-технічних засобів, а також визначення ролі й місця слідчих органів у судовій системі. Тому розв'язання зазначених проблем і буде оптимізацією розслідування тяжких злочинів.

Так, розглядаючи запропоновані в літературі визначення понять "організована злочинність", "організована група", ми звертаємо увагу на їх суперечливість і недостатню якість судової практики¹⁰. Пропонуємо під організованою групою розуміти згуртоване співтовариство (об'єднання) двох і більше осіб, що спеціально зорганізувалися з метою заняття злочинною діяльністю незалежно від її виду. Це визначення включає три

основні ознаки організованості: а) попередня змова; б) стійкість злочинних зв'язків і згуртованість учасників; в) загальний план дій та їх узгодженість.

Такий підхід до кримінально-правового визначення дефініції та її кваліфікуючих ознак дозволяє визначити предмет доказування в кримінальному судочинстві і розробити відповідні методики розслідування.

Без кримінально-правового визначення поняття організованої групи, її кваліфікуючих ознак та її тлумачення органи попереднього розслідування не можуть встановити і з'ясувати систему злочинних зв'язків, а спільна злочинна діяльність до цього часу розглядається як співучасть. Правоохоронні органи фактично не досліджують по кримінальних справах співучасть у загальній злочинній діяльності, яка не обмежується конкретними посяганнями. Органи дізнання, слідства встановлюють груповий характер вчинення окремих злочинів, а не наявність організованої групи (об'єднання), тобто суспільно небезпечну загрозу виконавця конкретного злочину, а не організатора, активних функціонерів злочинного об'єднання, котрі завдяки цьому уникають притягнення до кримінальної відповідальності. Як свідчать дослідження¹¹, чим вищий ступінь організованості злочинних об'єднань, тим менш значну роль в них відіграють виконавці. В таких об'єднаннях фактично поза межами кримінальної відповідальності залишаються також носії корумпованих зв'язків (високі посадові особи, співробітники правоохоронних органів). Актуальним є питання кримінально-правового регулювання і криміналістичних розробок, методичного забезпечення потреб існуючої практики правоохоронних органів щодо розслідування "комп'ютерних злочинів"¹².

Як показують комплексні дослідження, злочинним об'єднанням притаманні тісна згуртованість, ієрархічна дисципліна, високий кримінальний професіоналізм, ретельна підготовка до злочинів, система заходів їх маскування і протидії викриттю, на місці скоєння злочинів рідко залишаються традиційні сліди (рук, взуття, ідеальні сліди), застосовуються засоби зовнішнього маскування. Крім того, злочинці вдаються до залякування, підкупу, фізичної розправи над учасниками процесу. Наслідком таких дій є те, що потерпілі, свідки, обвинувачені й підсудні рядові члени об'єднання відмовляються від попередніх показань, що призводить до спростування доказів обвинувачення. Для спростування доказів ними використовуються недоліки й помилки при їх формуванні, що в сукупності з іншими негативними чинниками призводить до виникнення в судовому засіданні питання про допустимість доказів. Тому розкривати і розслідувати такі злочини в умовах дійсного змагального процесу без детермінованого поєднання оперативно-розшукових, кримінально-процесуальних, криміналістичних засобів надто важко, а в більшості випадків навіть і неможливо. Так, одним із важливих аспектів підвищення ефективності боротьби з такими

злочинами є використання в кримінальному судочинстві оперативно-розшукових матеріалів. На жаль, у науковій літературі, в тому числі в підручниках з криміналістики, цим концептуальним проблемам не приділяється належної уваги.

Теоретичне, методологічне і практичне значення має розуміння факту інтегруючої ролі криміналістики в системі юридичних та інших наук, що впливає з її предмета¹³ та її службової функції відносно кримінального судочинства. На наш погляд, розробка окремих методик розслідування злочинів, вчинених організованими групами, без вищезазначених вимог не матиме практичного значення.

¹ Див.: Бараненко Б.И. Проблемы борьбы с организованной преступностью: первые исследования и задачи дальнейшего научного изучения // Криминалистические проблемы борьбы с преступностью: Сб. науч. трудов КВШ МВД СССР. К., 1989. С. 65-82.

² Див.: Организованная преступность (Проблемы, дискуссии, предложения) / Под ред. А.И.Долговой. – М., 1989. 352 с.

³ Див.: Биленчук П.Д., Кубрак П.Н. Криминалистическая характеристика разбойных нападений, совершаемых организованными группами на жилища граждан // Проблемы борьбы с организованной преступностью: Сб. науч. трудов. Минск, 1991. С. 85-96.

⁴ Див.: Никулин Н.С. Достаточно ли правовых средств в борьбе с организованной преступностью // Соц. законность. 1989. № 2. С.50-52; Размездз В.А. С организованной преступностью – бороться организованно // Соц. законность. 1990. № 6. С. 8-11; Алексеев В.А., Борисов И.Н., Емельянов А.С. Организованная преступность: криминализация функций участников преступных формирований // Сов.гос. и право. 1991. № 10. С. 65-71 та ін.

⁵ Див.: Кримінально-процесуальний кодекс України. К., 1993. С. 243-428.

⁶ Див.: Сміян Л.С., Бутенко Л.І., Гега П.Т., Попович В.М. Проблеми боротьби зі злочинами, що скоюються з використанням банківської системи // Науково-інформаційний бюлетень МВС України. К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. № 1. 31 с.

⁷ Див.: Обманутые вкладчики "Ксентраста" обращаются к racketирам, чтобы вернуть свои вклады // Киевские ведомости. 1995. 16 марта.

⁸ Див.:Выступление Президента Украины на заседании Координационного комитета при Президенте Украины по борьбе с коррупцией и организованной преступностью 30 января 1995 г. // Всеукраинские ведомости. 1995. 2 февраля.

⁹ Автором у складі авторського колективу Науково-дослідного центру Української академії внутрішніх справ вивчалась практика боротьби з організованою злочинністю в 1989-1994 рр. в м.Києві та області, Чернігівській, Запорізькій, Харківській, Житомирській, Тернопільській областях.

¹⁰ Див.: Клименко В.А., Мельник Н.И. Уголовно-правовая борьба с вымогательством индивидуального имущества: Учеб. пособие. К., 1993. 92с.

¹¹ Див.: Там же.

¹² Див.: Біленчук П.Д., Зубань М.А. Комп'ютерні злочини: соціально-правові і кримінологіко-криміналістичні аспекти: Навч. посібник. К., 1994. 72 с.

¹³ Див.: Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. М.: Юрид. лит-ра, 1987. С.59.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ГРУПОВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДЕРЖАВНОЇ І КОЛЕКТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ

Кримінально-правові та кримінологічні заходи

В.Г. ЛИХОЛОБ, Ю.Д. МАРТИНЕНКО

Особливості механізму заподіяння шкоди інтересам, які охороняються правом, при групових насильницьких посяганнях на державне чи колективне майно обумовлюють і суттєві особливості вибору кримінально-правових заходів попередження злочинів.

Важливу роль у попередженні групових злочинів мають відігравати інститути і норми як Загальної, так і Особливої частин Кримінального кодексу України.

Норми Загальної частини КК визначають поняття співучасті, види співучасників, межі їх відповідальності, мету і види кримінального покарання, загальні засади призначення покарання, обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, добровільну відмову тощо. Норми Особливої частини КК визначають коло групових злочинів, встановлюють, в яких складах злочинів вчинення їх групою осіб (організованою, за попередньою домовленістю чи без такої) є кваліфікуючою обставиною, і передбачають конкретні санкції за вчинення названих діянь.

Існуюча система кримінально-правових норм, що регулює відповідальність за злочини, які вчинюються в групі, у цілому, на наш погляд, забезпечує реалізацію завдань по їх попередженню. У той же час в юридичній літературі розгорнулась дискусія щодо підстав відповідальності за участь в організованій злочинній діяльності.

Наприклад, С.А.Єфремов підкреслює, що діяльність, в якій вчинення злочинів поставлено "на потік", являє собою систему дій організованої зграї, але не всі її члени беруть безпосередню участь у здійсненні злочинного посягання. Це ті з них, хто виконують управлінські, охоронні, розвідувальні та

Лихолоб Василь Григорович – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри кримінології Української академії внутрішніх справ, полковник внутрішньої служби;

Мартиненко Юрій Дмитрович – викладач кафедри юридичної соціології, старший лейтенант міліції.

інші функції, безпосередньо не пов'язані із здійсненням злочинних посягань, якими реалізуються цілі цього злочинного угруповання. Автор підкреслює, що вчинки таких осіб залишаються поза дією закону, і їх не можна притягти до кримінальної відповідальності, тобто мова йде про недосконалість ст. 19 КК України¹.

На наш погляд, позиція автора є необґрунтованою. Якщо вести мову про організатора злочину, то його не можна вважати бездіяльним. Організатор — це завжди активно діючий співучасник, що, до речі, визнає й сам автор, говорячи, що хоча організатор особисто злочину не вчиняв, тобто "не був виконавцем", але здійснював функції, спрямовані на створення умов для вчинення злочину іншими членами злочинного угруповання. В ч. 4 ст. 19 КК, в якій окреслюється поняття організатора, саме й маються на увазі ті ситуації, коли особа ніяких інших функцій співучасті не виконує. Організатор несе відповідальність за співучасть у тому злочині (злочинах), який вчинив виконавець (виконавці).

Хоч організатор, створивши злочинну групу для вчинення злочинів, сам безпосередньо участі в них не брав і якщо ця група навіть не вчинила жодного із задуманих нею злочинів, проте його дії являють собою готування до злочину, передбачене ст. 17 КК. Особа, яка створила злочинну групу (тобто її організатор) для вчинення, наприклад, розкрадання державного або колективного майна шляхом грабежу, несе відповідальність за готування до цього злочину за ч. 1 ст. 17 і ч. 2 ст. 82 КК.

Отже, навіть "невдала" (тобто така, що не привела до вчинення злочину) організаційна діяльність карається за чинним Кримінальним кодексом. Але з тим більшою підставою має наставати відповідальність для організатора, коли організована ним група вчинила один чи декілька злочинів. У цьому разі організатор уже є співучасником злочину поряд з виконавцями, підмовниками і пособниками (ч. 4 ст. 19 КК). Дії такого організатора кваліфікуються за ч. 4 ст. 19 і тією ж статтею, за якою кваліфіковано дії виконавців. Так, організатор групи, яка вчинила, наприклад, розбій з метою заволодіння державним чи колективним майном, відповідатиме за ч. 4 ст. 19 і ч. 2 ст. 86 КК. Саме ці статті й визначають межі його відповідальності, як і ч. 7 ст. 19 КК, котра вимагає від суду враховувати при призначенні покарання "ступінь і характер участі кожного із співучасників у вчиненні злочину"². Тобто чинний кримінальний кодекс дає всі можливості для визначення відповідальності будь-якого співучасника злочину, у тому числі й організатора.

Разом з тим з метою вдосконалення інституту співучасті, який повинен відображати специфіку організованої злочинної діяльності, слід, на нашу думку, законодавчо визначити поняття організованої злочинної діяльності, в якому відобразити той факт, що вона є специфічною різновидністю

співучасті – спільного вчинення злочинів особами, які об'єдналися з цією метою в стійке злочинне угруповання.

Це загальне положення має знайти свою конкретизацію в нормах Особливої частини кримінального закону, де була б передбачена, наприклад, відповідальність за організаційну діяльність по створенню і керівництву злочинними угрупованнями, а так само за участь у них.

У новому кримінальному законодавстві, на наш погляд, доцільно виділити спеціальний склад, який передбачав би найсуворішу відповідальність посадових осіб за встановлення контактів з організованим злочинним угрупованням з корисливою метою, тобто за корупцію.

При корумпуванні посадова особа водночас є членом як тієї чи іншої державної системи, так і загальної системи організованої злочинності. При цьому важливо, що систематичне одержання цією особою винагороди в даному випадку стає основним джерелом засобів її існування.

Чинне кримінальне законодавство вміщує цілу систему кримінально-правових норм, що сприяють своєчасному розкриттю злочинів і попередженню настання шкідливих наслідків. Проте норм, які б стимулювали швидке розслідування групових злочинів, роз'єднання злочинних організованих груп, кримінальне законодавство не має, хоча необхідність їх у сучасних умовах боротьби з організованою злочинністю очевидна. Така норма може бути самостійною або ж доповненням до ст. 18 КК, але в будь-якому випадку мати загальну силу і розповсюджуватись на всіх учасників групових злочинів³.

Важливе значення в попередженні організованої злочинності має правильне призначення покарання учасникам злочинних угруповань. У відповідності зі ст. 22 КК України в числі цілей кримінального покарання названо й попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Їх реалізація багато в чому залежить від індивідуального підходу при призначенні покарання.

Особливе значення індивідуалізація покарання має при вирішенні питання про відповідальність учасників організованих злочинних формувань. В юридичній літературі та керівних постановях Верховного суду України неодноразово зверталась увага на те, щоб по кожному злочину були виявлені всі учасники і в першу чергу - організатори й підмовники неповнолітніх. Кожен з них повинен нести свою міру відповідальності, своє покарання⁴.

Проте вивчення кримінальних справ про розкрадання державного і колективного майна шляхом грабежу і розбою показало, що органи попереднього слідства в постанові про притягнення особи як обвинуваченого часто не конкретизують дії кожного співучасника пограбування чи розбійного

нападу. У ряді випадків обвинувачення співучасників формулюється однаково, без чіткої диференціації їх ролі у вчиненні організованих злочинних посягань. Характер і ступінь участі в організованій злочинній діяльності не завжди встановлюються і відображаються судом у вироку. Це знижує попереджувальну силу кримінального покарання в боротьбі з організованою злочинністю. Суди, не враховуючи підвищеної небезпеки особистості організаторів злочинних угруповань, інтенсивність їх участі в злочинній діяльності, часто призначають їм однакову з іншими співучасниками міру покарання. Нівелювання в призначенні покарання організаторам і рядовим учасникам злочинних угруповань створює ілюзію безкарності головних винуватців, що знижує ефект спеціального і загальнопопереджувального впливу призначеного покарання⁵.

"Якщо другорядний учасник злочину, — зазначав І.І.Карпец, — понесе більш суворе покарання, ніж, скажімо, його організатор, то покарання виявиться несправедливим і тому багато де в чому загубить своє попереджувальне значення, залишивши в покараного почуття гіркоти, а може й озлобленості, що накладе відбиток на його поведінку не тільки в місці позбавлення волі, але, можливо, й після звільнення з нього"⁶. Це зауваження повною мірою відноситься й до організаторів злочинних угруповань.

Враховуючи підвищену суспільну небезпеку організаторів злочинних угруповань та позитивний досвід кримінального законодавства ряду європейських держав, вважається за доцільне для більш повної диференціації відповідальності співучасників у деяких найбільш небезпечних складах злочинів, які, як правило, вчинюються організованими групами (ст. 69, 69¹, 70, 71, 80, 82, 86, 86¹, 187³, 217, 229¹ КК), ввести спеціальний кваліфікований склад, який би передбачав підвищену відповідальність організаторів цих злочинів.

У підвищенні ефективності кримінально-правових заходів боротьби зі злочинами, що вчинюються організованими угрупованнями, максимально точний вибір судом мір кримінального покарання організаторам та іншим учасникам злочинних груп має служити суттєвим фактором попередження організованої злочинності і здійснювати позитивний вплив на виправлення та перевиховання цих осіб. До числа кримінально-правових заходів, які можуть чинити попереджувальний вплив на створення злочинних угруповань, на наш погляд, слід віднести й обов'язкове застосування додаткових покарань до учасників злочинних груп, і насамперед до їх активного, лідируючого ядра (організаторів, підмовників, ініціаторів, найбільш активних учасників).

Аналіз практики показує, що суди недооцінюють ролі додаткових покарань як заходу попередження організованої злочинності, призначаючи їх не більше як третині учасників організованих угруповань. Тим часом добре відомо, що сам по собі факт притягнення до кримінальної

відповідальності учасників таких угруповань повністю не пориває внутрігрупові зв'язки, що склалися, і які, як показало проведене нами дослідження, продовжують зберігатися і в місцях позбавлення волі.

Організатори та інші учасники злочинних угруповань, які є рецидивістами, після засудження ще довго зберігають злочинні зв'язки, після повернення з місць позбавлення волі в ті місця, де здійснювали злочини, нерідко поновлюють старі зв'язки, знову створюють злочинні групи і вчинюють злочини. Все це зумовлює необхідність більш широкого застосування до організаторів та інших учасників злочинних угруповань додаткових заходів покарання. Це сприятиме посиленню попереджувального значення кримінального покарання і підвищенню його ефективності в боротьбі з організованою злочинністю.

Кримінологічні заходи попередження організованої злочинності поділяються на загальні та спеціальні.

До загальних заходів попередження злочинності відносяться підвищення матеріального і культурного рівня життя людей; поліпшення діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю; більш глибокий аналіз природи і характеру протиріч, що детермінують злочинність, їх криміногенних сторін і особливостей, способів і засобів вирішення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів організованими угрупованнями; підвищення дієвості оперативно-службової роботи органів внутрішніх справ по попередженню, своєчасному розкриттю і розслідуванню групових злочинів.

Спеціальні заходи попередження групових злочинів мають бути спрямовані на виявлення та усунення обставин, які сприяють формуванню організованих злочинних груп; виявлення і роз'єднання груп з антисуспільною спрямованістю; встановлення учасників злочинних груп і ролі, яка виконувалась кожним з них; виявлення лідируючого ядра групи (організаторів, підмовників, ініціаторів); визначення характеру та ступеня її стійкості; планування тактики оперативно-розшукових і слідчих дій по виявленню, роз'єднанню та ліквідації злочинних угруповань.

При організації і плануванні попереджувальних заходів у боротьбі з груповими злочинами органам внутрішніх справ слід ураховувати всі без винятку ознаки злочинних і дозлочинних формувань: ступінь організованості, згуртованості внутрігрупових відносин; стійкість угруповань, склад учасників (дорослі, неповнолітні, дорослі і неповнолітні); антисуспільну спрямованість, групову мотивацію тощо.

Слід зазначити, що останнім часом органи внутрішніх справ України значно активізували свої зусилля, спрямовані на виявлення і ліквідацію бандитських угруповань, організованих злочинних формувань. Проведено тисячі спеціальних операцій, в результаті яких тільки в 1994 р. знешкоджено близько

16 тис. злочинних груп, у тому числі близько 2 тис. організованих, понад 200 таких, що мали у своєму розпорядженні вогнепальну зброю, близько 300 — з міжрегіональними та понад 90 — з міжнародними зв'язками. Загальна кількість учасників викритих злочинних груп складає близько 10 тис. чоловік, вилучено понад 5 тис. одиниць вогнепальної зброї, з них 700 автоматів, більш ніж 20 тонн наркотичних засобів, близько 3 млн. доларів в іноземній валюті⁷.

Поряд із заходами по виявленню і викриттю бандитських та інших насильницьких злочинів так званого загальнокримінального характеру значні зусилля міліції спрямовуються на боротьбу з організованою злочинністю, що проникає у сферу економіки, її комерційний сектор, банківські, кредитно-фінансові структури. Триває робота по викриттю корумпованих зв'язків злочинних елементів.

Проте викриття та знешкодження окремих угруповань ділків і хабарників не вирішує проблеми боротьби з організованою злочинністю як системою. На зміну викритим і засудженим приходять інші. Тому розраховувати тільки на правоохоронні заходи боротьби з організованою злочинністю було б помилковим. Але не слід, на наш погляд, і недооцінювати правові заходи. Пріоритет соціально-економічних форм боротьби з організованою злочинністю, який повинен бути забезпечений, не означає, що держава і суспільство можуть відмовитись від усіх інших способів боротьби з цим злом⁸.

Зокрема, слід удосконалити законодавство, у тому числі й кримінально-процесуальне. Сьогоднішня практика оцінки доказів нерідко дозволяє членам злочинного угруповання, і особливо його організаторам, уникати відповідальності. Важливо розширити межі допустимості доказів, надання даним, які одержані оперативним шляхом, статусу доказів.

Особливу увагу необхідно приділяти попередженню групових злочинів неповнолітніх. Крім виявлення так званих тяжких, бездоглядних підлітків і проведення своєчасної і активної роботи по попередженню вчинення ними правопорушень, важливого значення органи внутрішніх справ повинні надавати боротьбі з втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність, пияцтво та інші види антисуспільної поведінки.

Практика засвідчує, що найпоширенішим способом втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є залучення до пияцтва. Подальший крок — пропозиція скоїти злочин з метою дістати гроші для пиятики. За даними нашого дослідження, до такого способу вдавались близько 80 % злочинців-втягувальників. Однак не всі працівники міліції знають про те, що "пропозиція скоїти злочин є закінченим складом цього злочину, незалежно від того, скоїв підліток задумане чи ні"⁹.

На жаль, практичні працівники не використовують цього важливого резерву в попередженні групових злочинів неповнолітніх. Факти притягнення до відповідальності дорослих за однією тільки ст. 208 КК України поодинокі, що суттєво знижує попереджувальну силу кримінального закону в боротьбі з груповими злочинами неповнолітніх.

Щорічно в Україні за ст. 208 та відповідними іншими статтями КК притягується до кримінальної відповідальності приблизно 600-800 дорослих осіб, які займалися залученням неповнолітніх до вчинення різноманітних злочинів, а засуджуються з них лише 17-20 %. Дещо більша кількість дорослих притягується до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у групі з неповнолітніми – щорічно від 3000 до 4000 осіб, в основному за крадіжку державного, колективного чи індивідуального майна¹⁰.

Отже, чинне законодавство дає всі можливості для притягнення до кримінальної відповідальності будь-яких учасників організованого злочинного угруповання, у тому числі й організаторів цієї злочинної діяльності. Разом з тим деякі з правових норм КК України все ж потребують подальшого вдосконалення.

¹ Див.: Ефремов С.А. Об основаниях ответственности за участие в организованной преступной деятельности // Правова система України: теорія і практика. К., 1993. С. 388; Иванов Н.Г. Организованная преступность и совершенствование уголовного законодательства о соучастии // Сов. гос. и право. 1990. № 7. С. 65-72.

² Див.: Бажанов М., Сташис В. Про застосування ст. 19 КК України // Право України. 1994. № 9. С. 19-20; Бурчак Ф.Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. К., 1986. С. 124.

³ Див.: Савченко Д.Л. О совершенствовании системы норм уголовного права Украины, регулирующих ответственность соучастников преступления // Правова система України: теорія і практика. К., 1993. С. 436.

⁴ Див.: Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання державного та громадського майна на підприємствах і в організаціях агропромислового комплексу: Постанова Пленуму Верховного суду України від 27 березня 1987 р. // Кримінальний кодекс України. К., 1993. С. 185-189.

⁵ Див.: Коровин А.А. Криминологическая характеристика лиц, совершивших грабежи и разбои, и их перевоспитание в местах лишения свободы: Автореф. дис. ... канд.юр. наук. М., 1974.

⁶ Див.: Карпец И.И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. М., 1973. С. 173.

⁷ За матеріалами МВС України за 1994 р.

⁸ Див.: Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України // Преступность в Украине: Бюллетень законодательства и юридической практики Украины. 1994. № 2. С. 114-131.

⁹ Див.: Шость Н.В. Проблемы борьбы с вовлечением несовершеннолетних в преступную и иную антиобщественную деятельность. Харьков, 1992. С. 36.

¹⁰ Поточний архів МВС України.

БОРОТЬБА З ТЕРОРИЗМОМ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ АСПЕКТІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СТРАТЕГІЇ

Я.Ю. КОНДРАТЬЄВ, В.О. ГЛУШКОВ

Суверенна Україна поділяє глибоку стурбованість європейського та світового співтовариства розповсюдженням міжнародної злочинності та тероризму і має твердий намір стати цивілізованою правовою державою, використовувати міжнародний досвід правоохоронців у боротьбі з цими небезпечними явищами.

Тероризм як явище сягає в глибину віків у вигляді політичного насильства, тобто насильницького способу захоплення та утримання влади. Яскравий приклад – опричнина за часів царювання Івана Грозного, коли насильство стало одним з головних важелів управління державою. Подальшого розвитку тероризм набув за правління Петра Першого. В російській історії досить часто мали місце жорстокі, безглузді й нещадні бунти, заколоти, криваві перевороти, громадянські війни і терористична боротьба. Особливого розмаху вона набула у другій половині минулого та на початку цього століття.

У зв'язку із загостренням політичного протистояння для більшості європейських держав кінця XIX ст. характерне зростання терористичних проявів, зокрема, з боку анархістів, соціал-демократів. Особливо активізувались дії терористів у Франції, Німеччині, Росії. Це змусило владу цих країн вжити законодавчих заходів. Так, у 1878 році у Німеччині вступив у дію закон проти небезпечних намагань соціал-демократів. У 1892 році Папа Лев XIII видав енцикліку "Rerum novarum", направлену проти тероризму.

Головною ознакою терористичних проявів XIX–початку XX ст. стали політичні вбивства правителів, і відзначалися вони широкомасштабністю та резонансом. Так, лише в результаті посягання на імператора Франції

Кондратьєв Ярослав Юрійович – доцент, керівник Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю, ректор Української академії внутрішніх справ, генерал-майор міліції;

Глушков Валерій Олександрович – начальник відділу того ж центру, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, полковник внутрішньої служби.

Наполеона III (1858 р.) було вбито понад 140 чоловік. Серія посягань на життя імператора Росії Олександра II, як відомо, закінчилася кривавим фіналом з великою кількістю загиблих. У Росії внаслідок терористичної діяльності народовольців, анархістів та есерів загинули прем'єр-міністр П.М.Столипін, міністр внутрішніх справ В.К.Плеве, генерал-губернатор Москви Великий князь Сергій Олександрович, уфимський губернатор М.Н.Богданович та ін. До цього слід додати замах на міністра внутрішніх справ П.Н.Дурново, генерал-губернатора Ф.В.Дубасова та ін.¹

Вбивства політичних лідерів у ряді випадків призводили до геополітичних катастроф. Так, вбивство у 1914 р. у Сараєво нащадка австрійського престолу ерцгерцога Фердинанда стало приводом до розв'язання Першої світової війни. Пізніше були вчинені замах на життя засновника Радянської держави В.І.Леніна та серія вбивств її політичних діячів С.М.Кірова, М.С.Урицького, Л.Д.Троцького та інших. Відомі історії замаху на життя диктаторів Й.В.Сталіна, А.Гітлера, Б.Муссоліні.

Вбивства сучасних діячів Джона і Роберта Кеннеді, Індіри і Раджива Ганді, Іцхака Рабіна, замах на життя Папи Іоанна Павла II свідчать про невинну ескалацію політичного тероризму.

З розвитком людства тероризм еволюціонував і набув різних форм і проявів. Радянський період історії характеризується державним тероризмом як засобом здійснення державної влади однією політичною партією. Такий досвід державного тероризму був запозичений країнами так званої народної демократії та експортований в країни, що розвиваються². В останні десятиріччя поряд з політичним тероризмом почав з'являтися економічний, релігійний (міжконфесійний), націоналістичний, міжнародний тероризм. Найбільш поширеними способами вчинення тероризму стали вбивства, захоплення заручників, підпали, вибухи тощо. Особливого розмаху набрав кримінальний тероризм. Яскравим прикладом може служити так звана "суча війна", яка після Великої Вітчизняної війни точилася між різними угрупованнями кримінальних елементів, особливо у місцях позбавлення волі, кількість жертв якої встановити неможливо.

Після розпаду Радянського Союзу на його теренах склався цілий комплекс передумов напруженості соціального, національного, ідеологічного, психологічного, міжконфесійного характеру. Перш за все, крах тоталітарної системи, параліч влади і затяжна економічна криза, різке падіння життєвого рівня переважної більшості народу і подальше його зубожіння при появі тонкого прошарку багатців, які нажили свій капітал далеко несправедливими способами (тільки 0,3 % населення України мають середньодушовий прибуток 20 тисяч доларів США щомісячно),

загострення суспільних протиріч, зміна світогляду, падіння моральності, торжество цинізму, вибух злочинності – обумовили посилення тероризму³.

Кузнею для підготовки членів терористичних організацій вбивць на замовлення стала й довготривала війна в Афганістані. Своєю жорстокістю та усвідомленням неможливості переможного її завершення, іншими негативними факторами вона надломилася психіку тисяч наших співвітчизників, розлютила і виробила звичку в конфліктних ситуаціях вдаватися до грубої сили з застосуванням зброї. За своїми основними характеристиками тероризм на землях колишнього СРСР подібний до загальновідомого тероризму в усіх його проявах⁴.

Слово "терор" прийшло з латинської мови (terror) і означає страх, жах. Аналогічне значення мають англійське слово terror та французьке terreur. Практикувався він як розправа з політичними противниками шляхом насильства. Тероризм (франц. terrorisme) визначається як здійснення терору, діяльність і тактика терористів⁵. З точки зору одного з ідеологів тероризму К.Карллуччі сучасний тероризм – це криваве лоббі.

У сучасній літературі існує понад сто визначень поняття "тероризм". Перераховувати їх немає необхідності. Але всі дослідники одностайні в думці, що тероризм являє собою специфічну форму насильства, яке спрямоване проти невинних людей.

Відомий дослідник тероризму Б.Дженкінс (США) вважає, що "погроза застосування насильства, індивідуальні акти насильства чи компанія насильства, які породжують відчуття страху, можуть бути визначені як тероризм"⁶. Насильство із застосуванням зброї, не обмежене географічними рамками і ніякими нормами, без чіткої лінії фронту, скритність в підготовці операцій, їх несистематичний характер – все це дало підставу Б.Дженкінсу висунути тезу, за якою "тероризм – це новий вид війни"⁷. Зрозуміло, що ототожнювати війну і тероризм неможливо, але вони тісно пов'язані та інколи переходять одне в друге, свідченням чого є, наприклад, події у Чечні.

Важко не погодитися також з англійським дослідником П.Уілкінсом, який пише, що "терор кардинально відрізняється від інших видів насильства не просто жорстокістю, а вищим ступенем аморальності, нерозбірливості в засобах і некерованістю"⁸.

Під час наукового дослідження проблем боротьби з тероризмом науковці Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю вивчили думку понад 330 фахівців правоохоронних органів, зокрема викладачів та науковців Української академії

внутрішніх справ, Академії СБ України, співробітників прокуратури, керівників слідчих апаратів, підрозділів кримінального пошуку та боротьби з економічними злочинами, заступників начальників органів внутрішніх справ та ін. Серед причин та умов, що можуть сприяти терористичним проявам в Україні, опитувані в першу чергу називають політичні – кризу влади, організаційну недосконалість владних структур, протистояння гілок влади; соціально-економічні – безробіття, занепад духовності, законодавчу неврегульованість та відсутність відповідальності за терористичну діяльність.

Найбільш вірогідними мотивами або метою вчинення терористичного акту фахівці вважають захоплення державної влади, перешкодження громадській чи політичній діяльності, зміну конституційного ладу, створення ускладнень між державами, зрив міжнародних переговорів та корисливість.

Усі одержані в результаті наукового дослідження дані свідчать, що тероризм – це надзвичайно негативне дестабілізуюче суспільне явище. На нашу думку, найбільш повно відповідає його сутності визначення його як погрози застосування насильства, а також його застосування, які породжують почуття страху як в окремих громадян, так і серед багатьох людей, і розраховані на їх залякування та породження недовіри до органів державної влади, сумнівів щодо їх спроможності протидіяти цим злочинним проявам.

Глибока соціально-економічна криза, значне розшарування населення з дуже незначним прошарком "середнього класу" та зубожінням і люмпенізацією більшості населення, наявність організованої злочинної агресії, великомасштабний незаконний обіг зброї у державі, відсутність правового поля для боротьби з тероризмом, знецінення духовних та моральних цінностей⁹ є беззаперечними факторами реальної загрози вибуху тероризму і в нашій державі.

Серед видів насильницьких актів найбільш поширені: вбивства, вибухи, викрадання, поранення, побиття і знущання, пограбування, захоплення транспортних засобів із заручниками. Лише у 1995 р. на території України зареєстровано близько 240 кримінальних проявів терористичного спрямування, 164 з яких вчинено шляхом вибуху, 55 – обстрілів з застосуванням гранатометів, автоматів та іншої зброї, захоплено 11 заручників, скоєні посягання на 14 депутатів усіх рівнів та на 8 працівників правоохоронних органів. Внаслідок цих акцій загинуло понад 70 чоловік, зруйновано або пошкоджено близько 170 різних будівель і 70 автомобілів. У злочинців вилучено десятки одиниць вогнепальної зброї та набоїв до неї, вибухових пристроїв тощо¹⁰. Таке

становище свідчить про небезпеку можливого сплеску тероризму в Україні.

Міжнародний досвід показує, що зниження активності терористичної діяльності можливе лише за умови протидії з боку держави скоординованими зусиллями спеціально сформованих сил. Зауважимо, що в Україні, на жаль, відсутня система та стратегія боротьби з тероризмом. Тобто існує нагальна необхідність термінового створення державно-правової системи попередження тероризму та боротьби з ним. Слід підкреслити, що Рада національної безпеки при Президентові України вже поставила питання про створення в державі єдиного антитерористичного центру.

У Міжвідомчому науково-дослідному центрі з проблем боротьби з організованою злочинністю в результаті дослідження прийшли до такого ж висновку. На нашу думку, ним міг би стати нині діючий Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України. Але може бути й альтернативний варіант, наприклад, Національне бюро по боротьбі з тероризмом.

Нами підготовлено пакет документів щодо створення державно-правової системи боротьби з тероризмом. Зокрема, це Концепція організації боротьби з тероризмом в Україні на 1996-2000 рр., яка складається з семи розділів; Програма боротьби з тероризмом і насильницькими посяганнями на конституційний лад, права і свободи громадян, яка складається з восьми розділів; Програма боротьби з незаконним обігом ядерних матеріалів, вогнестрільної зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв, а також проекти законів України "Про організаційно-правові основи боротьби з тероризмом" і "Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України".

В Концепції обґрунтовується необхідність створення державної системи боротьби з тероризмом, її правове забезпечення, визначаються шляхи реалізації передбачених у ній положень. Важлива риса цього документа — забезпечення гарантій прав осіб, які потерпіли від терористичних акцій. Адже тільки останні події засвідчують, що в результаті терористичних дій сотні безвинних громадян залишаються без даху над головою і засобів для існування та хоча б яких-небудь гарантій на відшкодування завданих збитків. Вбачається доцільним створення громадського фонду допомоги постраждалим від терористичної діяльності.

Програмою боротьби з тероризмом визначаються принципи створення державної системи, основні напрямки, правова база, організаційно-правові основи захисту об'єктів від вірогідних терористичних посягань, кадрове, матеріально-технічне забезпечення організації боротьби з тероризмом. Передбачено створення єдиного центру з навчально-тренувальним полігоном для підготовки фахівців по боротьбі з тероризмом для різних силових структур.

У проекті Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з тероризмом" визначаються поняття "тероризм" і "терористичний акт", мета й основні напрямки боротьби з тероризмом. Проектом цього закону передбачено систему органів, які здійснюють боротьбу з тероризмом, зокрема, на Координаційний комітет по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю чи можливий інший керівний орган покладається безпосереднє керівництво і координація діяльності всіх державних органів, задіяних на боротьбу з тероризмом, розробка стратегії, рекомендацій щодо тактики боротьби з цим явищем, організація співробітництва з відповідними органами інших держав з питань боротьби з цим видом організованої злочинності, підготовка щорічних і спеціальних доповідей Президенту України і Верховній Раді України про стан боротьби з тероризмом в Україні, створення банку даних на осіб, здатних до терористичних дій, визначення обсягу і характеру відомостей про вчинені терористичні акти для висвітлення їх у засобах масової інформації.

Для організації безпосереднього керівництва та взаємодії по знешкодженню терористичних проявів Координаційним комітетом створюється тимчасовий кризовий штаб. У залежності від масштабів тяжкості вірогідних наслідків та особливостей терористичної діяльності голова комітету визначає якісний та кількісний склад цього штабу, його керівництво. У необхідних випадках штаб очолює безпосередньо голова Координаційного комітету.

Важливою особливістю цього закону є те, що на керівника антитерористичної операції покладається обов'язок одноосібно приймати рішення щодо сил і засобів, форм і методів здійснення операції, забезпечення збереження життя та здоров'я потерпілих, майна фізичних та юридичних осіб будь-яким способом, включаючи фізичне знищення терористів.

Для безпосередньої боротьби з тероризмом передбачається створення в Службі безпеки, МВС і Міністерстві оборони України спеціальних підрозділів.

Проектом цього закону встановлюються гарантії прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб під час боротьби з тероризмом, у той же час не гарантовано збереження життя членам терористичних груп та окремим терористам. Ним також передбачено захист прав осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом.

З метою створення правової бази для ефективної боротьби з тероризмом пропонується встановити кримінальну відповідальність за терористичну діяльність, пропаганду тероризму. Враховуючи складність розслідування такого виду злочинів, що вимагає високої кваліфікації фахівців, вважаємо за доцільне розслідування цих злочинів покласти на органи прокуратури.

Особливої уваги заслуговує проблема становлення боротьби з міжнародним тероризмом, і в першу чергу створення єдиного правового поля.

Лише у 1993 р. скоєно 427 міжнародних терористичних актів. З них 150 групових актів здійснені Курдистанською робочою партією 24 червня і 4 листопада скоординовано по всій Західній Європі. Відзначається подальше зростання міжнародного тероризму в країнах Європи. Перш за все, створюють напруженість у країнах Західної Європи дії Курдистанської робочої партії (КРП), Ірландської Республіканської Армії (ІРА), Німецької Фракції Червоної Армії (ФЧА) та Італійських Червоних бригад, алжирських та туніських ісламських екстремістів, членів організації Бакської вітчизни і свободи, якими протягом 1995 — початку 1996 р. вчинено десятки терористичних актів, що призвели до великої кількості жертв. У Східній Європі терористичними слід вважати групи анархістів і бритоголових.

Гр індіозний за масштабами міжнародний терористичний акт вчинено арабськими ісламістами 26 лютого 1993 р. у Нью-Йорку - вибух у Центрі Світової Торгівлі (ЦСТ). Його наслідки — 6 загиблих, понад 1000 поранених, на місці вибуху виник отвір 30 x 30 м.

За оцінками експертів ООН, Ірак залишається найбільш активною і небезпечною державою — покровителем тероризму в світі. Іран також продовжує підтримувати тероризм.

Сполучені Штати Америки включили Кубу, Сирію, Лівію і Судан до переліку держав, які підтримують тероризм. Деякі інші африканські держави залишаються артерією підтримки терористичної діяльності. Оськтами посягань терористів, зокрема, в Анголі, стали місія ООН, її співробітники, нафтові компанії, які належать західним державам.

Серйозну терористичну небезпеку становить Південна Азія. У зв'язку з етнічною напруженістю партією опозиції вбито президента Шрі-Ланки. У Пакистані на кордоні з Афганістаном відбувалися напади на представників ООН. В Афганістані біля Джалалабаду вбито чотирьох представників ООН. Східні та північні провінції Афганістану — місцезнаходження таборів, у яких бойовики з усього світу отримують напіввійськову підготовку. Члени єгипетських, алжирських і кашмірських воєнізованих організацій були підготовлені саме у цих таборах.

Набувають поширення терористичні посягання на міжрелігійній основі. Особливе занепокоєння фахівців і світової громадськості викликала небезпечна терористична діяльність — із значною кількістю жертв і постраждалих — релігійної секти "Аум Сенрікьо" в Японії, особливо спосіб — застосування отруйних речовин.

На Філіппінах відбуваються напади мусульманських екстремістів на собори і мечеті. Було вбито 9 пасажирів автобуса, бо вони виявилися християнами.

Міжрелігійний конфлікт на території колишньої Югославії пов'язаний з масовим тероризмом з боку всіх сторін, які брали в ньому участь.

За наявності понад десяти міжнародних конвенцій з проблем боротьби з тероризмом, зокрема Європейської конвенції по боротьбі з тероризмом (1977 р.), Римської конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства (1988 р.), Міжнародної конвенції про боротьбу з захопленням заручників (1979 р.) та інших, які приймалися у різні часи та з різними, подекуди й з протилежними, підходами й оцінками щодо одних і тих же подій, ускладнюється порядок їх застосування, унеможливорюється забезпечення відповідної організації взаємодії між державами-учасницями ліквідації терористичних конфліктів.

Викладене зумовлює нагальну потребу створення і прийняття міжнародним співтовариством Єдиної конвенції з питань боротьби з тероризмом, в якій, з урахуванням міжнародного досвіду захисту прав людини, було б визначено поняття тероризму та терористичного акту, передбачено чіткий порядок взаємодії держав та умови обов'язкової видачі терористів зацікавленій країні, правовий статус держав, які здійснюють терористичну політику.

Міжнародний досвід боротьби з тероризмом свідчить про надзвичайну важливість створення механізму реалізації положень конвенції з боку органів, які виконують поліцейські функції, визначення їх прав і обов'язків. З цією метою доцільно прийняти Основні положення

взаємодії органів, які виконують поліцейські функції у боротьбі з тероризмом по лінії Інтерполу.

Нагальною є необхідність налагодження тісних взаємовідносин між державами, особливо між правоохоронними структурами, які здійснюють боротьбу з тероризмом. Обов'язково повинна бути врегульована правова сторона взаємодії, наприклад, шляхом підписання Міжнародної конвенції з широкого кола питань, зокрема щодо обміну інформацією, спільних практичних дій на кордонах, відстеження місць знаходження та пересування осіб, схильних до скоєння терористичних актів, контролю за обігом зброї, вибухових речовин тощо.

Доцільно здійснити спільні з закордонними спеціалістами навчання по знешкодженню терористичних проявів. Такі позитивні приклади вже є по лінії Міністерства оборони. У зв'язку із стосунками, що історично склалися між країнами СНД, прозорістю їх кордонів, що дає можливість переховуватись злочинцям, вбачаються доцільними підготовка та прийняття регіональної угоди між країнами СНД по боротьбі з тероризмом.

Значна доля терористичних проявів скоюється на міжконфесійній основі, а це вимагає розробки і укладання ряду міжконфесійних угод між різними релігіями та напрямками в них, у тому числі і в Україні. Одним з найбільш доцільних механізмів вирішення цього питання у нашій державі може бути звернення Президента України або Верховної Ради України до керівних органів різних конфесій з пропозицією засудити тероризм та звернутись до віруючих і прихильників різних релігій із закликом не вдаватися до вирішення міжрелігійних чвар і конфліктів шляхом терору.

У цій публікації зроблена спроба сформулювати стратегію боротьби з тероризмом у глобальному масштабі з урахуванням сучасних умов його розвитку. Від оперативності вирішення викладених проблем і питань залежать результати та стан боротьби з тероризмом у найближчий час.

¹ Див.: *Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI-XX вв. М.: Юрист, 1995. С. 110.*

² Див.: *Заліззяк Л. Україна в російській імперії. К., 1994. С. 4 і наст.*

³ Див.: *Гуров А. Красная мафия. М.: Самоцвет, 1995. С. 14-23.*

⁴ Див.: *Шнайдер Г.И. Криминология. М.: Универс, 1994. С. 439-444.*

⁵ Див.: *Словник іноземних слів. К.: УРЕ, 1975. С. 663.*

⁶ Цит. за: *Лазарев Н.Я. Терроризм как тип политического поведения // Социологические исследования. 1993. № 8. С. 32.*

⁷ Там же. С. 33.

⁸ Там же. Див. також: *Шнайдер Г.И. Там же. С. 444 і наст.*

⁹ Див.: *Криминология / Под ред. акад. В.Н.Кудрявцева, проф. В.Е.Эминова. М.: Юрист, 1995. С. 64.*

¹⁰ За матеріалами МВС України.

РИНОК ЦІННИХ ПАПЕРІВ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯМ

В.Ф. УЩАПОВСЬКИЙ*

Як показує світовий досвід, розвинута ринкова економіка характеризується високим рівнем розвитку ринку цінних паперів. В Україні, котра здійснює перехід до ринкової економіки, одночасно відбувається процес становлення фондового ринку як складової частини фінансового ринку країни.

Економічна реформа в Україні передбачає зміни у відносинах власності, швидке формування адекватної цим відносинам фінансово-кредитної системи, фінансового ринку, що складається з грошового ринку (ринку грошових ресурсів – кредитів, валюти тощо) та ринку капіталів, обіг котрих здійснюється через цінні папери.

Обіг цінних паперів як фінансових інструментів акумуляції коштів вкладників для довгострокового інвестування в галузі народного господарства є обов'язковою умовою функціонування фінансового ринку. Співвідношення коштів державного бюджету, грошового ринку і ринку капіталів повинно перебувати в стійкій рівновазі, порушення якої свідчить про кризу всієї фінансової системи. Саме порушенням цього співвідношення пояснюються високі темпи інфляції, а також різні правопорушення у фінансовій системі.

Останнім часом у сфері обігу цінних паперів в Україні спостерігається зростання різних правопорушень, пов'язаних з обманом громадян, розкраданням їх заощаджень та хабарництвом (згадаймо хвилю скандалів з трастовими компаніями, яка затопила фондовий ринок у 1994-1995 рр. Порушено більше 100 кримінальних справ, проводиться слідство).

Ці процеси вже сьогодні дають певний матеріал для наукового аналізу, і зокрема в криміногенному аспекті. В той же час причини та способи вчинення злочинів на ринку цінних паперів вивчені ще недостатньо.

* Ущатовський Володимир Федорович – кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник лабораторії № 6 Наукового центру Української академії внутрішніх справ, полковник міліції.

Фахівці Наукового центру Української академії внутрішніх справ разом з практичними працівниками ведуть активний пошук оптимальних варіантів, пріоритетних напрямків здійснення заходів щодо захисту ринку цінних паперів від злочинних посягань.

Становлення ринку цінних паперів в Україні тісно пов'язане з приватизацією (корпоратизацією) державної власності. Приватизація є стрижнем економічної реформи, вона визначає темпи і характер організації фондового ринку. Сертифікатна приватизація, яка має забезпечити наступний етап розвитку суспільства, супроводжується певною хаотичністю і ще не вносить в економіку елементи стабілізації.

Для більшості населення України питання вкладання іменного приватизаційного майнового сертифіката поки що викликає цілий ряд запитань. Про це яскраво свідчить кількість сертифікатів, які держава змогла отримати на сертифікатних аукціонах¹.

Аналіз результатів минулого 1995 р. показує, що запланованих показників приватизації досягти не вдалося. За оперативною інформацією Фонду державного майна України, приватизовано 9745 об'єктів малої приватизації і 49 об'єктів незавершеного будівництва (ще 510 об'єктів незавершеного будівництва були приватизовані в складі майнових комплексів). У стані приватизації знаходиться 2704 об'єкти великої приватизації. У відсотковому відношенні це складає 43% від завдання для малої приватизації і лише 34 % для великої. Причин цього кілька, але найважливіша з них — нестабільність законодавчої і нормативної бази. Передбачається, що 1996 рік буде більш результативним.

За даними преси до 1 грудня 1995 р. понад 50 % населення України вже отримали свої приватизаційні сертифікати (25 млн. 745 тис. 323 чол.). На початок грудня 1995 року в об'єкти приватизації вкладено 4 млн. 613 тис. 783 сертифікати, або 8,9 % від їх загальної кількості. Це повинно викликати занепокоєння як владних структур, так і правоохоронних органів.

Ситуація з вкладанням приватизаційних цінних паперів далеко не така хороша, як з їх отриманням. Основна причина — трудність у виборі самого об'єкта вкладання "ваучера", недовіра до трастів та інших фінансових посередників після такої хвилі обману вкладників, а також відсутність перспективи реального виграшу від вкладу. Мало приділяється уваги порівняльному аналізу підприємств, які виставляються на сертифікатні аукціони.

Проаналізуємо деякі найбільш характерні риси сертифікатної приватизації 1996 року. Відповідно до програми приватизації на цей рік головним напрямком є приватизація підприємств переробної промисловості, особливо харчової. Ця галузь здатна дати "швидкі" гроші, дуже необхідні вітчизняній економіці. І якщо цей план спрацює, то виручені кошти держава зможе влити в інші галузі народного господарства, які за своєю природою не можуть дати швидкий прибуток у короткі строки, але життєво необхідні для економіки країни, і задовольнити потреби вкладників.

Виходячи з цього, для тих, хто хоче в стислий строк побачити, як дорожчають акції, отримані в обмін на "ваучер", найкращими об'єктами першого півріччя 1996 р. можуть бути цукрові заводи, пивзаводи, м'ясокомбінати, масложирові та харчові комбінати. Хоча у кожному конкретному випадку потрібно виходити з опублікованих даних про фінансовий стан об'єкта приватизації. Наприклад, значне перевищення кредиторської заборгованості підприємства над його дебіторською заборгованістю свідчить про те, що підприємство живе, в основному, за рахунок кредитів, а не за рахунок реалізації власної продукції, і перспектив у нього небагато. Не додає "плюсів" підприємству велика зношуваність основних виробничих фондів. А ось більша площа земельної ділянки — факт швидше позитивний, ніж негативний.

"Чорний" ринок приватизаційних сертифікатів працює, не зважаючи на відсутність офіційного визнання. Курс "ваучера" коливається, але в середньому складає від \$ 8 до \$ 10. Так в Україні склалася ситуація стихійного створення професійними учасниками фондового ринку позабіржового, неорганізованого, точніше "чорного", ринку. Виникли нелегальні фондові біржі. Це зрозуміло. Якщо не забезпечено рівних прав вибору місця попиту і пропозиції цінних паперів, ринок стихійно, як у нашому випадку, створює інші можливості і свої правила. Тому і склалася складна ситуація в різних регіонах, а результат — поява цінних паперів і зовсім не цінних.

Зрозуміло, що продаж сертифікатів — не кращий спосіб участі в приватизації, то й ціна їх на "чорному" ринку невелика. Але доводиться констатувати факти. Не можна заборонити те, що вже існує. Окрім того, легалізація продажу "ваучерів" дозволить прискорити процес їх акумуляції фінансовими посередниками та, власне, вкладення в об'єкти приватизації. Адже не можна силоміць примусити діяти всіх за одним шаблоном, а якщо дехто не захоче ні акцій, ні сертифікатів, то чому

він повинен їх мати? Тому ФДМ України вийшов з пропозицією про легалізацію процедури продажу приватизаційних майнових сертифікатів, котра зараз перебуває на розгляді Верховної Ради України. Мета цієї пропозиції — зменшити масштаби операцій із сертифікатами на "чорному" ринку, який сьогодні є зручним інструментом відмивання "брудних" грошей, до того ж абсолютно неконтрольованим державою. Ось де широке поле діяльності для правоохоронних органів, особливо підрозділів ДСБЕЗ МВС України.

Що ж до легальних способів вкладання приватизаційного сертифіката, то нічого нового тут не передбачається. Бажаючи самостійно придбати акції обраного підприємства, як і раніше, можуть зробити це в центрі сертифікатних аукціонів або на самому підприємстві². Для інших є інститут фінансових посередників, до якого входять довірчі товариства, інвестиційні фонди та компанії. Цей шлях більш безпечний після хвилі скандалів, які поглинули фондовий ринок у 1995 р., і саме на це треба було б звертати увагу службам ОВС в їх профілактичній роботі.

Сьогодні держава робить певні кроки щодо впорядкування функціонування фондового ринку, приводить у відповідність законодавство, посилює контроль за діяльністю фінансових посередників. Так, наприклад, регіональні відділення ФДМ наділені функціями контролю за діяльністю довірчих товариств по розміщенню приватизаційних сертифікатів, і, починаючи з IV кварталу 1995 р., вони зобов'язані забезпечити прийом квартального звіту про використання приватизаційних цінних паперів від тих ДТ, котрі зареєстровані у відповідному регіональному відділенні. Інформація подаватиметься до Департаменту розвитку фондового ринку ФДМ України.

Зацікавленим службам ОВС було б корисно знайомитись з квартальними звітами довірчих товариств про використання приватизаційних паперів з метою виявлення зловживань та інших правопорушень.

ФДМ рекомендує мати справу з великими та надійними довірчими товариствами, інвестиційними фондами та компаніями, які давно працюють і добре зарекомендували себе на вітчизняному фондовому ринку. Ці фінансові посередники беруть участь у роботі не лише сертифікатних аукціонів, де можуть висувати умови обмеження цін купівлею акцій підприємств (на відміну від громадян — фізичних осіб), але і в некомерційних конкурсах, на котрі, у відповідності з планом

розміщення акцій, також виставляються пакети акцій підприємств, що приватизуються.

Програмою приватизації на 1996 р., затвердженою Президією Кабінету Міністрів України й надісланою на затвердження Верховної Ради України, передбачається нова індексація основних фондів у 7,5 разів. З 1 січня 1996 р. відміняється практика повторного виставлення підприємств на сертифікатний аукціон.

Порядок продажу акцій, не реалізованих на сертифікатному аукціоні, буде визначений додатково. Крім того, проводиться активна робота по формуванню ринку цінних паперів, необхідного для вільного обігу на ньому акцій приватизованих підприємств, створення мережі незалежних реєстраторів цінних паперів, котрі стали б гарантом вірності й безпеки реєстрів акціонерів, що захищають їх інтереси від будь-яких зловживань та махінацій. Регулювати роботу ринку цінних паперів буде Комісія з цінних паперів.

Як показує практика, тут накопичилося чимало проблем організаційно-правового характеру, що потребують свого вирішення. В числі їх можна назвати, зокрема, такі: правова і організаційна основи володіння акціями акціонерних товариств і передача прав на них; система проведення торгових операцій з цінними паперами і розрахунків по них; практичне виконання вимог, пов'язаних з відкритістю фінансової інформації; правила, які регулюють отримання дивідендів акціонерами і їх участь в управлінні акціонерними товариствами; можливість проведення довірчих операцій державними підприємствами під гарантією держави; обов'язкове страхування всіх довірчих угод страховими компаніями тощо. Ці проблеми не тільки недостатньо вивчені, а й не окреслені з точки зору правопорушень, що скоюються в процесі функціонування ринку цінних паперів.

Розглянемо другий блок проблем — неупорядкованість державного регулювання й контролю за функціонуванням ринку цінних паперів, його стан. Така ситуація склалася значною мірою у зв'язку з недосконалістю нормативної бази діяльності суб'єктів фондового ринку.

За чотири роки від започаткування ринку цінних паперів на ньому, за даними проведених перевірок, уже діють 169 довірчих товариств, 112 інвестиційних фондів та компаній, 102 пенсійні фонди, 1274 страхові компанії та 558 товариств торгівців цінними паперами. До речі, в Управлінні цінних паперів і фінансових ринків

Міністерства фінансів України інформація про кількість діючих суб'єктів фондового ринку на Україні відсутня, хоча повинна бути.

Контрольні функції з питань регулювання фондового ринку практично не здійснювалися. Вони й не могли виконуватись, оскільки дані про зареєстровані випуски цінних паперів, звіти про фактичне розміщення акцій, видані ліцензії на роботу з цінними паперами та депозитарні послуги в Міністерстві фінансів України до обласних управлінь не доводилися. Державний реєстр випусків цінних паперів вівся в недосконалому програмному забезпеченні.

Суб'єкти фондового ринку, які з'явилися за допомогою реєструючих їх виконкомів, більшість службовців яких недостатньо обізнані з вимогами до статутів фондового ринку, не реєстрували вчасно випущені акції і діяли фактично не в правовому режимі. Не контролювалася достовірність інформації про емітентів цінних паперів та посередників, не висвітлювалась недостовірною інформація з метою попередження обману потенційних інвесторів.

Слабкість інформаційного забезпечення в поєднанні з відсутністю досвіду ринкових відносин у більшій частини населення створюють сприятливе середовище для шахраїв.

Зараз ринок цінних паперів контролюють майже з десяток державних структур, а саме Кабінет Міністрів, Міністерство фінансів, Фонд держмайна, Комісія Верховної Ради, Національний банк та ін., якими було прийнято та опубліковано, до того ж у різних виданнях, велику кількість документів, що регламентують обіг цінних паперів. При цьому відсутність єдиного джерела інформації про такі документи суттєво обмежує можливості їх застосування і створює у професійних учасників фондового ринку відчуття "правової невпевненості".

Так, до цього часу ліцензування та контроль за діяльністю торговців цінними паперами здійснює Управління грошового обігу та цінних паперів Мінфіну. Цілісність фінансового ринку в Україні значно порушена внаслідок введення механізму приватизації майна державних підприємств, який відрізняється від моделі фондового ринку, закладеної у Законі "Про цінні папери та фондову біржу" ще в 1991 р. Зокрема, Фонд державного майна ліцензує посередників, які повинні працювати з приватизаційними паперами, і формально несе відповідальність за діяльність довірчих товариств та інших фінансових посередників, які акумулюють кошти вкладників для інвестування в цінні папери підприємств, що приватизуються. Національний банк України має намір підпорядкувати собі національну депозитарну систему та отримати виключне право на обслуговування обігу дер-

жавних цінних паперів. Контроль за процесом злиття і поглинання одних акціонерних товариств іншими та виникнення внаслідок цього монопольних утворень здійснює Антимонопольний комітет України. Досить значні права у сфері регулювання ринку цінних паперів має також Міністерство економіки України.

У зв'язку зі створенням Комісії з цінних паперів та фондового ринку було розподілено функції між нею та іншими державними органами, що внесло багато плутанини в концепцію функціонування та розвитку фондового ринку. Тому необхідно прискорити прийняття Верховною Радою Закону України "Про державне регулювання ринку цінних паперів". Проект цього Закону містить у собі значні зміни в правовому середовищі України, що дозволить дотримуватися єдиної державної політики у сфері випуску та обігу цінних паперів і формувати інститути, які відповідають міжнародним стандартам утворення ринку капіталів.

Безконтрольність учасників фондового ринку та інших небанківських структур, відсутність правового механізму державного регулювання цієї діяльності створюють умови для різних махінацій та зловживань і можуть призвести до повної втрати довіри інвестора при вкладанні коштів у цінні папери. Діяльність сумнівних компаній не тільки руйнує сприйняття ринку цінних паперів як місця вигідного вкладання коштів, а й підриває довіру населення до влади, яка допускає обман тисяч людей.

Таким чином, з вини державних органів, на які було покладено функції регулювання фондового ринку в стадії започаткування, створилася ситуація інформаційного вакууму щодо висвітлення процесів на ринку цінних паперів для широкого кола людей. Ринок цінних паперів в Україні по суті на сьогодні є закритою системою. Така ситуація зробить неможливою реалізацію концепції функціонування та розвитку фондового ринку в Україні.

З урахуванням цих обставин вважаємо за необхідне запропонувати ряд невідкладних заходів. Серед них головними є такі:

- утворення фонду захисту інвестицій;

- визнання пріоритетним утворення ринку цінних паперів, становлення та розвиток його інфраструктури, а саме, створення акціонерних товариств "Національна фондова біржа" та "Національний депозитарій";

- створення телекомунікаційної системи збору та обробки даних щодо ринку цінних паперів на всій території України;

розробка порядку бухгалтерського обліку операцій довірчих товариств.

Утворення ринку цінних паперів України породжує ряд непростих проблем. Центральною серед них, на думку фахівців, є проблема прав інвесторів – громадян та юридичних осіб як суб'єктів інвестиційної діяльності.

Незважаючи на наявність кількох десятків нормативних актів, що регламентують різні питання ведення бізнесу на фондовому ринку, слід визнати, що залишаються істотні правові недоробки і проблеми щодо захисту інвесторів. Взяти хоча б те, що чинне законодавство України має велику кількість декларативних статей про захист прав та інтересів інвесторів (див. ст.19,20,21 Закону України "Про інвестиційну діяльність" від 18 вересня 1991 р. та ін.).

Вирішення проблеми захисту прав інвесторів пов'язане з регулюванням відносин як між емітентами та інвесторами, так і між інвестиційними інститутами та їх клієнтами. Для досягнення цієї мети необхідно, на нашу думку, здійснити такі заходи.

- Прийняти правові акти прямої дії, що регулюють фондовий ринок (необхідний, перш за все, Закон "Про угоди з цінними паперами", основний зміст якого бачиться у створенні механізму захисту прав інвесторів, особливо акціонерів).

- Встановити правила роботи на фондовому ринку, загальні для всіх фінансових посередників, відкритих акціонерних товариств, створених у процесі приватизації, банків, фондових бірж, які б передбачали:

- розкриття емітентом інформації про себе та свої цінні папери не тільки в момент їх випуску, але й протягом їх подальшого обігу та закінчення емісії;

- розкриття інформації для клієнтів про істотні умови угоди та про можливість форс-мажорних обставин. Повинні бути встановлені мінімальні стандарти розкриття інформації;

- поширений контроль за дотриманням мінімальних стандартів фінансової достатності шляхом введення нормативів ліквідності цінних паперів та збільшення існуючого механізму відрахувань у страхові резерви фінансових посередників;

- введення обов'язкового державного страхування приватизаційних вкладів населення (поки що існує лише концепція приватизаційного страхування);

- введення інституту незалежних реєстраторів (оскільки ця задача трудомістка і її виконання можливе в перспективі, сьогодні уявляється

доцільним заборонити ведення офіційного реєстру акціонерів безпосередньо емітентами й доручити виконання цієї функції депозитарним засновникам);

введення спеціальних обмежень на сумісність певних видів професійної діяльності на фондовому ринку (наприклад, брокер або ділер не може бути одночасно утримувачем реєстра).

- Посилити контроль за рівнем професійної підготовки працівників інвестиційних інститутів (фінансових посередників). Той, хто претендує на місце начальника відділу і вище, повинен мати кваліфікаційний диплом, який дає право працювати на фондовому ринку (наприклад, так званий диплом "інвестиційного керуючого").

Як гаранта прав інвесторів повсюдно створити спостережні ради акціонерних товариств. Стаття 46 Закону України "Про господарські товариства" визначає тільки можливості (але не зобов'язання) створення такої контролюючої ланки в організаційній структурі цих товариств. Було б доцільно відрегулювати цей аспект і запропонувати формувати склад спостережної ради на 2/3 з числа експертів, що призначаються Комісією з цінних паперів і фондового ринку. Звіт спостережної ради бажано бачити в спеціалізованій пресі.

- Прийняти Закон України "Про фонд захисту прав інвесторів на фондовому ринку", який би встановлював правові заходи створення та діяльності в Україні Фонду захисту прав інвесторів на фондовому ринку. Це було б одним із засобів забезпечення гарантій захисту майнових прав інвесторів і тим самим зміцнення довіри до фондового ринку України.

Метою діяльності Фонду захисту прав інвесторів на фондовому ринку має бути, перш за все, захист збережень громадян як суттєвого засобу економічного розвитку держави, запобігання обману дрібних інвесторів, оскільки саме вони є найбільш незахищеними і найбільш потерпілими внаслідок недавніх банкрутств фінансових посередників на вітчизняному ринку цінних паперів, а також створення сприятливих умов щодо залучення іноземних інвестицій, прискорення входження України в міжнародне фінансове співтовариство.

Нідсумовуючи сказане, можна стверджувати, що чинне законодавство України не має повного пакету основних правових положень, необхідних для існування ринку цінних паперів, або ж ці положення викладені нечітко.

Складна та суперечлива структура державних органів, конкуренція між ними за право регулювання ринку цінних паперів перешкоджає появі єдиних правил і регламентів, які забезпечать правову основу володіння акціями акціонерних товариств та передачу прав на них.

Ці невирішені проблеми примушують багатьох власників приватизаційних сертифікатів збувати їх на "чорному" ринку скупникам, які потім обмінюють їх на акції. Таким чином скупники стають власниками цінних паперів, позбавляючи їх колишніх власників можливості отримання дивідендів. Такий ринковий механізм "вільної" передачі прав на акції сприяє різним порушенням та створює поживне підґрунтя для зловживань.

Зловживання і корисливі злочини, що скоюються на фондовому ринку, спричиняють великі збитки інвесторам, фізичним та юридичним особам, які вкладають кошти в підприємницьку діяльність, а також державі, що підриває її економічну безпеку.

Як показує практика, при зборі інформації про правопорушення та злочини, вчинені учасниками фондового ринку, документуванні і кваліфікації діянь зловмисників оперативні співробітники апаратів ДСБЕЗ та інших служб стикаються з серйозними труднощами, які викликані недосконалою нормативно-правовою базою, що регулює фондовий ринок, системи державного регулювання й контролю цієї сфери, прогалинами в кримінальному та адміністративному законодавствах. Викладене вище мало на меті зорієнтувати працівників органів внутрішніх справ та інших правоохоронних органів відносно цього кола проблем, допомогти їм визначити правильну стратегію дій у кожному конкретному випадку.

Оперативні працівники, а особливо працівники служб БЕЗ і БОЗ повинні вивчати технологію вчинення злочину і навчитись кваліфіковано здійснювати оперативно-розшукові дії, що можливо лише за умови чіткого уявлення про причини та обставини, що сприяють скоєнню корисливих правопорушень. Працівники ОВС повинні також знати організаційні, загальноправові та кримінальноправові аспекти проблеми боротьби з корисливими злочинами в цій сфері. Останнє особливо актуальне для працівників керівного складу, котрі покликані разом з урядовими структурами піклуватися про створення необхідних умов для ефективної роботи практичних працівників.

Джерелом дослідження зловживань, що скоюються у сфері функціонування фондового ринку, є матеріали дослідчої перевірки, порушених кримінальних справ щодо довірчих товариств, а також прогноз, котрий базується на вивченні криміногенних процесів у сфері фондового ринку. Аналіз згаданих матеріалів показує, що тут можуть скоюватись різні правопорушення та злочини, а саме, різні види розкрадання державного або колективного майна шляхом шахрайства (ст.83 Кримінального кодексу України), розк-

радання державного або колективного майна шляхом привласнення, розтрата або зловживання службовим станом (ст.84), розкрадання державного або колективного майна в особливо великих розмірах (ст.86¹), незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю (ст.148⁶), розголошення комерційної таємниці (ст.148⁷), порушення порядку випуску (емісії) цінних паперів (ст.148⁸), порушення правил про валютні операції (ст. 80), хабарництво (ст. 168-170), інші службові правопорушення (ст. 165-172), ухилення від сплати податків (ст. 148²), порушення порядку заняття підприємницькою діяльністю (ст. 148³), фіктивне підприємництво (ст. 148⁵), адміністративні правопорушення і недотримання вимог відомчих нормативних актів.

На жаль, у тому правовому полі, в якому діє український фондовий ринок, недостатньо врегульоване питання кримінальної відповідальності.

Для більш глибокого вивчення проблеми боротьби зі злочинністю у сфері обігу цінних паперів і методів виявлення та попередження таких злочинів необхідно, перш за все, мати чітке уявлення про види цінних паперів.

Аналіз правопорушень з точки зору обігу різних видів цінних паперів дозволяє не тільки охопити якомога більший спектр суспільно небезпечних діянь у цій сфері, але й забезпечити практичних працівників інформацією про криміногенність того чи іншого виду злочинів. Це, у свою чергу, дасть їм можливість більш раціонально організувати оперативне обслуговування учасників фондового ринку, зосередити свої зусилля на більш вразливих — з точки зору скоєння злочину — напрямках. Окрім того, аналіз правопорушень дає можливість працівникам правоохоронних органів краще зрозуміти природу умов, що створюються навколо тих чи інших видів операцій на фондовому ринку, особливо в процесі приватизації, а також прогнозувати розвиток оперативної обстановки.

Необхідно також виділити найбільш небезпечні способи правопорушень при проведенні операцій з цінними паперами, у тому числі з випуском в обіг фіктивних цінних паперів, і зосередити увагу фахівців на організаційних та кримінально-правових проблемах боротьби з цими негативними явищами.

¹ Див.: Финансовая Украина. 1996. N 1; № 10.

² Хоч тут є свої нюанси. Пошлемося на статтю О.Погорелова "Акцій немає. Її цій до директора" (Финансовая Украина. 1996. № 3. С.22).

ЗАХИСТИТИ ПРАВА ІНВЕСТИТОРІВ (АКЦІОНЕРІВ) НА ФОНДОВОМУ РИНКУ УКРАЇНИ

С.Н.БАЛІНА

*М*асова приватизація, акціонування підприємств створює проблему, пов'язану з захистом прав акціонерів.

Чинне законодавство України містить здебільшого декларативні статті про захист прав та інтересів інвесторів. Закону прямої дії немає взагалі, окремі аспекти цієї проблеми порушуються лише фрагментарно в різних нормативних актах. Уже завдано великої шкоди багатьом тисячам дрібних інвесторів, які обмануті надокучливою рекламою і які довірили свої кошти трастам - творцям фінансових пірамід. Гострота проблеми захисту прав інвесторів очевидна. Значимість цієї проблеми підтверджується і тим фактом, що від масштабів мобілізації ресурсів на фондовому ринку та пожвавлення інвестиційних процесів значною мірою залежить фінансова стабілізація економіки в цілому.

Вирішення проблеми захисту прав інвесторів пов'язано з регулюванням відносин між емітентами, інвестиційними інститутами та їх клієнтами.

У зв'язку з цим треба було б прийняти правові акти прямої дії, що регулюватимуть розвиток фондового ринку, перш за все Закон України "Про угоди з цінними паперами", де визначити механізм захисту прав інвесторів, особливо акціонерів.

З метою захисту прав власності акціонерів, і зокрема в аспектах, що стосуються корпоративного управління, необхідно вдосконалити Закон України "Про господарські товариства", передбачивши підвищення ролі акціонерів в управлінні акціонерним товариством і забезпечивши узгодження інтересів власників контрольного пакета акцій, решти акціонерів, правління товариства, спостережної ради, ревізійної комісії.

Закон України "Про господарські товариства" має встановити взаємну звітність і відповідальність цих груп одна перед одною. На сьогодні проблема полягає в тому, що в акціонерних товариствах акціонери як власники відокремлені від процесів контролю і управління. Фактично акціонери позбавлені можливості впливати на

Баліна Світлана Никифорівна - кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Наукового центру Української академії внутрішніх справ, капітан міліції.

управління підприємством, розподіл прибутку покладений виключно на адміністрацію, крім того, адміністрація нерідко протидіє вільній покупці та продажу акцій, відмовляючись реєструвати подібні угоди. Певним гарантом прав інвесторів може виступати спостережна рада акціонерного товариства. Однак у ст.46 Закону України "Про господарські товариства" зазначається: "В акціонерному товаристві може створюватися рада акціонерного товариства (спостережна рада), що здійснює контроль за діяльністю його виконавчого органу". Слово "може" в даному випадку означає, що створення ради не обов'язкове. Варто також встановити певні процедури, спрямовані на захист прав акціонерів: так, наприклад, до спостережної ради акціонерного товариства не можуть входити керівники підприємств, або більшість у ній мають становити особи, які не входять до керівництва товариств.

Вищим органом уже створеного будь-якого акціонерного товариства (АТ) є загальні збори його акціонерів (ст.47 Закону України "Про господарські товариства"). До компетенції саме загальних зборів входить обрання і відкликання керівництва, порядок розподілу прибутків за акціями, внесення змін до статуту тощо. Але ст.47 Закону надає загальним зборам можливість передати частину своїх прав виконавчим органам АТ (правлінню). Не визначена законом і виключна компетенція загальних зборів, тобто перелік повноважень, які передавати не можна. Користуючись цим, у багатьох АТ загальні збори свої повноваження та контрольні функції передають правлінню, а подекуди і одноособово президентові або голові правління (через прийняття правлінням відповідних рішень). Це стає можливим тому, що активність акціонерів поки що досить низька, а голосування відбувається за кількістю акцій (ст.44 Закону). Більш того, у статуті взагалі може бути встановлена мінімальна кількість акцій, що дає право голосу.

За таких умов дрібні акціонери-вкладники фактично втрачають можливість впливати на діяльність свого АТ.

Отже бачимо, що деякі положення чинного законодавства про АТ є недосконалыми і створюють широкі можливості для зловживань і порушень.

Удосконалений Закон України "Про господарські товариства" повинен передбачати і механізм контролю за його дотриманням. Такий контроль буде достатньо ефективним, на порушника закону накладатимуться суворі штрафні санкції.

Крім того, механізм розподілу прибутку, що отримується в результаті діяльності рентабельних підприємств, дозволяє їм на законних підставах здійснювати дискримінацію сторонніх акціонерів, яка виявляється у тому, що рівень нарахованих на їх акції дивідендів штучно занижується. Працівники

підприємств при цьому матеріально не несуть збитків (частка прибутку витрачається на збільшення заробітної плати, оплати соціальних потреб), а от стороннім акціонерам, які не мають цього привілею, завдається прямої шкоди. Адже внаслідок витрати коштів усередині підприємства нарахований їм дивіденд виявляється нижче фактичного розрахункового рівня. Розвитку цієї практики сприяє також і те, що чітко проконтролювати нарахування дивідендів в існуючих умовах дуже важко.

Подібний обман дискредитує саму ідею цінних паперів, тому необхідно (як це зроблено в західних країнах) у законодавчому порядку диференціювати податкові ставки на прибуток, що інвестується і що розподіляється. При цьому податок на прибуток, що розподіляється, встановлюється нижче, ніж той, що стягується з коштів, які йдуть на розвиток виробництва. Механізм захисту інтересів дрібних інвесторів через податкову систему може бути реалізований і у нас. Для цього треба прийняти спеціальний закон.

Права акціонерів порушуються і в процесі конвертації акцій різних категорій. Чинне законодавство не містить обмежень щодо конвертації цінних паперів. Конвертація можлива тільки в тому випадку, якщо завчасно, ще під час випуску акцій, їм надаватиметься ця властивість. Цю властивість повинні мати всі акції однієї категорії одного випуску. Діє правило, що акції однієї категорії в рамках одного випуску дають їх власникам рівні права. Однак у дійсності є спроба заднім числом надати властивість конвертації не всім акціям однієї категорії одного випуску, а тільки їх частині, а також спроба диференціювати властивості акцій залежно від статусу їх власників. Зокрема, наполягають (або здійснюють примусово) на конвертації звичайних акцій у привілейовані акціонерам, які припинили трудові відносини з підприємством.

Брак надійної інформації про емітентів та правила торгівлі цінними паперами став одним із головних факторів, що стримують зростання інвестиційної активності громадян і створюють сприятливе середовище для корисливих зловживань.

Кримінальний кодекс України передбачає (ст. 148) кримінальну відповідальність за незареєстрований випуск, продаж, підробку цінних паперів. Як свідчить оперативна інформація, на фондовому ринку країни широкого розповсюдження набули (крім шахрайства, незаконних валютних операцій) інсайдерські угоди – використання посадовими особами корпорацій (АТ) – інсайдерами – внутрішньої інформації (тобто такої, яка не була оприлюднена для всіх зацікавлених осіб) з метою наживи на ринку цінних паперів. У нашому законодавстві немає чіткого визначення інсайдерських послуг та відповідальності за надання їх. Це завдає значної шкоди інвестору.

Щоб запобігти використанню на шкоду іншим акціонерам інформації, якою можуть володіти директори, керівники, а також акціонери, котрі тримають 10% і більше всіх акцій компанії завдяки їх близькості до емітента, треба передбачити в Законі України "Про цінні папери і фондову біржу", що прибуток, який отримали від купівлі та продажу акцій, вони зобов'язані повернути емітенту протягом шести місяців. Якщо продаж акцій протягом цього періоду завдає збитків їх покупцям, їм також має бути відшкодована шкода.

Завдяки цій нормі закону неможливо буде вдаватися до афер, при яких власники великих пакетів акцій, директори та керівники свідомо йдуть на різке зниження курсу акцій компанії, щоб потім скупити їх за наднизькими цінами.

Чинне законодавство України дозволяє практично всім підприємницьким структурам, зареєстрованим як юридичні особи, випускати ті чи інші цінні папери.

Вимоги про опублікування інформації про випуск ЦП усіма емітентами виконуються (інакше передплата на акції буде не дійсною). У той же час повідомлення про зміни в діяльності емітентів майже не публікуються. Однією із причин цього є відсутність в законодавстві санкцій про невиконання вимог щодо цих публікацій.

Цей факт серйозно погіршує становище акціонерів, бо відповідно до ст.37 Закону України "Про цінні папери та фондову біржу" особа, яка зробила передплату або купила цінні папери до публікації інформації про зміни у господарській діяльності емітента, що впливають на вартість цінних паперів або розмір доходу з них, може протягом 15 діб з моменту публікації цієї інформації розірвати договір в односторонньому порядку. У випадку розірвання угоди емітент повинен на вимогу вказаної особи відшкодувати їй витрати та можливі збитки, пов'язані з передплатою та купівлею цінних паперів.

Тому необхідно, на наш погляд, ввести адміністративну відповідальність за невиконання законодавчих вимог щодо публікацій інформації про зміни в господарській діяльності емітентів.

Закон України "Про цінні папери та фондову біржу" дозволяє об'єднанням підприємств випускати облігації. Однак у цій сфері є значна законодавча прогалина. Закон України "Про підприємства" (ч.2 ст.3) до числа об'єднань підприємств відносить також консорціуми – "тимчасові статутні об'єднання промислового та банківського капіталу для досягнення загальної мети". Не існує ніяких законодавчих заборон для згаданих тимчасових об'єднань випускати облігації зі строком погашення значно більшим, ніж строк, на який створювався сам консорціум. Коли загальна мета досягнута – консорціум ліквідується, а власники облігацій на свої вимоги знаходять відповідь у п.4 ст.3 цього Закону – "об'єднання не

відповідають по зобов'язаннях підприємств, що входять в його склад, а підприємства не відповідають по зобов'язаннях об'єднання, якщо інше не передбачено статутними документами". Така ситуація може завдати значної шкоди інвестору.

Ключовим моментом в русі цінних паперів є передача прав власності на них. Для здійснення цього процесу створюється інститут незалежних реєстраторів, основна діяльність яких - ведення реєстрів акціонерів на комерційній основі.

Як показує досвід Росії, серйозні проблеми пов'язані з реєстроутримувачами. У більшості випадків реєстр акціонерних товариств, що створені в ході приватизації, ведуть юридичні особи (або сам емітент), керівники яких тісно пов'язані з емітентом. Така ситуація породжує цілий ряд зловживань, що негативно позначаються на розвитку ринку цінних паперів. Найбільш типовими з них є:

- безпідставна відмова внести акціонера до реєстру;

- незаконне закриття реєстру, тобто припинення реєстрації змін реєстра акціонерів без причин і, як правило, на невизначений термін;

- самовільна зміна реєстру шляхом довільного скорочення переліку акціонерів за рахунок неугодовних адміністрації емітента власників акцій;

- стягнення плати за реєстрацію, яка багатократно перевищує дійсні витрати;

- використання конфіденційної інформації, яка надходить в результаті ведення реєстру акціонерів, з корисливою метою.

Така ситуація складається через брак контролю з боку держави за діяльністю реєстроутримувачів. Реєстроутримувач є ключовою особою на ринку акцій даної компанії, він володіє нічим не обмеженою монополією і у разі недотримання обмежень, які є в нормативних актах, серйозно порушує права інших учасників ринку.

Проблеми, які пов'язані зі становленням цього інституту в Україні, такі: проблема доступності реєстру, можливого зловживання інформацією, яка міститься в реєстрі, суміщення діяльності реєстратора та брокера;

- відсутність єдиних для всього фондового ринку стандартів ведення реєстрів;

- розробка комп'ютерних програм ведення реєстру та її захист.

Незважаючи на Указ Президента від 2 березня 1996 р. "Про внесення змін і доповнень до Указу Президента України від 5 травня 1994 р. N 247", який створив нормативну базу для роботи незалежних реєстраторів, проблема обліку прав власності на цінні папери залишається відкритою — до упорядкування нормативного депозитарного обліку можливі всілякі зловживання.

Спільним документом Фонду державного майна і Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 23 січня 1996 р. № 65/10 затверджене тимчасове положення про порядок та умови видачі свідоцтв реєстратора на право ведення реєстру акціонерів. Але залишилась невирішеною одна проблема. В Законі України "Про господарські товариства" записано, що реєстр акціонерів веде емітент, і ніхто поки що не заборонив цього робити. Таке положення тягне за собою виникнення усіх інших проблем. Володіючи цим правом, тільки емітент може передавати ведення реєстру іншим. Законом повинно бути заборонено емітенту вести реєстри. Закритим акціонерним товариствам взагалі треба заборонити самим вести реєстри, незалежно від кількості акціонерів. Для інших треба ввести якісь обмеження, тому що, якщо акціонерів обмаль, емітенту може й немає сенсу передавати списки комусь іншому. Краще він зекономить на цьому.

Дуже важливо законодавчо визначити мінімальний обсяг інформації, який незалежні реєстратори повинні надати своїм клієнтам, правила внутрішнього та зовнішнього контролю діяльності реєстраторів. Для захисту власників цінних паперів від випадкових або несумлінних дій реєстратора, які можуть позначитись на точності запису в системі ведення реєстру та створити небезпеку для активів емітента та власників цінних паперів, необхідно організувати систему контролю таким чином, щоб різні вимоги одного власника цінних паперів (запити, зміни у запису, передача прав власності) обслуговувались не одним, а різними співробітниками реєстратора. Така диференціація цих функцій поряд з виконанням інших, серед яких ведення офіційного реєстру акціонерів емітента і внесення змін до реєстру тощо, безумовно, впорядкувало б ринок цінних паперів та перекрило б канали для вчинення шахрайських дій.

Крім того, варто додати, що між емітентом та інвестором може бути ще один посередник — номінальний утримувач акцій, який є представником акціонера. Однак його діяльність законодавчо не врегульована.

Номінальний утримувач тримає певну кількість повноважень акціонера, а якась інша частина залишається в акціонера. Утримувач не повинен забирати всі повноваження на себе. Тобто він може представляти інтереси при голосуванні, а не при розподілі майна, дивідендів. Мають бути розподілені функції та повноваження, що треба чітко врегулювати законодавчо, — інакше виникнуть зловживання. Номінальний утримувач може взагалі присвоїти всі права власності акціонерів і узурпувати їх, як це робиться зараз

фінпосередниками. Вони ж мають абсолютно всі права по управлінню, розпорядженню сертифікатами, які вони отримали. По суті, якраз вони повинні бути цими номінальними акціонерами.

Через брак у чинному законодавстві норм, які б регламентували облік і звітність фінансових посередників, особливо бухгалтерський, а також контролю з боку держави за їхньою діяльністю (крім діяльності щодо розміщення приватизаційних паперів), відкрито шлях до всіляких зловживань, у тому числі типу "пірамід".

Для ефективного розв'язання проблеми попередження зловживань на фондовому ринку України треба впорядкувати державне регулювання та контроль на ринку цінних паперів, чітко визначити органи, які здійснюють цей контроль, їхню компетенцію. Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку не має достатнього рівня повноважень, оскільки функції регулювання та контролю ринку цінних паперів розподілені між різними міністерствами і відомствами, зокрема Фондом державного майна, Міністерством фінансів, Нацбанком, Антимонопольним комітетом, Комісією Верховної Ради тощо. Безконтрольність учасників фондового ринку та інших небанківських структур, відсутність правового механізму державного регулювання цієї діяльності можуть призвести до повної втрати довіри з боку інвестора до ринку цінних паперів.

Тому, на наш погляд, з метою захисту прав інвесторів (акціонерів) необхідно було б установити загальні для всіх фінансових посередників, відкритих акціонерних товариств, створених в процесі приватизації, банків, фондових бірж правила роботи на фондовому ринку; заборонити ведення офіційного реєстру акціонерів безпосередньо емітентами та доручити ці функції депозитаріям; передбачити обов'язкове створення контролюючої ланки (зараз це необов'язково) в організаційній структурі акціонерного товариства – спостережної ради, склад якої формувався б на 2/3 з числа експертів, що призначалися б Комісією з цінних паперів і фондового ринку, а звіт цієї ради треба публікувати у спеціалізованій пресі; передбачити адміністративну відповідальність за здійснення примусової конвертації акцій різних категорій; чітко розділити кількість повноважень акціонера, яку тримає номінальний утримувач, та кількість повноважень, яка залишається у акціонера; законодавчо визначити мінімальний обсяг інформації, який повинні надавати незалежні реєстратори своїм клієнтам; створити телекомунікаційну систему збору та обробки даних на ринку цінних паперів на всій території України; розробити порядок бухгалтерського обліку операцій фінансових посередників.

ПРИНЦИП ВСЕБІЧНОГО, ПОВНОГО ТА ОБ'ЄКТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОБСТАВИН КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ

Є.Г. КОВАЛЕНКО, М.М. ГОНЧАР

Згідно зі ст. 22 КПК України суд, прокурор, слідчий та особа, яка проводить дізнання, зобов'язані прийняти всі передбачені законом заходи для всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи, виявити обставини як викривальні, так і виправдувальні щодо обвинуваченого, а також пом'якшуючі та обтяжуючі його відповідальність.

Суд, прокурор, слідчий та особа, яка провадить дізнання, не мають права перекладати обов'язки доказування на обвинуваченого. Забороняється домагатися показань від обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних дій.

Строге виконання органами дізнання, попереднього слідства, прокурором і судом вимог ст. 22 КПК України є важливою передумовою для встановлення по кожній справі об'єктивної істини, виконання загальних завдань кримінального судочинства: швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто здійснив злочин, був справедливо покараний і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності та засуджений (ст. 2 КПК України).

Для виконання цих вимог закону і необхідно слідчому та суду строго додержуватися принципу всебічного, повного та об'єктивного дослідження справи, який передбачає встановлення всіх обставин, які підлягають дослідженню при розслідуванні кримінальної справи; обставин, які характеризують подію злочину, винність обвинуваченого, коло співучасників, мотив та ціль злочинної діяльності; межі дослідження особи обвинуваченого; обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого; обсягу заподіяної злочином шкоди та дослідження і встановлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину.

Коваленко Євген Георгійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Української академії внутрішніх справ, полковник міліції;

Гончар Михайло Миколайович – старший викладач кафедри кримінального процесу, підполковник міліції.

Всебічність, повнота і об'єктивність дослідження обставин справи є основним напрямком, вихідним моментом першочергових гарантій встановлення істини при проведенні попереднього слідства, необхідним фактором, що забезпечує досягнення мети розслідування. Навіть незначне відхилення від цього принципу тягне за собою неможливість встановлення об'єктивної істини, як наслідок — унеможливорюється здійснення передбачених законом завдань кримінального судочинства. Тому очевидно, що при розслідуванні кримінальної справи слідчий повинен будувати всю свою діяльність по збиранню та дослідженню доказів виходячи з указаної вимоги закону¹.

Поняття всебічності, повноти та об'єктивності дослідження тісно пов'язані між собою. Всебічне дослідження обставин кримінальної справи неможливе без його повноти та об'єктивності і навпаки.

*Н*ід всебічністю дослідження розуміється з'ясування всіх обставин по справі, як викривальних, так і виправдувальних, а також пом'якшуючих та обтяжуючих відповідальність обвинуваченого. Крім цього, кримінальна справа вважається всебічно розслідуваною тоді, коли дослідження проведене як загальне, так і за окремими версіями.

Як слідчий, так і суд повинні піддавати дослідженню всі об'єктивно можливі слідчі версії, які виникають у процесі попереднього і судового слідства, а не тільки ті, що підтверджують одержані достовірні дані. Якщо всі об'єктивно можливі версії, висунені слідчим або судом по кримінальній справі, не досліджені (не перевірені), розслідування не може вважатися закінченим.

Як показує практика, односторонність дослідження обставин вчиненого злочину тягне за собою повернення кримінальної справи на додаткове розслідування або відміну винесеного по такій справі вироку. Тому справа може бути визнана повністю розслідуваною і направлена до суду тільки в тому випадку, якщо в підсумку всієї проведеної слідчим роботи, перевірки всіх можливих версій залишиться тільки та, яка з точки зору органу розслідування перестала бути версією, переросла в достовірний висновок. Однак з точки зору суду цей висновок є версією обвинувачення, яка потребує перевірки в умовах судового розгляду. Ця версія буде вихідною при розгляді справи в суді, вона є основою для проведення судового слідства. У цих випадках суд не може бути зв'язаний тільки з версією звинувачення, він, як орган правосуддя, повинен обов'язково розслідувати і протилежну версію, тобто припущення про невинність підсудної особи. Суд може вийти за межі доказів, зібраних

на попередньому слідстві, вимагати і розглядати нові докази, що означає: суд має право висувати такі версії, які не перевірялися на попередньому слідстві. При поверненні судом справи на додаткове розслідування всі його версії підлягають обов'язковій перевірці².

Розглядаючи питання про співвідношення судової і слідчої версії, Л.Є.Ароцкер правильно відмітив: "Поклавши в основу додаткового розслідування версію суду, органи попереднього слідства і дізнання можуть збирати докази, які підтверджують або спростовують. У першому випадку суд, прийнявши справу до свого провадження, буде виходити з цієї ж версії, яка була ним висунута... У протилежному випадку, якщо судова версія не підтверджується, а для висунення інших обгрунтованих версій немає підстави, суд може висунути як судову версію звинувачення, у правдивості якої раніше він мав сумніви"³.

Дуже важливо, щоб у процесі перевірки версії слідчий і суд критично підходили до отриманої ними інформації, яка підтверджує або заперечує ту чи іншу версію. Зовсім неприпустиме "притягування" тих чи інших даних до версії, яка, на думку слідчого чи суду, є найбільш правдоподібною. Така односторонність попереднього чи судового слідства є причиною серйозних слідчих та судових помилок, а інколи може призвести до притягнення до відповідальності невинної особи і навпаки – безкарності щодо винного у вчиненні злочину.

Найбільш поширеними причинами, в силу яких має місце односторонність розслідування або судового розгляду, є недоліки планування попереднього або судового слідства при висуненні та перевірці версій, а також перебільшення доказового значення визнання обвинуваченим або підсудним своєї вини. Визнання обвинуваченим або підсудним своєї вини ще не дає підстав стверджувати, що він здійснив той чи інший інкримінований йому злочин. Таке визнання має бути уважно перевірено.

Повнота дослідження закріплюється виясненням усіх обставин, які підлягають встановленню по кримінальній справі, усіх фактів злочинної діяльності обвинуваченого, а також залученням до справи такої кількості доказів, яка дозволить виконати це завдання. Повнота дослідження характеризує обсяг та межі доказування, вимагає дослідження і використання такої кількості доказів, яка достатня для прийняття законного і обгрунтованого рішення.

Отже, межа відмінності між всебічністю і повнотою бачиться в якісно-кількісній характеристиці дослідження, а не в тому, що поняття всебічності охоплює тільки вияснення обставин, які підлягають доказуванню, а поняття повноти – дослідження доказів, необхідних і достатніх для

встановлення цих обставин⁴. Тому всебічно повинні бути досліджені як обставини, так і докази.

З доказуванням тісно пов'язані інші поняття, які також виступають інструментом оцінки всебічності, повноти, об'єктивності дослідження обставин кримінальної справи. Мова йде про такі межі, які забезпечують повне та правдиве встановлення всіх обставин, що можуть мати значення для справи. Отже, межі доказування — це необхідна і достатня сукупність доказів, яка зібрана по справі і забезпечує правильне її розв'язання шляхом встановлення відшукуваного комплексу обставин, який підлягає доказуванню. Поняття предмета меж доказування взаємно зв'язані та взаємно залежні: перше виражає ціль, друге — засіб її досягнення⁵.

Поняття меж доказування, з одного боку, включає вимоги забезпечення необхідної та достатньої повноти пізнання важливих явищ та їх зв'язків, з другого — виражає вимогу щодо надійності результатів пізнання. Інакше кажучи, межі доказування передбачають ухвалу по конкретній справі таким чином, щоб зібрана сукупність доказів з якісного боку забезпечувала встановлення кожного елемента предмета доказування, а з кількісного — гарантувала достовірність встановлення цих обставин для адресата доказування і всіх осіб, до яких звернені виховні та попереджувальні дії судочинства. Таким чином вирішується загальна для теорії інформації задача створення надійних систем з використанням відносно надійних елементів перетворення можливих знань у достовірні. Мова йде як про докази, змістом яких є фактичні дані про елементи предмета доказування, так і про проміжні та інші допоміжні факти⁶.

Межі доказування залежать перш за все від предмета доказування. Тому на цій основі вирішуються всі фактичні дані, які відносяться до справи та повинні бути зібрані, перевірені, оцінені. Ось чому всі процесуальні дії повинні бути проведені.

Об'єктивність як категорія, яка правильно відображає реальну дії сність, ухвалює такий підхід до досліджування, який однаково враховує всі обставини, що говорять як "за", так і "проти" обвинувачуваного. Це веде до формування правдивих висновків по справі.

Об'єктивність — правова та моральна вимога, що пред'являється до кримінально-процесуального доказування і є безпристрасною, неупередженою та сумлінною у ставленні органів держави до фактичного матеріалу і такою, що виключає з їх боку суб'єктивізм, який веде до обвинувального або виправдувального нахилу.

Посадові особи, на які покладені обов'язки здійснювати процес доказування, не повинні викликати ніяких сумнівів щодо їх пристрасності до кінцевого результату справи. Слідчий, прокурор, суддя та інші учасники кримінального процесу, якщо вони особисто або їх родичі, безпосередньо або побічно, заінтересовані в результаті справи, не можуть брати участь у розслідуванні або розгляді кримінальної справи і підлягають відводу (ст. 54, 56, 58, 60, 61 КПК України).

Об'єктивність сприяє достовірності знання як необхідній умові перетворення його у факт, у той час як необ'єктивність, упереджене ставлення до обвинувачуваного або інших учасників процесу, сприяють прийняттю необґрунтованих рішень, які не відображають дійсного стану речей.

Принцип всебічності, повноти та об'єктивності, як один з основних у системі загальних і спеціальних принципів кримінального процесу, може мати різний ступінь втілення при дослідженні фактичних даних, обставин та доказів залежно від того, чи визнані вони законом як обов'язкові по кримінальній справі, чи такими не є.

До обставин, які підлягають обов'язковому встановленню по кримінальній справі, відносяться такі, що входять у предмет доказування (ст. 64 КПК України):

а) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину);

б) винність обвинувачуваного у вчиненні злочину та мотиви злочину;

в) обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинувачуваного, а також інші обставини, що характеризують його особистість;

г) характер та розмір шкоди, заподіяної злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння.

Дослідженню та доказуванню по кримінальній справі підлягають факти, що складають перш за все, обставини, які відповідають описаним у законі в якості елементів складу злочину ознакам. Однобічне та неповне дослідження будь-якої з перерахованих у ст. 64 КПК України обставин злочину свідчить про невстановлення істини по справі і тягне за собою направлення її на додаткове розслідування або відміну вищестоящим судом винесеного вироку.

Дослідженню підлягають всі обставини, як у позитивному, так і в негативному відображенні: наявність – відсутність події злочину; винність – невинність обвинувачуваного. Тому не можна інтерпретувати ст. 64 КПК України в тому смислі, що в рамках предмета доказування виясненню підлягають тільки винність обвинувачуваного, а його невинність не

доказується, а презумпується, встановлюється від протилежного, у формі так званого аналогічного доказування⁷.

Доказування однієї лише винності обвинувачуваного та презумпування його невинності внесло б у дослідження елементи однобічності та неповноти. Проти цього і спрямоване правило про тлумачення сумнівів які, як справедливо зауважив В.М.Савицький, "служать додатковим стимулом для органу обвинувачення та суду в їх цілеспрямованості максимально повно і точно в'яснити всі обставини справи, усунути будь-які можливі сумніви в правильності висновків, до яких вони прийшли"⁸, тобто однаково досліджувати викривальні та оправдувальні обставини обвинувачуваного обставини.

Крім обставин, які відносяться до предмета доказування, всебічному, повному та об'єктивному дослідженню підлягають й інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи (ст. 65 та ін. КПК України). Про них у законі вказано в загальному вигляді, тому що всі юридично значущі обставини передбачити неможливо. Тому, досліджуючи справу під кутом зору ст. 22 КПК України, необхідно кожний раз зважувати питому вагу та значення даних обставин, урахувавши їх зв'язок з іншими обставинами, у першу чергу з тими, які складають предмет доказування, брати до уваги те, в якій мірі вони можуть впливати на загальний висновок і до яких наслідків може привести нерозслідуваність цих обставин.

Важливо при цьому враховувати, що судово-слідча практика систематизувала цілий ряд таких допоміжних обставин, виявлення яких, як правило, впливає на обґрунтованість кінцевих висновків по справі. Сюди відносять дані про особу потерпілого, його взаємовідносини із обвинувачуваним, особливо у справах про вбивства; обставини, які вказують на схожість способів вчинення злочинів, що дозволяє припустити їх здійснення однією особою; відомості, які свідчать про те, що обвинувачуваний схиляв свідків до дачі неправдивих показань, роз'ясняв родичам, як потрібно пояснити ті чи інші обставини, і т.ін. Недослідженість цих обставин викликає ті ж самі наслідки, що й недослідженість обставин, які входять у предмет доказування⁹.

Тому не можна погодитися з вищезгаданою думкою про те, що на правильність вирішення справи впливає тільки встановлення обставин, що утворюють предмет доказування¹⁰.

Достовірність встановлення обставин досягається за умови притягнення до справи необхідної сукупності доказів і їх всебічної та об'єктивної перевірки й оцінки. Невиправдане звуження обсягу доказів обмежує обсяг доказування, призводить до недослідженості вказаних обставин.

Усі докази, які сприяють виявленню значущих по справі обставин, повинні бути особливо ретельно досліджені, перевірені й оцінені.

Які саме докази повинні бути досліджені, залежить від змісту тієї інформації, яку вони несуть, та її значення для справи. З цієї причини закон не визначає істотності того чи іншого доказу, не ставить відносність доказів у залежність від їх видів, надаючи суду, прокурору, слідчому можливість самим вирішувати ці питання, виходячи з того, яке значення вони мають для встановлення обставин, що підлягають доказуванню¹¹, до яких наслідків може привести відмова від їх дослідження.

Для слідчої та судової практики дуже важливим є також питання, що стосується процесуальних наслідків невиконання вимог закону про необхідність встановлення по кримінальній справі причин і умов, які сприяють здійсненню злочинів. Ці причини та умови створюють самостійну групу обставин, які підлягають доказуванню по кримінальній справі. І хоча щодо них немає прямої вказівки в ст. 64 КПК України, такий обов'язок органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, не викликає сумніву, оскільки закон (ст. 23 КПК України) зобов'язує орган дізнання, слідчого, прокурора та суд виявляти причини та умови, які сприяють здійсненню злочинів. І коли такі причини та умови органи попереднього та судового слідства встановлюють, вони повинні вносити подання і окрему ухвалу суду відповідним відомствам та посадовим особам про вжиття заходів, спрямованих на усунення цих причин та умов (ст. 23¹, 23² КПК України).

Вивчення матеріалів практики свідчить, що суди, виявивши відсутність у кримінальних справах даних про причини та умови, які сприяли вчиненню злочину, в більшості випадків вживають заходи щодо усунення цих недоліків розслідування та виносять окрему ухвалу. Практика знає також випадки, коли суди направляли кримінальні справи на додаткове розслідування у зв'язку з тим, що орган попереднього слідства не встановив у справі причин та умов, які сприяли скоєнню злочину.

Застосування принципу всебічності, повноти та об'єктивності має свої особливості у такій стадії кримінального процесу, як провадження справ у касаційній та в наглядовій інстанціях. У цій стадії означений принцип знаходить своє відображення перш за все в зобов'язанні суду перевірити всебічність, повноту та об'єктивність попереднього та судового слідства, повноту та об'єктивність відображення обставин справи у винесеному вирокі. Суд другої

інстанції повинен ретельно проаналізувати всі докази скарг та протесту, зіставити їх з матеріалами, які є в його розпорядженні; вивчити справу в повному обсязі, у тому числі й відносно тих засуджених, які скарг не подавали і відносно яких не принесено протесту чи скарги потерпілого; перевірити, чи всі обставини, які свідчать про винність чи невинність засудженого, досліджені в попередніх стадіях процесу, чи зібрані всі причетні до справи докази, чи закріплені ці докази в передбаченій законом процесуальній формі, чи правильно вони оцінені, і з урахуванням пояснень учасників процесу та висновку прокурора на основі особистої, всебічної, повної та об'єктивної оцінки доказів винести ухвалу, яка містить повну відповідь на кожний доказ справи та протесту і відображає підстави та мотиви прийнятого рішення.

Принцип всебічності, повноти та об'єктивності знаходить своє відображення й у винесеному вирокі, коли зміст його не відповідає фактичним обставинам справи.

Вирок по названих підставах підлягає скасуванню тільки в тих випадках, коли невідповідність висновків суду фактичним обставинам справи могла вплинути на вирішення питання про винність засудженого чи невинність виправданого, на правильність застосування кримінального закону або на визначення міри покарання (ст. 369 КПК України).

¹ Див.: Соловьев А.Д. Всесторонность, полнота и объективность предварительного следствия. К., 1969. С. 9.

² Див.: Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1973. С. 420, 421.

³ Ароцкер Л.Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве. М., 1964. С. 59, 60.

⁴ Див.: Николайчик В., Матвеев Е. Всесторонность, полнота и объективность предварительного расследования. Минск, 1969. С. 26, 27.

⁵ Див.: Теория доказательств в советском уголовном процессе. С. 186, 187.

⁶ А.М.Ларин розглядає межі доказування як сукупність допоміжних фактів на відміну від предмета доказування як сукупності обставин, що підлягають доказуванню. Див.: Расследование по уголовному делу. М., 1970. С. 64.

⁷ Див.: Савицкий В.М. Государственное обвинение в суде. М., 1971; Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькин П.С. Проблемы доказательства в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978.

⁸ Савицкий В.М. Там же.

⁹ Див.: Тыричев И.В. Принципы советского уголовного процесса. М., 1983. С. 37.

¹⁰ Див.: Воробьев Ю.А. Неполнота следствия как процессуальное основание возвращения уголовного дела на дополнительное расследование // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. М., 1980. С. 129.

¹¹ Тыричев И.В. Там же. С. 37, 38.

¹² Див.: Архів Кримського обласного суду за 1979 р. Справа 1-21.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТОВІРНОСТІ ДОКАЗОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ПРИ СКЛАДАННІ ПРОТОКОЛІВ СЛІДЧИХ ДІЙ

І.М. БАЦЬКО

Дотримання встановлених законом правил одержання доказів є основою для оцінки їх допустимості. Тому якщо встановлено, що відомості про обставини справи одержані з суттєвими порушеннями кримінально-процесуальних правил, то вони не можуть бути використані як докази по кримінальній справі.

Найбільш розповсюдженою формою фіксації доказів є протоколи слідчих і судових дій, які мають самостійне значення і перелічені нарівні з іншими в ч. 2 ст. 65 КПК України.

Протокол – документ про проведення слідчих і судових дій, про їх зміст і наслідки (п. 20 ст. 32 КПК України). Отже, протоколи слідчих дій – це передбачені законом засоби, які відбивають процес виявлення, збирання та закріплення доказів, за допомогою яких створюються необхідні умови для перевірки та оцінки доказів¹. Іншими словами, складання протоколів слідчих дій можна віднести до передбачених законом заходів до встановлення події злочину і осіб, винних у його вчиненні (ст. 4 КПК України).

Оформлення слідчих дій протоколами, складеними за єдиними, обов'язковими для всіх органів правилами, дає можливість передавати кримінальну справу з одного органу в інший, від одного слідчого до другого без повторення раніше проведених слідчих дій і є однією з важливих передумов дотримання та забезпечення законності.

На основі протоколів слідчих дій прокурор і суд та вищестоящі щодо органу дізнання і слідчого органи завжди можуть перевірити законність і обґрунтованість дій та актів посадових осіб, які провадять попереднє розслідування. Висновки про законність та обґрунтованість дій органів попереднього розслідування прокурор і суд роблять на основі аналізу матеріалів кримінальної справи. Так питання про законність затримання можна вирішити після ознайомлення з протоколами затримання, огляду місця події та слідів злочину, які виявлені на тілі і одязі затриманого, протоколів допитів потерпілого і очевидців злочину.

У кримінальному процесі протоколи слідчих дій служать одночасно джерелами доказів (ст. 82 КПК України) і засобами забезпечення законності, за умови складання їх згідно з вимогами закону. У протилежному випадку вони

Бацько Ігор Михайлович викладач циклу кримінального процесу Дніпропетровського училища міліції, старший лейтенант міліції.

втрачають доказову силу і свідчать не про дотримання, а про порушення законності. Протокол складається з трьох частин: вступної, описової і заключної.

Зміст конкретного протоколу залежить від характеру кожної слідчої дії та порядку її виконання. Проте кримінально-процесуальний закон (ст. 85 КПК України) передбачає єдині обов'язкові реквізити протоколу будь-якої слідчої дії: назву, місце та час його складання і т.ін. Слід підкреслити, що від правильного заповнення цих реквізитів залежить вірогідність доказової інформації, яка міститься в протоколі слідчої дії. Іноколи ж протоколи складаються недбало, внаслідок чого факти, виявлені під час проведення слідчих дій, спотворюються, і це не може сприяти успіху доказування по кримінальній справі.

Хотілося б звернути увагу на несвоєчасне складання протоколів слідчих дій, що призводить до втрати доказової інформації. Кримінально-процесуальний закон Росії (ст. 141 КПК) містить вимогу складати протокол під час проведення слідчої дії або безпосередньо після її закінчення. Очевидно, що порушення такої вимоги впливає на якість розслідування і тягне за собою втрату багатьох доказів. Доцільно у зв'язку з цим доповнити ст. 85 КПК України положенням, яке б містило вимогу складати протокол під час слідчої дії або безпосередньо після її закінчення.

Вступна частина протоколу починається з його назви, наприклад, "Протокол обшуку", "Протокол відтворення обстановки та обставин події", "Протокол пред'явлення особи для впізнання". Іншими словами, після слова "протокол" зазначають назву тієї слідчої дії, яка провадиться. Однак на практиці дуже часто протоколам дають назву, яка не передбачена кримінально-процесуальним законом. Так, за даними досліджень, співробітники слідчих підрозділів складали різноманітні документи (до 30 найменувань), коли приймали докази, які їм подавали згідно зі ст. 66 КПК України². Прийняття доказів слідчі фіксували в протоколах (актах) добровільної видачі (56 % від числа виявлених випадків), в актах вилучення (35 %), в інших документах. Незважаючи на те, що в цих документах містилися важливі відомості про обставини походження та прийняття поданих доказів, суди нерідко відмовлялися розглядати такі документи як джерела доказів, насамперед через неясність їх процесуальної природи³.

По деяких кримінальних справах явки з повинною на ім'я прокурора району були виконані у формі заяви і підписані особою, проти якої порушена кримінальна справа⁴. Це свідчить про недотримання вимог закону (ст. 96 КПК України), оскільки у таких випадках вимагається певна форма документа, а саме – обов'язкове складання протоколу.

До сьогодні процесуальний закон не врегулював, як бути в таких випадках, коли важливі для кримінальної справи предмети, речові докази, документи подаються безпосередньо учасниками процесу (потерпілим, свідком та ін.). Також не врегульовані випадки, коли підозрюваний або обвинувачений

подають ці об'єкти і при цьому відмовляються давати пояснення. Неможливі в силу вимог закону (ст. 69 КПК України) допит осіб, які подають докази: захисника обвинуваченого – про обставини, які стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків захисника, осіб, які у зв'язку зі своїми фізичними або психічними вадами не здатні правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них свідчення.

Частина 1 ст. 66 КПК України "Збирання і подання доказів" передбачає право особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду вимагати від установ, підприємств, організацій, службових осіб і громадян пред'явлення предметів і документів, які можуть допомогти встановити необхідні в справі фактичні дані. А ч. 2 ст. 66 передбачає також можливість подання доказів підозрюваним, обвинуваченим, його захисником, обвинувачем, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем і їх представниками, а також будь-якими громадянами, установами, підприємствами і організаціями. Але закон не містить норми, що регламентувала б, яким процесуальним документом оформляти подію залучення до кримінальної справи доказів, які подаються згідно зі ст. 66 КПК.

Було б доцільним доповнити ст. 66 КПК України вимогою про те, що до порушення кримінальної справи подані матеріали повинні оформлятися "протоколом прийняття", який складатиме слідчий або оперативний уповноважений, якому доручено збирати матеріали перевірки для вирішення питання про порушення кримінальної справи. Протокол з такою назвою і з відповідним змістом більше відповідало б вимогам ст. 66 КПК України (праву особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду вимагати пред'явлення предметів і документів, які можуть встановити необхідні у справі фактичні дані). Отже, протокол прийняття можна було б оформляти як на стадії порушення кримінальної справи, коли неможливе проведення слідчих дій (крім слідчого огляду), так і на стадії попереднього розслідування, коли необхідно прийняти предмети, речові докази і документи при добровільній видачі й інших випадках, коли немає підстав для проведення виїмки або обшуку.

У вступній частині протоколу, після його найменування мають бути зазначені: місце і час складання, час проведення слідчої дії; посади і прізвища осіб, які провадять дію; прізвища і адреси осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії; роз'яснення їх прав і обов'язків.

Виконання ряду слідчих дій – обшуку, виїмки, опису майна, у деяких випадках відібрання зразків для порівняльного дослідження – передує відповідне рішення особи, що провадить попереднє розслідування, яке виражається у мотивованій постанові. Під час виконання інших слідчих дій постановою не виносяться. Разом з цим, ураховуючи особливу важливість затримання, закон (ч.3 ст. 106 КПК України) вимагає в протоколі затримання зазначати підстави проведення цієї слідчої дії. Така ж вимога міститься і в ст. 195 КПК України.

Слідом за підставами проведення слідчої дії у вступній частині протоколу зазначають статті КПК України, з дотриманням яких провадять слідчу дію та складають протокол. Крім цього, зазначають умови, при яких провадилась слідча дія (стан погоди, освітлення, видимість, температура повітря і т. ін.).

У деяких випадках слідчі дії супроводжуються фотографуванням, звукозаписом, кіно- або відеозйомкою, складанням планів, схем, виготовленням копій слідів і т. ін. Це сприяє об'єктивному сприйманню доказової інформації. У протоколі про проведення фотокінозйомки, звуко- і відеозапису та застосування інших науково-технічних засобів у вступній частині протоколу треба зазначити, що учасники слідчої дії попереджені про використання цих засобів, про умови і порядок їх застосування і про те, які саме засоби будуть використовуватись.

В описовій частині протоколу вказують зміст і наслідки слідчої дії (п. 20 ст. 32 КПК України). Ст. 85 КПК України вимагає зазначати всі істотні для справи обставини, виявлені при виконанні слідчої дії. До таких обставин треба відносити не тільки подію і склад злочину, обставини, що обтяжують чи пом'якшують вину обвинуваченого, а також причини і умови, які сприяли вчиненню злочину. Обов'язок виявлення цих причин та умов, усунення їх з ініціативи органів розслідування прямо закріплений в ряді норм кримінально-процесуального закону (ст. 23, 23¹, 228 КПК України).

Проте, не завжди особи, які провадять слідчі дії, виявляють обставини, що сприяють вчиненню злочину, а ще рідше ці обставини знаходять своє відображення в протоколах слідчих дій. За звичаєм у протоколі слідчої дії викладаються тільки ті обставини, які мають безпосереднє відношення до складу злочину. Але ж не кожна слідча дія дає можливість виявити причини і умови, які сприяли вчиненню злочину. Переважно це завдання можна виконати при проведенні виїмок, обшуків, оглядів, відтворенні обстановки та обставин події.

Описова частина протоколу повинна бути складена особливо ретельно і дбайливо, тому що повнота фіксування всіх дій і всього виявленого безпосередньо відбиває повноту і вірогідність здобутих доказів.

Протоколи слідчих дій мають бути належним чином оформлені, чітко, грамотно і юридично правильно викладені і з високою культурою виконані. При цьому слід уникати мовних штамів і зворотів. Так, нерідко в протоколах зустрічаються тавтологічні вислови, наприклад, "безпосередній очевидець", "кримінальний злочин" і т.п.

У протоколах не можна використовувати формулювання оціночного характеру, робити висновки, які вимагають спеціальних знань. Протокол пишеться від руки або друкується на машинці. Для забезпечення повноти протоколу застосовується стенографування. Стенографічний запис до протоколу не додається.

При виконанні слідчих дій часто виявляються і вилучаються речові докази, документи, цінності і предмети. Закон докладно регламентує порядок вилучення і його закріплення в протоколах обшуку, виїмки, огляду, освідчення, відтворення обстановки та обставин події (ст. 177-179, 181-183, 186-189, 191-195 КПК України).

В описовій частині протоколу треба зазначити, де або у кого знаходились документи, предмети і цінності, які вилучені як речові докази. Необхідно вказати, добровільно чи примусово вони вилучені. Однак трапляються випадки, коли в протоколі слідчих дій не зазначається про вилучення речових доказів. Така неуважність згодом може утруднити пошук не зафіксованих у протоколі вилучених об'єктів і негативно вплинути на встановлення їх доказового значення. Треба зазначати порядок та результати вимірювання і зважування, якщо вони проводились під час слідчої дії. У заключній частині протоколу перед підписами учасників слідчої дії зазначається, які матеріали додаються до протоколу (фототаблиці, кіноплівка, відео- або аудіокасети, копії слідів тощо), які предмети вилучені і де вони зберігатимуться, яка використовувалася упаковка.

Частина 3 ст. 85 КПК України передбачає, що у випадках зміни, доповнення або виправлення протоколу слідчої дії необхідно зробити відповідне застереження в протоколі й посвідчити це підписами учасників слідчої дії.

Розглянуті нами порушення процесуального закону, які допускаються в деяких випадках, є причиною втрати доказової інформації і ведуть до нерозкриття злочинів або повернення справ на додаткове слідство.

Такі порушення трапляються через прагнення обійтися без трудомістких слідчих заходів, поспішності, недостатньої добросовісності або й від незнання закону. Посилання на дефіцит часу, психологічну втоми і нервові переобтяження, у зв'язку з якими допускається недбалість при складанні слідчих документів, не можна визнавати обґрунтованими. Тільки невідхильне виконання вимог закону може забезпечити збирання вірогідних доказів по кримінальних справах.

¹ У статті не порушуються питання про групи протоколів судових дій, протоколів, які фіксують показання учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого та свідків), а також протоколів, які посвідчують реалізацію процесуальних гарантій (ознайомлення з матеріалами кримінальної справи і т. ін.).

² Див.: Быховский И.Е. Об актуальных вопросах совершенствования процессуальной регламентации следственных действий // Актуальные проблемы совершенствования производства следственных действий. Ташкент, 1982. С. 15.

³ Див.: Бедняков Д.И. О принятии предметов и документов, представленных в порядке ч. 2 ст. 70 УПК РСФСР // Процессуальные вопросы предварительного расследования на современном этапе. Волгоград, 1988. С. 38.

⁴ Див.: Мкртычев А., Гайков В., Назаров В. Культура оформления следственных документов // Соц. законность. 1989. № 12. С. 53.